

KAJ MUNKS ROLLE I DANSK OG NORSK PRESSE

STUDIER I KAJ MUNKS JOURNALISTIK OG
REAKTIONERNE PÅ DEN 1925 – CA. 1945

**AF
KNUD ERIK ANDERSEN**

PH.D. AFHANDLING 2023

AALBORG UNIVERSITET

KAJ MUNKS ROLLE I DANSK OG NORSK PRESSE

**STUDIER I KAJ MUNKS JOURNALISTIK OG
REAKTIONERNE PÅ DEN 1925 – CA. 1945**

EN ARTIKELBASERET AFHANDLING

by

Knud Erik Andersen

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Dissertation submitted 2023

Ph.d. indleveret: December 2023

Ph.d. bedømmelsesudvalg: Lektor Thessa Jensen (Chair)
Aalborg Universitet, Danmark

Professor Lars Dahle
LA Mediehøgskolen, Gimlekollen, Norge

Professor Dr. Sven Hakon Rossel
Universität Wien, Østrig

Ph.d. serie: Det Humanistiske og Samfundsvidenskabelige Fakultet,
Aalborg Universitet

Institut: Institut for Kommunikation og Psykologi

ISSN (online): 2794-2694 ISBN
(online): 978-87-7573-711-6

Udgivet af:
Aalborg Universitetsforlag
Kroghstræde 3
9220 Aalborg Ø
Tlf. 9940 7140
aauf@forlag.aau.dk
forlag.aau.dk

© Copyright: Knud Erik Andersen

Trykt i Danmark af Stibo Complete, 2023

INDHOLDSFORTEGNELSE

Indholdsfortegnelse	5
Kapitel 1. Indledning	7
1.1. Afhandlingens struktur og mål	7
1.2. Dagbladsartiklerne og H. H. Siegumfeldts arkiv.....	7
Kapitel 2. Journalistik og Kaj Munks virke	9
2.1. Journalistik som genre.....	9
2.2. Forskning i Kaj Munks journalistik	11
2.3. Virakken omkring Kaj Munk bliver for meget for flere. Kritikken sætter ind	23
Kapitel 3. Et overblik over de 13 artikler, som ikke direkte indgår i afhandlingen, men som udgør en del af baggrunden for den	27
Set under ét	42
Kapitel 4. Om de seks artikler, som direkte indgår i afhandlingen	45
Kategorisering og resultater	70
Kapitel 5. Konklusioner	75
5.1. Den kristne og nordisk orienterede ”flab”.....	75
5.2. Sandhed og det nationale	77
5.3. ”Flab”	78
5.4. Billedet af Kaj Munk i pressen i en sammenligning mellem Norge og Sverige.....	78
De seks artikler, som indgår i afhandlingen	81
Litteratur	149
English summary	155
Dansk resume	161
Bilag 1.	
Liste over forkortelser.....	167
Bilag 2.	
Kommenteret liste over bøger og artikler, som har haft særlig betydning i arbejdet med afhandlingen	169
Bilag 3.	
De 13 artikler, som danner baggrund for afhandlingen, men ikke indgår i den ...	173

KAPITEL 1. INDLEDNING

1.1. Afhandlingens struktur og mål

De følgende fem kapitler udgør en såkaldte ”kappe” for en artikelbaseret afhandling om Kaj Munks rolle i dansk og norsk presse. Hovedsporet er Kaj Munks journalistik, der suppleres med undersøgelser af, hvad der blev skrevet i pressen om Munk og hans synspunkter i Danmark og Norge. Som et resultat af arbejdet med Kaj Munks journalistik i Norge og Danmark er det blevet interessant at se nærmere på, hvordan Kaj Munks journalistik og reaktionerne på den havde det i Sverige, der jo i modsætning til de to andre lande ikke var besat. Derfor er der i samlingen også medtaget en artikel om den svenske situation. Der indgår i alt seks artikler i afhandlingen. De er alle fagfællebedømte og har været offentliggjort i tidsskriftet, *Munkiana*, og er i denne afhandling placeret umiddelbart efter kappen. I Bilag 3 findes yderlige 13 artikler, som ikke direkte indgår i afhandlingen, men alligevel danner baggrund for arbejdet.

Målet med afhandlingen er at kvalificere vores viden om Kaj Munks journalistik, herunder at studere hvordan Munks tanker blev behandlet og besvaret i pressen.

1.2. Dagbladsartiklerne og Siegumfeldts arkiv

Afhandlingen er grundlæggende opbygget om Munks dagbladsartikler. Det gælder ikke mindst *Jyllands-Posten* (herefter *JP*), som Munk mere formelt var knyttet til en årrække. Men også en række andre danske dagblade som fx *Berlingske Tidende* (herefter *Berl.*), *Kristeligt Dagblad* (herefter *KD*), *Dagens Nyheder* (herefter *Dag.*), *Nationaltidende* (herefter *Nat.*), *Ekstrabladet* (herefter *Ekstr.*) og enkelte provinsblade.

De fleste avistekster genfindes i H.H. Siegumfeldts arkiv, som omfatter 24 foliobind med avisartikler”, som findes på Kaj Munk Forskningscentret, AAU (herefter KMF). Adgangen til artiklerne og overblikket i arbejdet med afhandlingen er i høj grad etableret med udgangspunkt i denne store og systematiske samling. Øvrige anvendte tekster er hentet i KMFs digitalisering af Munks journalistik. Siegumfeldts artikelsamling er helt speciel, ikke blot på grund af sin størrelse, men også fordi Siegumfeldt så omhyggeligt har sørget for at samle samtidige debatindlæg for og imod Kaj Munk og hans synspunkter, inkl. anmeldelser af hans dramatik osv. På den måde giver Siegumfeldts samling et enestående overblik.

Meget tyder på, at Siegumfeldts artikelsamling er repræsentativ for det, som Munk bidrog med i pressen. Denne vurdering kan man bygge på den grundighed, der kendetegner Siegumfeldts bog *Kaj Munk – en Mand og hans Daad*, der udkom så tidligt som i 1945, og ikke mindst på den forskning, der ligger bag afsnittet om ”Kaj

Munks journalistiske produktion”, s. 149 ff., der imponerer ved sin kategorisering og præcision. Sammenholdes disse oplysninger med de undersøgelser, KMF har udført, og som danner baggrund for registreringen af Munks journalistiske produktion i Det Digitale Kaj Munk Arkiv (<http://arkiv.kajmunk.aau.dk/>), så der er al mulig grund til at antage, at Siegumfeldts artikelsamling er repræsentativ og dækkende som kildesamling for studiet af Kaj Munks rolle i dansk presse.

De norske dagbladsartikler er dels hentet på nettet, hvor størstedelen af alle norske aviser genfindes digitaliseret, dels ”fundet” i et samarbejde med norske bibliotekarer i forskellige avisarkiver knyttet til studieophold i Kolbotn med afstikkere til Trondheim og Oslo. De svenske dagbladsartikler, der modsat de danske og norske artikler, ikke umiddelbart er tilgængelige på nettet, er rekvireret med hjælp fra Aalborg Universitetsbibliotek.

Metodisk er der valgt en hermeneutisk tilgang. Det er der, fordi den tilgang er egnet som undersøgelsesmetode til afhandlingens temaer. Der er ikke valgt en 100 procent fast analysemodel, men der er søgt stillet spørgsmål til de enkelte artikler, der giver grundlag for at finde svar på de spørgsmål, der diskuteres.

KAPITEL 2. JOURNALISTIK OG KAJ MUNKS VIRKE

2.1. Journalistik som genre

Arbejdet med Kaj Munks artikler gør det nærliggende kort at omtale ”Journalistik som genre”.¹ Kaj Munks tekster kan ganske vist – om end vanskeligt – lægges i diverse genrekasser, men en præcisering af, hvad journalistik er for en størrelse og hvilke greb, den gør brug af, er på sin plads her. Det drejer sig ikke her om en videnskabssteoretisk undersøgelse af begrebet, men mere om en brugbar bestemmelse af begrebet som det bruges i dagligsproget.

Journalistik defineres lidt forskelligt, men holder vi os til Danmarks Journalisthøjskoles skiftende hjemmesider og Roland Hach m.fl.², så ”består det journalistiske håndværk i at indsamle, bearbejde og formidle nyheder og information, der vedrører nyheder til publikum. Hvor den skønlitterære forfatter ikke behøver at forholde sig til virkeligheden, så har journalistikken sit fokus på virkeligheden, ”der dog ikke er nogen ensartet størrelse. Forskellige ”øjne” ser ofte en forskellig virkelighed. Aviserne har i alt væsentligt været det medie som journalistikken benytter sig af, men journalistikkens platforme, udtryksformer og indhold har været under forandring i takt med den tekniske udvikling.

Grundloven af 1849, der bl.a. indførte ytringsfrihed, var med til at udvikle og øge antallet af aviser, så de i høj grad blev talerør for forskellige politiske opfattelser, inklusive kritik af de gældende samfundsforhold”.³ Munk voksede op og fik sit liv i et Danmark, hvor mange byer havde flere aviser med hver sin politiske farve. Avisen fik i begyndelsen af 1900-tallet konkurrence af radioen, som Kaj Munk dagligt lyttede til og førte sig frem i⁴. Længere fremme i 1900-tallet kom tv’et til, men da levede Kaj Munk ikke længere.

Danske aviser er næsten alle statsstøttede, hvilket hænger sammen med en bred forståelse af, at aviserne har en vigtig demokratisk og samfundsmæssig betydning og

¹ Genreafsnittet bygger dels på Journalisthøjskolens hjemmesider og dels på arbejdsrapporter (stencilerede – uden forfatterangivelse) udleveret på kursus på Danmarks Journalisthøjskole maj 2020 samt og ikke mindst Roland Hach m.fl. *Sæt skrivespor*, Dansk lærerforening, 2022. Endelig anføres danskisiderne.dk samt aldrigmere.dk

² DJ 2020.07.18. aldrigmere.dk. danskisiderne.dk

³ DJ: 2020-07.18.; aldrigmere.dk.

⁴ Møller: 2015: s. 44-45. Per Stig Møller fortæller, at Kaj Munk lytter til engelsk radio. – Den 24. december 1941 får Kaj Munk læst sit julebudskab op i Statsradiofoniens juleudsendelse.

vanskeligt kan undværes.⁵ Avisernes samfundsmæssige betydning kommer til udtryk i rollen som ”den fjerde statsmagt”. I den rolle holder pressen ”øje” med ”den klassiske tredeling af magten (lovgivende, udøvende og dømmende)”⁶ samtidig med at pressen varetager en opgave med at afdække snyd og bedrag – og ikke mindst afdække holdninger i befolkningen i forhold til stort og småt, som politikerne bør være opmærksomme på.

Journalistikken inddeles traditionelt i tre hovedgenrer, der hver især har en række undergenrer, som ofte krydser hinanden.⁷ De tre hovedkategorier er: Informationsgenren, opinionsgenren og den fortællende journalistik. Kaj Munk er nok nyhedsjournalist (men først og fremmest opinionsjournalist), men hans ”jeg” eller ”vi” er der alligevel igen og igen. Det gælder fx i hans artikel i *JP* den 19. maj 1935, hvor kronprinsbrylluppet i Stockholm, får en fyldig omtale, og hvor Munks meninger og synspunkter krydser de mere saglige oplysninger. Måske netop derfor blev Munk værdsat af mange læsere!

Kaj Munk er et eksempel på en journalist, der blander forskellige genrer, og - som Arenalund skriver i sin artikel – han er heller ikke den der, når det drejer sig om en nyhedsartikel, slavisk opbygger den efter nyhedstrekanten, hvis kendetegn er, at de vigtigste informationer står først.⁸ Målet med nyhedstrekanten er at ”fange” læseren og fra artiklernes begyndelse give ham/hende de centrale facts.⁹

Nyhedsjournalisten er konstant vågen for hændelser eller begivenheder, som modtageren (læseren) finder vigtige. Hvad det er, afhænger selvfølgelig af avisens ståsted, og hvem læseren er; hvilke kriterier han/hun sætter højt. Ideelt set leder nyhedsjournalisten efter hændelser, hvor han kan sætte ”flueben” ved flere kriterier ud af fem, nemlig: Væsentlighed, identifikation, sensation, aktualitet og konflikt.¹⁰ ”Opinion er en genre, hvor den personlige holdning kommer til udtryk. Her møder vi journalistens eller læserens mening - ofte knyttet til noget selvoplevet eller iagttaget”. Nøgleordene er ”jeg” og ”vi”. I *Vedersø – Jerusalem retur* har vi et eksempel på en Munk-journalistik/-beskrivelse baseret på egne iagttagelser. Munks journalistik knytter sig primært til opinion, hvor kronikker, anmeldelser, læserbreve og kommentarer er rigt repræsenteret.¹¹

⁵ Dosenrode 2010: *Freedom of the press on censorship* indeholder en række artikler om, hvad der sker, når ytringsfriheden og pressefriheden beskæres.

⁶ Dosenrode 2010.

⁷ Gottlieb 2003: *Avisen i undervisningen*; Dansk lærerforening og forfatterne: Mere avis? Naturligvis. Lærervejledning. (Udvidet genreoversigt med alle avisens genrer).

⁸ Lund 2009: *Munkiana*, s. 30.

⁹ Aros Business Academy 2021 (udleveret kursusmateriale): Opbygningen er: Hovedbudskab – Uddybning af hovedbudskab – Baggrund – Detaljer.

¹⁰ Forfatterweb.dk – under genrer.

¹¹ To eksempler på kommentarer: *JP* 18/7 1937: En kommentar til Præste-Sagen i Hjallerup. Kommentarer om kristendom og pacifisme. *JP* 15/12 1931.

Den skønlitterære genre - den narrative journalistik - ses i, hvad der betegnes som den fortællende journalistik. Feature er et andet ord for fortællende journalistik, som Munk benytter – utvivlsomt med det formål at give læseren oplevelser og indblik i de følelser og tanker, der præger tekstens personer. Den fortællende journalistik ses bl.a. i Munks ca. 80 jagtbreve fra 1936-38 og i mange af hans naturskildringer.

2.2. Forskning i Kaj Munks journalistik

Marc Auchet skriver i artiklen ”Indledning om Kaj Munk og Kaj Munk-forskningen”, at der savnes ”systematiske og grundige undersøgelser” i nyere tid om bl.a. Munks journalistiske produktion.¹² Og det er korrekt. Kun få Munk-forskere har haft journalistikken som særligt fokusfelt. Andre sider af Munks virke har haft en højere prioritet. Det gælder ikke mindst hans dramatik og hans rolle som nationalhelt i både Danmark og Norge. Endelig kan der også anføres en vis forskningsmæssig interesse for Kaj Munks teologi, herunder Kaj Munks teologiske begrundelse for at gøre modstand under besættelsen.¹³

I en dansk sammenhæng har Marc Auchet bl.a. udgivet *De lollandske stjerner*, Reitzel, 1990. Bogen bygger på Auchets disputats, *L’Univers imaginaire de Kaj Munk*, som blev forsvaret ved Sorbonne i 1990. Marc Auchet er et hovednavn i Kaj Munk-forskningen. Han har et æresdoktorat ved Aalborg Universitet.

For Marc Auchet er Kaj Munk først og fremmest en dramatiker, der på samme tid er prædikant. Marc Auchet tegner billeder af den psykologiske egenart og de arketyper, der indgår i replikker og skuespil og viser, hvordan Kaj Munk igen og igen arbejder med modsætninger, som – står det klart – han samtidig har i sit indre. For Auchet er Kaj Munk en journalist, digter og skuespilforfatter, der ser livet i lyset af kristendommen.

Om end Marc Auchet efterlyser forskning i Kaj Munks journalistiske produktion, så har der dog været en del, endda ganske tidligt efter mordet på Kaj Munk i januar 1944.

Siegmundfeldt udgav så tidligt som i 1945 bogen *Kaj Munk – en Mand og hans Daad*, der ud over at bringe en samlet oversigt over ”Kaj Munks journalistiske Produktion” – kategoriseret, datoset og med oplysning om, hvor den enkelte artikel findes (dagblad, tidsskrift, hæfte o.l.), også har et helt kapitel, ”Lopper i Englevinger”, der

¹² Auchet 1995: Kaj Munk. *Dansk rebel og international inspirator: Indledning om Kaj Munk og Kaj Munk-forskningen*, s. 10-15. Artiklen giver et bredt og på samme tid godt billede af Kaj Munk-forskningen, herunder de mange monografier, der er skrevet om ham siden 1938. Ligeledes er der en omtale af den ”strøm af sekundærlitteratur”, som fulgte i kølvandet på Vedersø-præstens død.

¹³ Blandt flere navne fremhæves Hans Raun Iversen, fra Københavns Universitet. Se fx kapitel 4, ”Kaj Munks teologi”, i *Kaj Munk. Manden og værket*, Nyt Nordisk Forlag, 2015.

tegner et portræt af journalisten Kaj Munk og hans enorme produktion, som på én og samme tid er både kritisk og varm. Der er tale om en guldgrube for enhver, der interesserer sig for Kaj Munk og hans journalistik.

Om Kaj Munks journalistik, hedder det bl.a.: ”Naar hans Journalistik føles saa levende, hænger det netop sammen med den legende Lethed og charmerende Frækhed, hvormed han tager Folk i Knaphullet og giver sig til at snakke med dem.”¹⁴ Siegumfeldt har uanset en stor kærlighed til og beundring af Kaj Munks journalistik blik for hans grovheder og platheder, der gav baggrund for ”Hovedangrebene mod Kaj Munk”, og hvor ”Baade Æstetikens og Moralens Vogtere i dette Land følte sig forpligtet til at protestere.”¹⁵

Arense Lund har skrevet artiklen ”Journalisten Kaj Munk”, der findes i *Munkiana* nr. 40, 2009. En kort, men meget indsigtfuld artikel, der tegner et billede af, hvad der kendetegner Munks journalistik, herunder en ofte uortodoks skrivestil, hvor nyhedstrekanten sjældent er i fokus. Artiklen blev skrevet i anledning af KMFs seminar i 2007 med titlen: *From Munk to Muhammed: Freedom of the Press, Censorship, Self-Censorship and Press Ethics*. Arense Lunds finder, at Munks journalistik formentlig var en medvirkende årsag til, at nazisterne dræbte ham den 4. januar 1944, og det er formentlig korrekt.

To centrale Munk-forskere Søren Dosenrode og Per Stig Møller har begge været flittige brugere og undersøgere af Kaj Munks journalistik. De to forskere har artikler i *Munkiana*, der kalder på interesse.

Nogle eksempler: Dosenrode: ”Kaj Munk og Debatten om Fosterdrab”, *Munkiana*, nr. 55, 2014 og ”Hvad sagde Kaj Munk egentlig i Ollerup?”, *Munkiana*, nr. 40, 2019.

Dosenrodes forskning spænder vidt, ofte med fokus på den politiske Munk og hans ståsted, modstanden under besættelsen, væsentlige samfundsspørgsmål i samtiden og censurproblematikken under krigen. Per Stig Møller: ”Af en ung hjælpepræsts breve.” *Munkiana*, nr. 36, 2017. Hans to bøger *Munk*, 2000 og *Mere Munk*, 2003 har ikke journalistikken som hovedtema. Alligevel inddrages journalistikken igen og igen. Det gælder ikke mindst i analyser af, hvordan Munks dramaer blev modtaget i pressen, men også i analyser af de politiske kampe og udfordringer, der hørte krigen til. Kristendommens rolle og dens rolle i virkeligheden fylder også i Møllers forskning.¹⁶

Avisernes og dermed journalistikkens betydning i samtiden understreges i *Sommeren 1945*.

¹⁴ Siegumfeldt 1945: *Kaj Munk – en Mand og hans Daad*, s. 88.

¹⁵ Siegumfeldt 1945: *Kaj Munk – en Mand og hans Daad*, s. 103.

¹⁶ Møller 2014: *Kaj Munk. Digter, præst og urostifter*. Gyldendal, s. 350-351.

Rækken af Munk-interesserede, der forskningsmæssigt har diskuteret Kaj Munks journalistik, inden for den sidste snes år er om ikke stor, så dog omfattende. Kendetegnene er en tilknytning til Aalborg Universitet og/eller Kaj Munk Selskabet. Her anføres to navne, der ganske vægtigt har præget *Munkiana*. Her eksempler på nogle af deres artikler:

Jon Høgh: "Kaj Munks opgør med diktaturet og demokratiet". *Munkiana*, nr. 66, 2019. "Kaj Munk i tiden 1943-1944", *Munkiana*, nr. 65, 2019. Christian Grund Sørensen: "Det ubekvemme og det sande. Kaj Munk og den frie ytring", *Munkiana*, nr. 66, 2019.

Rækken af *Munkiana*-artikler, der sådan set ikke har fokus på journalistikken, men alligevel berører den, fremgår af de enkelte numre af tidsskriftet, der er tilgængelige på nettet, munkiana.dk. Her nogle navne, der passer ind i den kategori: Jette Vibeke Damsgaard Madsen, Svend Aage Nielsen, Mogens Pahuus, Anker Gemzøe og Peter Øhrstrøm.

I en kategori for sig er forfatteren Bjarne Nielsen Brovst, der bl.a. har skrevet *Munk og den stærke mand*, Centrum, 1992 og *Kaj Munk. Krigen og mordet*, Centrum, 1993. Der er ikke tale om akademiske artikler, men et forfatterskab, hvor det faglige niveau er højt, dels på grund af forfatterens kendskab til og analyser af et omfattende kildemateriale, herunder de mere end 600 avisartikler, dels – og måske ikke mindst – fordi forfatteren ved sin side i hele skriveprocessen har haft Kaj Munks kone, Lise Munk, hvilket giver forfatterskabet en særlig styrke. Som eksempel på en af Bjarne Nielsen Brovst skarpe artikelanalyser kan nævnes hans behandling af Otto Larsen sagen i kapitlet "Fløjlsmaver og luskemikler" i *Kaj Munk og den stærke mand* s. 118 – 125. Det er her Otto Larsen, efter "alle havde ytret sig i sagen om mirakeltro og jomfrufødsler" giver sig til kende i en kronik i *Pol.* og fortæller, "at han ville ønske, at han som Kaj Munk havde ladet sin kritik af kristendommen lægge sig i munden på en sindssyg person, som Munk havde gjort det i Johannes-skikkelsen, men at tro på miraklet kunne Otto Larsen ikke. Det var at spænde buen for vidt." (S. 124) En nok så udfordrende kommentar fra Otto Larsen, som Kaj Munk, der gør Jesu mirakler nutidige, intet svar havde på. I hvert fald replicerer Munk ikke.

Freedom of the Press, Nomos

Søren Dosenrode har redigeret *Freedom of the Press* (2010). Der er tale om en artikelsamling med fokus på censur, selvcensur og presseetik, En artikelsamling, der understreger betydningen af pressens frihed. Synspunktet er, at uden pressefrihed er vejen åben for fanatisme og totalitarisme. I kapitel 1, "Chapter One", introducerer Søren Dosenrode bogens mål og sætter fokus på censureringen af Kaj Munk med mange eksempler, der kalder på refleksion. Ikke blot i en dansk-norsk sammenhæng, men også mere generelt. Fire artikler i bogen kan mere end andre knyttes til denne afhandling. De er skrevet af henholdsvis Arensen Lund, Svend Aage Nielsen, Rune Ottosen og Palle Roslyng-Jensen. Disse fire artikler vil blive kommenteret på de følgende sider.

Arense Lund: “Kaj Munk as a Journalist”

Artiklens indhold genfindes i store træk i Arense Lunds artikel om samme emne i *Munkiana*, nr. 40, 2009. Kaj Munk ønskede tidligt at blive journalist, hvilket fremgår af *Foråret så sagte kommer* (1942), og han skrev små og store artikler i drenge- og ungdomsårene til de lokale aviser. Men nej, Kaj Munk skulle ikke være journalist. ”We have decided that you are going to the university so there is nothing to discuss”. (21)

Efter universitetsårene følger “job and wife” (21) og fortsat arbejde med at skrive skuespil og digte, men kun få journalistiske artikler bliver det til indtil året 1931, der blev et gennembrudsår for Kaj Munk. Hovedavisen var *Jyllands-Posten*, men snart skrev han også artikler til andre blade. I *Pol.* har Munk i samme år en artikel om en rejse til Berlin, i øvrigt en rejse, der blev finansieret af et legat modtaget fra ”*The Danish Union of Journalists*” (22).

Journalistkarrieren tog derefter for alvor fat, Munk blev en kendt og profileret skribent, der skrev mere end 600 artikler. Arense Lund nævner og kommenterer flere af disse artikler, bl.a. en nyfortolkning af juleevangeliet, der gav anledning til debat. Videre nævner Arense Lund, at Kaj Munk i 1933 gik ind i debatten og forsvarede præsten Otto Larsen, en sag, der er nærmere omtalt i denne afhandling. Som afslutning på afsnittet om Otto Larsen finder Arense Lund det interessant (hvad det også er), at samtidig med debatten om skuespillet *Ordet* - ”Kaj Munk’s miracle play” (22) – der fik enorm succes, har vi angrebet på og debatten om Otto Larsen.

Artiklens videre indhold følger i store træk Kaj Munks skribentforløb år for år, herunder anføres et større antal artikler knyttet til hans og Lises rejse til Jerusalem i 1933, artikler hvori Kaj Munk diskuterer for og imod demokratiet, Mussolinis invasion af Etiopien, pastor Laier sagen i Hjallerup, Munks stærke og omdiskuterede brev til Italiens diktator Mussolini i 1938 og jødespørgsmålet, som fylder mere og mere hos Vedersøpræsten.

Med Danmarks besættelse i april 1940 følger artiklen ”Dagen er inde”. Munk er også den, der roser de danskere, der tager til Finland og kæmper for landets overlevelse. Stillingtagen er et nøgleord. Okkupationen af Danmark gør Munk bedrøvet, men allerede i maj er han der med en artikel, hvori han fortæller, at det er op til det danske folk selv at blive frie igen. Antallet af Munk-artikler falder snart; censuren gør sin virkning. Men Munk forsvinder ikke. Han holder foredrag, skriver digte og skuespil.

Afslutningsvis erindrer Arense Lund sig selv om, at denne artikel skulle handle ”censorship and more topically the Mohammed cartoons.” (25) Det bliver – for at opfylde formålet – til en bemærkning om, at Kaj Munk ‘believed in ‘publish or perish’ and I am convinced that he would defend the right to publish the Mohammed cartoons.” (25).

Det er vanskeligt at blive uenig med Arense Lund i hendes konklusion og ført ”up to date”, ja, så ville Munk formentlig i lighed med mange danske forfattere have blandet

sig i debatten om en såkaldt ”Koranlov” – retten til at brænde hellige bøger m.m. Og Munk ville have stået side om side med de forfatterkolleger, der kæmper for ytringsfriheden.

Svend Aage Nielsen: “Kaj Munk in and between the World Wars. Official and Political Censorship”.

Svend Aage Nielsen indleder sin artikel med at gøre det klart, at demokrati, som vi forstår det, er et resultat af en længere proces.

Retten til at tale frit og give sin stemme for en sag er der tidligt for Kaj Munk. Svend Aage Nielsen kommer med eksempler fra tiden, hvor Kaj Munk var gymnasieelev på Nykøbing Falster Katedralskole og fik åbnet øjnene for det politiske. Optaget og kritisk var den unge Munk over for planerne om at sælge De Vestindiske Øer. Det var (måske) her Kaj Munk blev overbevist om, at de fleste ikke behøver have ret, blot fordi de er de fleste. Et flertal har sin styrke i at være de fleste, men det er ikke det samme som at have ret – eller tænke bedst. En anden sag fra Kaj Munks unge år var spørgsmålet om Sydslesvig i 1920. Det var her, det blev besluttet, at zone 2, der omfattede Flensborg, skulle vedblive med at tilhøre Tyskland. Et resultat af, hvad et flertal mente.

Kaj Munk møder tidligt censuren. Skuespillet *Sejren*, som Munk skrev som en reaktion på Mussolinis invasion af Abessinien, vandt ikke sympati blandt italienske diplomater, der klagede over stykkets indhold. Dele af stykket måtte omskrives, hvad Kaj Munk bestemt ikke brød sig om. For regeringen med K.K. Steincke i spidsen var det et spørgsmål om et godt forhold til en stærk og truende krigsmagt.

Som en konsekvens af censuren overvejede Kaj Munk og familien en tid at flytte til Norge, hvor *Sejren* blev opført uden censur. Året efter blev *Sejren* opført på Folketeatret i København. Af og til kan man høre den myte fremsat, at Kaj Munk først vendte sig mod fascismen efter den 9. april 1940. Tværtimod. Det var reelt censuren i Danmark, der hindrede Kaj Munk i at ”komme med sin kritik af den stærke mand. Han måtte ty til Norge for at få sit stykke opført.”¹⁷

Svend Aage Nielsen omtaler, at demokrati tidligt var på dagsordenen og gav anledning til debat, bl.a. mellem Hal Koch og Kaj Munk på Askov Højskole. Kendt er også kritikken af Munks forkyndelse anført af Knud Hansen, ”Forkyndelsen i Kaj Munks Forfatterskab.” *Tidehverv*, 3. juni 1942.

Efterfølgende er der en grundig omtale af *Han sidder ved Smeltingen* og baggrunden for stykket, herunder omtales Krystalnatten. Skuespillet var et stærkt råb ind i samtiden om at tage afstand fra den tyske jødeforfølgelse. Igen fik Kaj Munk censuren at smage. I Danmark turde man ikke opføre skuespillet, men det gjorde man i Norge, hvor stykket fik sin uropførelse den 23. april 1938. I 1939 skulle *Han sidder ved Smeltingen* have været vist i Sønderborg, men det blev ikke til noget efter

¹⁷ Brovst 1992: *Kaj Munk og den stærke mand*, s. 271. *Centrum*.

henstilling fra justitsminister K.K. Steincke. Hvad vi ser her, er et lille land, der nok går ind for frihed og retten til at udtale sig kritisk, men som i den givne situation viger for magtens realiteter. Svend Aage Nielsen finder, at der kan udledes en direkte og kontinuerlig linje fra Kaj Munks første taler om demokrati og til hans tale i Ollerup i 1940, der (også) blev ramt af censuren.

I afsnittet om censuren i Danmark fra 1940 til 1945 omtales de retningslinjer, der skulle følges frem til 29. august 1943, hvor den danske regering ikke længere ville rette ind efter tyske befalinger. Besættelsen af Danmark blev gennemført for at beskytte landet mod ”Great Britain, hedder det.” (32). Kongens, Chr. Rex, og statsministerens, T. Stauning, proklamation omtales. Situationen er alvorlig, befolkningen opfordres til at optræde korrekt for at slutte med et ”God save all, God save Denmark”. (33)

Ollerup-talen den 28. juli 1940 er inddraget og kommenteret som et eksempel på, hvilke restriktioner pressen tvunget af omstændigheder lagde på sig selv. Reporteren H. C. Nielsen havde fået besked på at være forsigtig - ”but be careful” – og det må man sige, at han var. Alt tysk fjendtligt var fjernet og Munks tale rettet til, så den fremstod tyskvenlig. (33-34). Men det skal fremhæves, hvad Svend Aage Nielsen ikke undlader at fortælle, at passager i talen kan synes problematiske, fx når Kaj Munk fremhæver Hitler som en af historiens store skikkelser, en religiøs skikkelse, hvis evner havde ført til Tysklands genrejsning efter 1. Verdenskrig. Ollerup-referatet er en hjørnestein i kritikken af Munk. På det værste tænkelige tidspunkt i nyere dansk historie var han tyskvenlig, en forræder – jf. ”referatet”.

Ollerupafsnittet følges op af andre taler, som Munk holdt i 1940, bl.a. *Gerlevtalen*, taler der står i en skarp kontrast til Ollerupreferatet. Til billedet hører også, at Munk reagerer skarpt, da Danmark tilslutter sig Antikomintern-pagten i november 1941. (36) For Munk var Scavenius en diktator og ude af trit med befolkningen.

Spørgsmålet om demokrati trænger sig på i en diskussion med Hal Koch ligesom en Munk-artikel i *Dansk Samling* juli nr., 1943 knyttet hertil.

Med reference til Norge og den norske kirkes oppositionsarbejde henvises der til Erik Thostrup Jacobsens bog, licentiatafhandling, *Som om intet var hændt* og med den omtales og kommenteres ”De kirkelige dokumenter fra besættelsestiden”. Videre og i denne sammenhæng omtales Kaj Munks rolle, der var meget lig andre præsters – dog måske en anelse mere udfordrende over for regeringen.

Det er Svend Aage Nielsens vurdering, at Kaj Munk med sin indsats fik sat fokus på relationen mellem stat og kirke og mellem magt og sandhed. Og det er hans vurdering, at Kaj Munk er blevet en inspirator for megen liberal teologi i en kirke, der henter sin styrke og har sit udgangspunkt i Jesu ord og hans eksempel.

Rune Ottosen: “Betrayal, Heroism and Everyday Life in Norwegian Press during the German Occupation of Norway 1940 – 1945. “

Der er her tale om et broget billede. En mosaik, hvor svig og dåd hører til i hverdagslivet. Der kan kun vanskeligt tegnes et blot nogenlunde ensartet endside strømnet billede af norsk presse under okkupationen, hedder det.

Antallet af medlemmer i *Norwegian Press Association*, der beskrives som en svag organisation, omfatter i 1940 650 medlemmer; i 1943 er der 298 medlemmer, der arbejder med journalistik og ved krigens slutning er tallet 100. Langt de fleste medlemmer, 133, gik i eksil i Stockholm, London eller New York. (59).

Efter krigen var der en tid en konflikt mellem de journalister, der gik i eksil og de, der arbejdede videre i Norge. For mange var det et spørgsmål om personlig moral. Om *Norwegian Press Association* hedder det, at den kun i ringe grad varetog den samlede presses interesse. Interessen samlede sig om ejerkredsen. Et kildent spørgsmål med mange aspekter, bl.a. job, etik og økonomi.

I afsnittet ”April Days in 1940” omtales sænkningen af krydseren *Blücker*, hvilket skete på et tidspunkt, hvor de fleste aviser allerede var trykt. I samme afsnit omtales *Fritt Folk*, der var organ for ”Nasjonal Samling”. (60) Kun få dage før okkupationen blev *Fritt Folk* en daglig avis (ikke blot en weekend-avis), aftalt finansieret og understøttet af Tyskland efter et personligt møde mellem Hitler og Quisling allerede i december 1939. I samme afsnit fortælles det, at det tyske militære lederskab diskuterede, foretrak, en model – ”based on an understanding with the royal family and the sitting government” - for besættelsen af Norge som den, der blev gennemført i Danmark. (60) Men situationen var ikke til den danske model.

Nyhedsstrømmen og kvaliteten af samme blev væsentligt ændret under okkupationen af Norge. Et større antal aviser ophørte med at udkomme, andre blev slået sammen lige som flere skiftede navn. I en sammenligning med Danmark står det klart, at avisbilledet var mere komplekst. (61) Så tidligt som hen på eftermiddagen den 9. april 1940 blev den norske presse kaldt sammen. Fra tysk side var der et ønske om at finde en model for, hvad situationen krævede. Målet var at undgå censur om ”political material” og en accept af, at spørgsmål, der berørte militære spørgsmål i bredeste forstand, klarede tyskerne selv.

”Soft line”, som succesfuldt var sat i værk i Danmark, blev drøftet ”in the newly established press center in Parliament on April 20.” (62). Kaptajn Hahn garanterede ved den lejlighed, at målet fra tysk side ikke var at introducere tysk presse i Norge”. Uanset hvad, så blev resultatet alligevel et effektivt tysk kontrolapparat, hvor NS-folk fik en fremtrædende rolle. Josef Terboven, der var en nøglefigur i den tyske kontrol, krævede dagligt rapporteringer fra ”the Pressabteilung” (63) Den 26. september 1940 tog ”the Press Directorate” over og gav retningslinjerne for norsk presse. Pressedirektør Beggerud omtales som en svag person, usikker af natur og konfliktsky.

Kontrollens effektivitet omtales, idet det anføres, at der blev udsendt ikke mindre end 321 direktiver fra 1942 til 1943. Særlig fokus var der på de store dagblade *Aftenposten* og *Morgenbladet*. Her noteres der en lidt forskellig holdning til værnemagten. Der er – ikke uventet – en konstatering af, at norske journalister ikke afveg fra den norske befolkning som helhed. Nogle skulle passe på deres job, andre var plaget af etiske overvejelser, mens nogle gik ind og var aktive i den illegale presse – andre igen tilsluttede sig NS.

Situationen før okkupationen var på avismarkedet præget af politisk bredde og mange, mange aviser til en befolkning på ca. 3 millioner mennesker. Med okkupationen fulgte en såkaldt ”nyordning”, der især ramte arbejderpressen. De kommunistiske aviser blev brutalt stoppet og havde ikke tilladelse til at udkomme. Efter krigen kompromiserede *Morgenbladet* og *Aftenposten* i et frivilligt kompromis andre blade. (65) Det store flertal af borgerlige aviser fortsatte i lang tid for sidst i krigen at stoppe med at udkomme. Op mod lidt mere end halvdelen af *Venstres* aviser ophørte, mens *Bondepartiets* fortsatte med at udkomme med ca. halvdelen af sine aviser. Ved Norges besættelse den 9. april 1940 var der ca. 260 aviser. Et ganske imponerende tal. Fem år senere i maj 1945 var der 114 aviser, som havde haft et kontinuerligt virke.

I afsnittet om pressens organisation er det noteret, at der kun er ganske få eksempler på, at hælene blev sat i, dvs. ”hertil og ikke længere.” (67) Videre omtales, hvordan ”Quisling’s NS regime was to control all press activity through new laws” (68), og så omtales fordelingen af stipendier, hvor *Fritt Folk* journalister tilgodeses frem for andre.

Kun én avis blev lukket som et direkte resultat af okkupationen, avisen *Gula Tidende*. Flere aviser blev slået sammen. Det gjaldt fx *Sandefjord*, der blev slået sammen med *Vestfjord* til *Sandefjords Presse*. *Østlands-Posten* og *Nybrott* blev til *Larvik Dagblad*. Avisen *Stavanger* blev slået sammen med *Stavanger Aftenblad* og fik navnet *Stavanger*.

Censuren var streng hvad ikke mindst landets største avis, *Aftenposten*, fik at mærke. I det hele taget var censuren særlig streng over for de landsdækkende aviser.

Hen i 1943 var der fokus på avisforbruget og arbejdskraften. Resultatet blev en yderligere reducere i antallet af aviser. Bl.a. blev *Akershus Arbejderblad* og *Akershus* forenet under navnet *Nedre Romerrike*, *Hamar Arbejderblad* og *Hamar Stiftstidende* blev til *Hedemarkingen*. I løbet af krigen blev ikke mindre end 110 aviser stoppet efter direkte ordre fra besættelsesmagten. (71)

Pressedirektoratet havde sat sig som mål at ”nyordne” – læs rationalisere – norsk presse. Et mål, der blev nået midt under krigen. Resultatet var økonomisk godt for de aviser, der udkom, større oplagstal, flere annoncer, en bedre økonomi m.m. Modsat med de øvrige aviser, der oplevede en deroute, de mistede deres eksistensgrundlag

lige som der er eksempler på, at de også mistede trykkemaskiner, der ganske simpelt blev stjålet.

Pressedirektoratet, der stod bag rationaliseringen, var en afdeling af Kultur- og folkeoplysningsdepartementet mellem 1940 og 1945. Direktoratet skulle ”nyordne” aviserne i Norge og fik vidtgående beføjelser, der bl.a. omfattede nedlæggelse af aviser, erstatte redaktører, indsætte nye medarbejdere m.v. Målet var i højere grad at kunne styre og ensrette avisernes indhold. Flere aviser fik en NS-redaktør, det gjaldt bl.a. *Aftenposten*, *Frederiksstad Blad*, *Morgenavisen Tromsø*, *Bergens Tidende* m.fl. Pressedirektoratets arbejde med rationalisering blev anset for afsluttet hen i 1943. Efterfølgende skete der kun lidt.

Sidst i artiklen omtales de illegale aviser, der uanset svingende kvalitet fik stor betydning. Omkring 20.000 personer var på forskellig vis involveret i at producere illegale aviser, blandt dem mange pressefolk. 4000 blev arresteret og mindst 100 blev henrettet. En del ikke-uddannede journalister fik deres første erfaring med journalistik via de illegale blade, adskillige af dem blev senere journalister og medlem af journalistforbundet.

Journalister i eksil handler om journalistisk arbejde knyttet til især byerne Stockholm, London og New York. Flest i Stockholm, men også en betydelig del i London. Flere journalister valgte her at gå ind i ”the Armed Forces.” (74.) Flertallet af journalister i London var knyttet til informationsarbejde af forskellig art.

Der er beretninger om journalister, der blev sat i fængsel, fx Olaf Gjerlow fra *Morgenposten*, der blev idømt 15 års fængsel i 1941; adskillige pressefolk blev fængslet i både Norge og Tyskland, den kun 18-årige Haavard Haavardsholm, der arbejdede for den illegale avis *Fri Fagbevegelse*, blev sendt til Sachsenhausen, mange blev interneret i den store fangelejr uden for Oslo, *Grini*, hvor forholdene var forholdsvis frie. (76)

Freden kom i 1945, og med den blev censuren afskaffet. Hverdagen vendte tilbage.

Efter krigen har Norge haft et større opgør om landets aviser under okkupationen. Om solidaritet og mangel på samme, om samarbejde med tyskerne osv., osv. Mange såkaldte ”quislings” så dagens lys. (77). Penge, job og avisernes eksistens var i spil ligesom flere journalisters vel tysk-positive aktiviteter under krigen kom under lup. Spørgsmålet om, hvad der var rigtigt og forkert i situationen, stod længe til debat.

Palle Roslyng-Jensen: The Danish Press during the German Occupation: Between Indirect and Direct Control and from Dominant to Negotiated Reading. Palle Roslyng-Jensen kaster lys over dansk presse under den tyske okkupation, og gør det med en understregning af, at den norske og den danske okkupation var forskellige. I Norge brutal, i Danmark ret mild – i hvert fald frem til den 29. august 1943. Roslyng Jensen diskuterer, hvad kontrol og censurering betød for den

tilpasningslinje, der blev resultatet. Og videre, hvad kontrollen betød for, hvordan avisernes nyheder blev modtaget. Det synes at stå klart, at kontrolsystemet og censurering tidligt satte sig spor hos læserne og skabte mistro til nyhedsstrømmen, specielt hvis de havde en tysk kilde som ophav. Mange gange var befolkningen velorienteret om hændelsesforløb, omend pressen ikke klart kunne markere, hvad der var ”op og ned”.

Det står klart, at kontrolsystemet, censuren, var med til at udvikle en anti-tysk holdning i den danske befolkning. Det gjaldt i tiden frem til den 29. august 1943 og ikke mindre derefter. I en sammenligning med Norge er det markeret, at situationen der var en anden og mere udfordrende med bl.a. inddragelse af det lokale Nazi-orienterede parti, *Nasjonal Samling*, i censurarbejdet.

Danske og norske journalister var i en forskellig situation. I Danmark gjaldt det for det store flertal, at tilpasning var nødvendig, det gjaldt det daglige brød, hvad et flertal også gjorde, dvs. tilpassede sig. I Norge havde journalister i praksis ofte kun valget mellem at medvirke til den NS-orienterede propaganda eller gå i eksil. Selvcensur, der var et hovedbegreb i Danmark, var det ikke i Norge og slet ikke på samme vis.

De daglige aviser udkom frem til den 29. august 1943 under en vis tysk kontrol, men primært reguleret i sit indhold via den selvkontrol, der blev etableret. Direkte censur fulgte efter den 29. august 1943. Radionyheder fra Statsradiofonien, *Pressens Radioavis*, var fra starten af krigen under mere direkte tysk kontrol end de skrevne medier. Mange fandt ud af at lytte til BBC eller lyttede til svensk radio. Kun få lyttede til begge sendere. Skjult brug af pressen var i tiltag krigen igennem. I en sammenligning med Norge og Nederlandene, hvor radioer blev konfiskeret, var forholdene i Danmark frie, hvilket var med til at holde den danske befolkning velorienteret om krigens gang. Direkte kommunikation i form af åbne og lukkede møder var i tiltag. Der tegner sig et billede, når de forskellige grene af pressen ses i en sammenhæng, et ganske veloplyst medie billede.

Pressebureauet var, hedder det, generelt på pressens side, med en henvisning til L. Bindslev Frederiksen, der i 1960 udgav *Pressen under Besættelsen*, der blev finansieret af dansk presse i fællesskab. Videre nævnes den mere kritiske undersøgelse af *Berl. 1933-45*, som Rasmus Kreth fik udgivet i 1998 – finansieret af *Berl.*

Det nationales betydning, herunder markeringen af særlige mærkedage, er omtalt. Kongens fødselsdag, alsang m.m.

I første halvdel af det 20. århundrede var avisen en fast gæst i næsten alle danske hjem. Adskillige provinsbyer havde ikke mindre end 3 – 4 aviser, der belyste stort og småt fra forskellige udgangspunkter. Københavneraviserne var på en og samme tid såvel landsaviser som regionale nyhedsformidlere. *Jyllands-Posten*, der var en regional avis, havde større betydning end andre regionsaviser. Blandt de mere

specialiserede aviser var *KD*, *Børsen*, det kommunistiske *Arbejderbladet* og det nazistiske blad *Fædrelandet* (Fatherland). (85) Mange familier holdt 2 aviser. En avis blev holdt af i det mindste 80 procent af alle husstande. En nærmere analyse viser, at aviserne i sin stil og sit indhold som primær målgruppe havde mænd. 80 procent af alle husstande havde en radio og stillede ind på *Pressens Radioavis* hver dag. Der tegner sig et billede af en dansk befolkning, der var godt informeret om nationale forhold, politik, og noget mindre oplyst, når det gjaldt internationale nyheder.

Kontrolsystemet blev indført, hedder det, med det hovedargument for at give et sandt billede af situationen og den krigsfare, der lurede fra de Allieredes side. Derfor: Radionyhederne blev fra starten af krigen sat under direkte tysk kontrol, mens andre programmer fik en mere indirekte kontrol. (85) Det juridiske system knyttet til censuren omtales. Det beskrives frem til 29. august 1943 som "self-imposed" (86) Det fortælles, at med den danske regerings stillingtagen i august 1943, gjaldt der andre regler, hvad Werner Best gjorde klart over for lederne af de største aviser den 29. august 1943 om eftermiddagen. Fra nu ville der være tale om ordrer, der skulle efterfølges. "Til morskab for mange fulgte en tid, hvor evnen til at skrive mellem linjerne blev udviklet." (45) Censuren var et problem, et andet problem, der var tiltagende ubehageligt for pressen, var mangel på papir (som i Norge). Resultat: Aviserne blev tyndere.

Renthe-Fink kaster lys på den tyske opfattelse af situationen i en rapport til Berlin i marts 1941, det er før sabotagearbejdet for alvor tog fat, og giver i denne og set fra en tysk vinkel et ganske positivt billede af situationen, herunder arbejdet med censur, i Danmark.

Set under et fulgte de danske dagblade generelt de retningslinjer, der blev udstukket af myndighederne. Hellere en vis accept af situationen end fuldt tysk kontrol. Nogle dagblade var mere kritiske og udfordrende end andre. Det var fx *KD* og *Nat.*, hvis chefredaktører Gunnar Helweg-Larsen og Aage Schoch blev tvunget til at forlade deres stillinger. H.P. Sørensen, der senere blev overborgmester i København, dengang redaktør på *Socialdemokraten*, måtte forlade sin stilling, da han nægtede at optage en artikel af Harald Bergstedt, der fra at være socialdemokrat var blevet mere Nazi-stemt. Enkelte danske journalister måtte efter pres fra tysk side forlade deres stilling, bl.a. Nicolai Blædel, *Berl.*

Kildematerialet, bl.a. biografier, giver grundlag for at nævne, at en del journalister arbejdede med journalistik i det skjulte, bl.a. knyttet til den illegale presse. En række blade anføres: *Information* (der efter krigen og til dato udkommer som daglig avis), *Land og Folk* og *Frit Danmark*.

Læserne reagerede (selvfølgelig) på censuren og dermed avis kvaliteten. I løbet af de første måneder efter besættelsen tabte aviserne 10-15 procent af abonnenterne. I samme periode var læsestof om Norge og Frankrig højt prioriteret. (92) Reaktionen fra læserne var en utilfredshed med avisartikler, der efter tysk ordre igen og igen kun

fortalte om de enorme tyske sejre. Radionyhederne blev taget med et vist forbehold, men med størst accept af nyheder fra England.

Den førte politik, samarbejdspolitikken, blev diskuteret. Navne som Scavenius og Gunnar Helweg-Larsen blev udsat for heftig kritik – for tysk-orientering. Glemte er ikke et navn som John Christmas Møller, der var den ledende danske stemme fra London – og fra foråret 1942 leder af Det Konservative Folkeparti.

Krigens udvikling med en tiltagende tysk terror, strejker og restriktioner satte sit præg på danskernes hverdagsliv. De illegale blade og BBC fik tiltagende betydning. *Frihedsrådet*, der blev set som et nationalt råd, var bredt respekteret. Den tyske propaganda fik det tiltagende sværere.

Sidst slås det fast, at aviserne stort set respekterede demokratiet og holdt sig til nationale værdier. De accepterede tidligt den indirekte kontrol og accepterede den, så længe den var regeringens politik. Fra 1943 eller 1944 noteres en mere kritisk attitude i forhold til hele udviklingen, men direkte kritik af okkuperingsmagten var ikke mulig. BBC's rolle omtales som signifikant i en tid, hvor dagbladenes frihed var begrænset. (95)

2.3. Virakken omkring Munk er for meget for flere: Kritikken sætter for alvor ind

Hyldest og ros får sjældent lov til at stå alene. Således heller ikke med Munk, der trods den "stjerneglans" der står om ham sidst i 1930'erne også udsættes for en ganske voldsom kritik. Virakken omkring ham er ganske simpelt for meget for flere. En del af højrefløjen finder, at tiden er inde til et opgør med Munk. Det sker *først* med Christian Reventlows *Er Kaj Munk dansk Aandslivs Høvding?* For Reventlow er svaret på spørgsmålet "et rungende nej" for nu at citere Per Stig Møller.¹⁸ Dernæst med Århus-rector, dr. phil. J. K. Larsens artikel, "*Kaj Munk som Dramatiker*", der i indhold ikke lader Rewentlow meget tilbage.

Reventlows lille bog/pjece (ca. 60 sider) tager udgangspunkt i den hyldest og virak, han har noteret, der kommer Munk til del – "fra rigsdag og studenter, fra kirke og teater, fra presse og publikum" – for at ende ud i det udfordrende og ubehagelige spørgsmål "hvad er det, man således har krøbet på maven, logret med halen og mimet med munden for?" Tonen er ganske barsk, og Reventlows vurdering er ikke til at tage fejl af: Besk og kontant bliver Munk 'spiddet' og med ham hans publikum, der ikke har gennemskuet hulheden hos ham. Selv succes-stykkerne "*Sejren*" og "*Han sidder ved smeltediglen*" er forfejlede ligesom "*Ordet*" står for et forfejlet kristendomssyn. "Reklamesuggestion" er, hvad det er. Sidst i bogen/pjecen finder Reventlow anledning til at markere, at Munk aldrig er blevet voksen – "Man kan få det indtryk, at han er blevet for tidlig voksen, så tidligt, at han aldrig rigtig bliver voksen". Nok kan Reventlow medgive Munk et vist dramatisk talent, men talentet bærer ikke - og hero dyrkelsen er Munks dyrkelse af sit eget ego." Det litterære "parnas" må reagere og gøre det. Munk får støtte fra flere af de store dagblades anmeldere, og professor, dr. phil. Hakon Stangerup (1908-1976), der på dette tidspunkt også var kulturmedarbejder/-kritiker ved *Dag.*, kommer med modindlæg. Over flere år kører en heftig polemik.

En fælles kronik

Den 21. november 1940 har *Nat.* en kronik af Chr. Reventlow, J. K. Larsen og Hakon Stangerup i fællesskab.

Nat. har modtaget "to indlæg, et fra Chr. Rewentlow og et fra rektor, dr. phil. J. K. Larsen .() og et svar fra dr. Stangerup." *Nat.* vælger at bringe "de to indlæg i denne kronik". Kronikken er sigende for intensiteten og indholdet i debatten: Chr. Reventlow finder, at han kan dokumentere "førerhyldest", og hvem kommer den så fra?" "Fra - - Doctor philosophia Hakon Stangerup". Videre finder han, at Stangerup har givet en "forvrænget skildring" og påstået, at han (Reventlow) er "hadsk" og "mægtig vred" og "snerpet" og meget "andet". "For ham er det nemlig ikke realiteter, sandhed og fakta, det kommer an på. Nej, det er "den *digteriske* sandhed". Historien er "råstof uden liv." Hvad man har hyldet, skriver Chr. Reventlow, er Munks - "af

¹⁸ Møller 2000: 227

mig dokumenterede – svindel, svineri, blasfemi, perversitet m.m.” ”Det kan godt være, at hr. Stangerup er doktor – altså mirakeldoktor. Men filosofien er i hvert fald faret ad Vedersø til.” Så et rungende nej fra Chr. Reventlow til, at Munk ”og hans heilråbende fanevagt” på nogen måde skulle være ”udtryk for dansk åndsliv”, hvad enhver kan bedømme ved at ”sammenligne hans fremstilling med, hvad jeg har skrevet.”

J. K. Larsen følger op. Efter først at have slået fast, at han ”i alt væsentligt er enig med Rewentlow” noterer han sig, at Stangerup ”ikke hører til de mest fanatiske tilbedere af den Munkske muse.” Men når ”regering og rigsdag skænker ham digtergæge uden ansøgning, når Studenterforeningen kårer ham til en slags poeta laureatus, når teaterdirektører skynder sig til Vedersø for at sikre sig den ære at opføre hans stykker, når presse og publikum ustandseligt tiljubler ham bifald, når han er omgivet af en uoverskuelig skare af ærbødige, næsten underdanige beundrere, både i Danmark og i udlandet – så har han faktisk en førerstilling, der gør det muligt at øve indflydelse på den litterære smag og kultur.....()..At strides om berettigelsen af at kalde ham fører eller høvding, er i virkeligheden kun strid om ord.” Sidst i J. K. Larsens indlæg, hedder det, at ”Et stort og ophøjet kunstværk skal efter min mening være præget ikke alene af liv og lidenskab eller illusion, men tillige af klarhed, harmonisk sammenhæng, skønhed og renhed og flere andre ting, som de Munkske dramaer i ikke ringe grad mangler, formodentlig fordi digteren mangler den store kunstners ærbødighed overfor sin kunst.” Om end en anelse mere moderat end Chr. Reventlow i sine udtalelser om Kaj Munk er billedet dog klart: Munk er ikke, og J. K. Larsen ”håber det heller ikke”, den selvskrevne fører ind i fremtidens teater.”

Sidst i kronikken følger Hakon Stangerups indlæg. Det indledes med en konstatering af, at ”Det er synd for Chr. Reventlow”, og det er det, fordi en ”saglig påvisning af hans Munk-pjeces helt fejlagtige sigte kan gøre ham så ophidset. Men det er der jo ikke noget at stille op med.” Hvad Stangerup finder forkert hos Reventlow er, at han reelt ikke forholder sig til det afgørende spørgsmål, nemlig om Munk er en dårlig digter eller ej. I stedet vælger Reventlow at forholde sig til og kritisere Munks ”historieopfattelse, kristendomsudlægning og journalistik.” I den sammenhæng hjælper det ikke, anfører Stangerup, at Reventlow finder det nødvendigt at øge sine ”skældords antal og gererer sig (nu direkte) frådende af raseri.” Stangerup henvender sig så til J.K. Larsen, som han takker, fordi ”tone, hensigt og holdning er en alvorlig kunstnerisk diskussion værdigt”. Stangerup har registreret, at Larsen er ret så enig med Reventlow, når det gælder ”Kaj Munks historieopfattelser, hans journalistiske tone og hvad dr. Larsen regner for blasfemier og lign.” Stangerup mener at læse, at også J.K. Larsen har forstået, at det centrale spørgsmål vedrører Kaj Munks ”stilling som dramatisk digter”. Og den kritik er der ikke hos Reventlow, hvad Stangerup er sikker på, har skuffet J.K. Larsen. Derfor prøver Larsen at komme Reventlow til hjælp, ”ved at levere materialet til en sådan. Han vil så at sige fylde hullet ud i den sammenbrudte Reventlowske front.” Det sker så ved en række erklæringer, der alene, hedder det, ”har karakter af påstande. Der mangler ganske enkelt beviser. Og ”bevisbyrden” er J. K. Larsens!” Endelig får Stangerup fortalt, at hans vurdering af

Kaj Munk som dramatiker understøttes af kolleger som ”professor Hans Brix, dr. Schyberg o.a.”

Sven Gundels kronik

Jyllands-Posten har den 13. december 1940 en kronik, der fortsætter debatten. Overskriften er: ”Er Kaj Munk ”dansk Aandslivs Høvding”? – Et smædeskrift af Chr. Reventlow”; forfatter Sven Gundel.¹⁹ Her fremføres et forsvar for Munk og en præcisering af, at Chr. Reventlows angreb er en ”kamp mod vejr møller”. Gundel efterlyser dokumentation og hæfter sig ved, at Reventlow selv i bogen fortæller, at ”en kunstnerisk vurdering af Munks skuespil som teaterstykker ligger udenfor bogens mål.” Gundel angriber bl.a. Reventlow for hans kritik af Munks teologi, herunder Munks ”spiritistiske illusionsnummer”, som han betegner underet i skuespillet *Ordet*. Kronikkens sidste halvdel har fat om det psykologiske grundlag bag Munks forfatterskab og en Reventlow, der ”pådutter digteren et rent freudiansk fortrængningskompleks.” I de to sidste spalter i kronikken får Gundel både fortalt, at det er den ”dybt personlige og dybt religiøse spænding i sindet, der har gjort ham (Kaj Munk) til dramatisk digter og kunstner”, og at de modsigelser, der knytter sig til hans person er ”gennembrudsdigterens adelsmærke”.

Knud Hansens opgør med Kaj Munk

Hen i 1942 følger endnu et skarpt opgør med Kaj Munk i form af Knud Hansens *Forkyndelsen i Kaj Munks Forfatterskab*, der kom på et tidspunkt, hvor der var censur mod Kaj Munk, hvorfor bogen ”blev beslaglagt”.²⁰ Knud Hansens billede viser en ”moralisk pietist”, der (fortsat) er indfanget i egen hero-dyrkelse. Og det uanset, at både *Han sidder ved smeltingen* og *Niels Ebbesen* var udkommet.²¹ Ganske stærkt hedder det hos Knud Hansen, at Munk skal tage sit prædikebegreb ’omvendelse’ op til overvejelse – og selv omvende sig, ”giv din bekendelse til Kristus eller Satan! Omvend dig”.²²

Kritikkens fokus

Kritikken – reaktionen - handler ikke om dramatikerens Kaj Munk, hvad man måske kunne forvente, men om hans historieopfattelse, hans kristendomssyn, hans sprog, hans fokusering på eget ego, hans påståede manglende ærbødighed over for kunsten og hans journalistik. På samme tid bliver det fremdraget, at hans mange støtter ikke

¹⁹ Samme Sven Gundel har Munk et ganske morsomt svar til i *JP* den 14/11 1937. Et svar, der inddeler kritikerne ”i tre grupper: de, der skriver for kunstens skyld, og de, der skriver for deres egen skyld, og de, der skriver udelukkende for deres egen skyld”. – Munks indlæg om kritikerne slutter: ”Jeg takker Dem for talrige artikler og håber, at ”Jyllands-Posten” i mange år endnu må bringe anmeldelser båret af Deres redbonhed og tjenersind over for kunsten.” Så positiv kunne Munk også være.

²⁰ Møller 2000: 228.

²¹ Møller 2000: 228-229.

har gennemskuet, at Munk ikke er det geni, de synes at mene. Hans dramatik mangler den ”store kunstners ærbødighed over for sin kunst.”

KAPITEL 3. ET OVERBLIK OVER DE 13 ARTIKLER, SOM IKKE DIREKTE INDGÅR I AFHANDLINGEN, MEN SOM UDGØR EN DEL AF BAGGRUNDEN FOR DEN

Dette kapitel drejer sig om de 13 artikler i *Munkiana*, som er med til at danne baggrund for afhandlingen, men som ikke direkte indgår i den.

Baggrundsartikel 1. ”Vanskeligheder ved at arbejde med og forstå Kaj Munk.” *Munkiana*, nr. 51, 2013. 13-17.

Artiklens udgangspunkt er ”de metodiske vanskeligheder, der knytter sig til kildematerialets karakter”. (13) Der peges på de problemer, der knytter sig til et ufuldstændigt kildemateriale ligesom spørgsmålet om upålidelige kilder omtales. Som eksempel på en upålidelig kilde nævnes biografigenren, herunder Munks egen *Foraaret saa sagte Kommer*. Synspunktet er, at (selv)biografier er ”skrøbelige”, idet der ofte sker forskydninger i erindringen, bevidst eller ubevidst. Bøger om afdøde personligheder kan have en tendens til at være ”helgenbiografier”. (14)

Dernæst tager artiklen fat om brevene, hvoraf mange nu er tilgængelige på nettet, først og fremmest i *Det digitale Kaj Munk arkiv*. Brevene er førstehåndskilder, og har en kvalitet knyttet til sig som *førstehåndsstof* og så er de (sjældent) skrevet med henblik på offentlighedsrelse. Brevene giver anledning til etiske overvejelser.

Artiklen afdækker, at det er mere end vanskeligt at give et 100 procent sandt og dækkende billede. Det handler om den forhåndsforståelse, forfatteren medbringer ”af tilværelsen, og med den – sandt eller falsk – genopliver han den døde. Således også billedet af Kaj Munk i vores bevidsthed.” (16)

Baggrundsartikel 2. Kaj Munk og hans karakterdannelse. *Munkiana*, nr. 51, 2013. 17-27.

Artiklen tegner et billede af den tid og det miljø, der var Kaj Munks i barne- og ungdomsårene, og som livslangt prægede ham. I første omgang er der fokus på ”Dannelsesstænkning og tid” for derefter at præsentere begrebet ”usamtidighed”, der kan føres tilbage til den tyske filosof Ernst Bloch.²³ Efterfølgende er der tegnet et billede af den religiøse tænkning, der hører det præmoderne samfund til, og som endnu først i det 20. århundrede havde godt fat i missionske kredse, herunder Kaj

²³ Begrebet ”usamtidighed” har været i fokus i tysk forskning knyttet til historie- og socialvidenskaberne. Ernst Bloch behandler begrebet i bogen *Erbschaft dieser Zeit* fra 1935.

Munks barndomshjem. I tilknytning hertil er det præmoderne samfunds grundlæggende karakterbegreb ”dyd” omtalt, ligesom der er en kort omtale af Kaj Munks første leveår, de biologiske forældre og plejeforældre” (17-19) Sammenhængen mellem opvækst, miljø og Kaj Munks barndomshjem er understreget i en forståelse, der udtrykker, hvad Kaj Munk selv gav udtryk for, nemlig ”at hjemmet var med til at forme hans karakter.” (17-18) Artiklen viser en opvækst præget af kærlig omsorg, ambitioner og en religiøs forankring i hjemmet knyttet til Indre Mission. ”Skolens tilsigtede karakteropdragelse er præsenteret i en analyse af folkeskolens formål, hvoraf det fremgår, at karakteropdragelse og viden – i nævnte rækkefølge – var skolens opgave. De grundlæggende bestemmelser for skolens religionsundervisning er omtalt, og det er dokumenteret, at skolen langt ind i 1900-tallet havde bestemmelser for faget, der lige så godt kunne være udformet i det præmoderne samfund.” (17-19) Cirkulærer og anordninger, der gjorde det til skolens opgave ”at forkynde kristendommen til elevens opbyggelse formidlet af en lærer, der selv var kristen” (17-19) er nævnt og kort kommenteret. Skolen var således ”kirkens datter” og i øvrigt med et religiøst virke, der havde sine rødder langt tilbage i 1800-tallet. To af Kaj Munks undervisere, der begge har haft stor betydning for Kaj Munks udvikling og hele dannelse er omtalt, nemlig førstelærer Martinus Wested og kapellan Oscar Geismar. (23-24) Afslutningsvis noteres det, at livet i sin helhed var med til at forme Kaj Munk – ikke blot barne- og ungdomsårene. Det gjaldt hans kristendomsforståelse såvel som hans politiske og nationale synspunkter. Barndommens grundtræk forlader ham ikke, men det var i høj grad Munks egne livserfaringer og bearbejdningen af dem, der gjorde ham til det menneske, han var.” (24-26).

Baggrundsartikel 3. Fredsvennerne. *Munkiana*, nr. 63, 2018. 8-12.

Artiklen har fat om et tema, der ”igen og igen dukker op i Kaj Munks journalistik”. (8) Det kommer til udtryk i en polemik med provst Hans Koch, der var formand for ”Foreningen af antimilitaristiske præster”. Munk tager afstand fra Hans Koch og hans venner. (8) Grundsynspunktet hos Munk er, at deres synspunkt er urealistisk.” Artiklen kommer omkring ”Bjergprædikens ord om både at ’vende den anden kind til’ og det femte bud, der slår fast, at du ikke må slå ihjel.” (8) Munks tone er både ”drillende og let spiddende”. Enfold er, hvad der kendetegner Koch og hans venner, mener Munk. Fredsvennernes sag er tydeligt ikke ”Munks kop te”. Den tænkning, der ligger bag fredsvenerne anser han for at være ”blåøjet”. (9) Munks synspunkt er, at det femte bud ikke gælder ubetinget, hvad han begrundet teologisk. (9) Kontant slår han fast, at der ”skal handles, når uretten råder”. ”Ikke at handle er at påtage sig et medansvar”. Herfra trækkes der en linje til den tyske teolog og modstandsmand Dietrich Bonhoeffer, og med ham hedder det, at ”Man kan ikke holde sine fingre rene”. (10) Bonhoeffer og Munk er på samme linje. Spørgsmålet om at yde modstand, vende den anden kind til, har været et centralt spørgsmål for mange teologer uden at der er kommet et facitlistesvar. Praksis viser divergerende svar på spørgsmålet. ”Mennesket kan stå i en nødsituation, hedder det, der tvinger det til at bryde loven. Handlingen er nok lovløs, men ikke uansvarlig. Den enkelte må foretage sit valg og stå til ansvar over for Gud. Og så er der ”kun at håbe på nåde”. (11) Sidst i artiklen

drages der paralleller til førende ærkebiskopper, der har stået i samme situation – og foretaget et valg.

Artiklen opsummerer en mindre artikelserie, der har fat om to ”synspunkter, der støder sammen” og grundlæggende knytter an til ”Bjergprædikens ord om at vende den anden kind til eller – om nødvendigt – gribe til våben”. Det er dette dilemma, Hans Koch og Kaj Munk, har en tvist om.

Baggrundsartikel 4. Det tyske jødehad og Rejsebrevene. *Munkiana*, nr. 69, 2021. 8-18.

Udgangspunktet er ”en artikel med titlen ”Guds grønne Enge og det tyske Jødehad”, som ingeniør Poul Wilde får optaget i *Jyllands-Posten* den 23/4 1933, og hvori han retter ”en bøn til pastor Kaj Munk”. (8) Poul Wilde opridser situationen i Tyskland, ”hvor jøderne behandles ilde og anmoder Kaj Munk om et svar. Munks svar kommer to dage senere. Kaj Munks svar er til en start ret så formelt og rummer en præcisering af forskellen på den katolske og den protestantiske kirke. ”Munk balancerer på en knivsæg og får sagt, at han ikke vil sige noget ondt om jøderne, men ”der er nogle af dem, jeg afskyr; bare jeg ser dem; der er andre, jeg beundrer overmåde højt. (9-10) Men hvorfor vil Hitler da hele denne befolkningsgruppe til livs? spørger Munk og kommer selv med svaret: ”Der er et gammelt jødehad i befolkningen, som hænger sammen med to forklaringer: en praktisk og en teoretisk.” ”Den praktiske knytter sig til, at jøderne overalt sidder på magten, det gælder på teatrene, i direktionen i stormagasinerne, i bladredaktionerne osv. Der er ikke tale om folk, som folk møder i dagligdagen, men de er medskyldige i arbejdsløsheden. (9)” ”Den teoretiske forklaring knytter an til en skelnen mellem, hvad Munk kalder den internationale og den nationalistiske metode.” (8-9) Munks argumentation er nok beskrivende, men ikke just positivt over for jøderne, hvis magtplacering i samfundet han ser som en grundlæggende forklaring på det had, han mener eksisterer i det tyske folk til jøderne. At jøden er mere international end national, vinder ikke, når det kommer til, hvad der virkelig betyder noget, nemlig kærligheden til fædrelandet. Det er dér ”hjertedybet” viser sig, finder Munk.” (10) Sidst i artiklen skriver Munk, at han aldrig kommer til at forstå ”den hitlerske bøllefacon til at gøre op med jøderne på.” Altså en afstandtagen fra Hitlers optræden. Men så: Hvis jøderne vitterlig er ”den pest for Tyskland”, som Hitler har sagt, ja, så burde han ”dog se at skaffe sig dem fra halsen; der må blive råd til at give dem de penge, de har tjent, for at blive dem kvit, og så ud af landet med dem, ah! endelig at kunne ånde frit!”...()...” Men at røve dem alle eksistensmuligheder og forbyde dem at rejse, det er en optræden, der nok kunne kalde på behjertede kristnes tydelige protest.” Munk tager på den ene side afstand fra Hitlers bøllefacon og på den anden side godtager han, at jøderne sendes ud af landet med de penge, de selv har tjent. Analysen peger i retning af, at Munk i 1933-34 er ’blind’ over for jøderne og deres situation i Tyskland og i sine formuleringer i bedste fald dobbelttydig.” (11)

Rejsebrevene

”Rejsebrevene skildrer Lise og Kaj Munks rejse fra Vedersø til Jerusalem og retur. Sprogtonen er let og teksten ganske underholdende. Forfatterens teologiske baggrund fornægter sig selvfølgelig ikke. Igen og igen er der associationer, der knytter an til en bibelsk begivenhed. Og så er der kommentarer, der knytter an til den udvikling, der er i 1930ernes Europa.” (11) *Rejsebrevene* præsenterer Munks forståelse af førerskikkelsen i 1934: Det er i overskriftsform ham, Tyskland havde ventet på og havde brug for. ”Nok kommer der en tvivl frem hos ham i forhold til Hitler, men han slipper ikke sin beundring for manden med uroksebrølet, vel fordi han var fascineret af den vilje- og handlekraft, der var Hitlers.” (11)

Rejsebrevene præsenterer ligeledes Munks billede af jøderne, præget som det er af mange fordomme. Karakteristikken er ganske grov: De er griske og uhæderlige, men de er trods alt Jahves eget folk. I artiklens ”konklusion” er vurderingen, at Munk i 1934 ligner en ”splittet mand”.

”*Vedersø – Jerusalem Retur*” indgår hyppigt i kritikken af Munk. Anmelderne er hårde ved bogen. Således fx Poul la Cours i ”*Tilskueren*” den 21. december 1934. Det hedder bl.a. at ”Han tænker med Tungen ... Ordene og Instinkterne besætter ham og voldfører ham ... leder Tanken hen paa en Tungetale i Ekstase.” (14) Måske ikke så underligt, at redaktionen af *Mindeudgaven om Kaj Munk* undlod at medtage sidste kapitel, der er ganske totalitært. (13).

Baggrundsartikel 5. Minister Gunnar Larsens dagbog og Kaj Munk. *Munkiana*, nr. 57, 2015. 31-36.

Minister Gunnar Larsen præsenteres som ”den måske mest forhadte minister i samarbejdsregeringen”. (31) Han bliver ”såkaldt upolitisk minister i Ministeriet for Offentlige arbejder” (31) og indgår i et tæt og ”loyalt samarbejde med ”især udenrigs- og statsminister Erik Scavenius”.

Gunnar Larsen har ført dagbog, og det der præsenteres, er i alt væsentligt, ”hvad der skete i samarbejdsregeringens maskinrum”. Kaj Munk er der ”i en række passager” – ikke nogen hovedfigur – men han er der og betegnes som en hetzer. Forskningschef John T. Lauridsen, Det Kongelige Bibliotek, og universitetslektor Joachim Lund, CBS, står bag udgivelsen (1486 sider). Om Gunnar Larsen hedder det, at han ikke var i tvivl om, at det var nødvendigt med et tæt samarbejde med besættelsesmagten. Helt på linje med udenrigs- og statsminister Erik Scavenius. Samarbejdsholdningen gjorde, at modstandsbevægelsen tidligt havde et kritisk øje til Gunnar Larsen lige som han i brede kredse var forhad. Dagbogen bringer læseren tæt på ”maskinrummet”, hvor det er tydeligt, at der tages og gives. Interessant og med en vis undren noteres det, at samarbejdsregeringen synes at mangle ”forståelse for folkestemningens udvikling frem mod den 29. august 1943”. (32)

Afsnittet ”Kaj Munk og bogugen” centrerer om året 1941 og Kaj Munks foredrag i den sammenhæng.

Bd. 2. handler om året 1942. Her nævnes Kaj Munk flere gange. Det står klart, at tyskerne har øje på Kaj Munk, og at regeringen er i løbende overvejelser om, hvad den kan gøre for at beskytte ham og andre ”urolige hoveder”. Der bliver tegnet et billede af en besættelsesmagt, der ikke længere vil finde sig i provokationer.

”Afstandtagen fra Munk” er et mindre afsnit, der omtaler, hvad der tales om ved et middagsselskab blandt erhvervslivets top fra Dansk Industri. Også her er der kritik af og en afstandtagen til Kaj Munk og hans aktiviteter.

Den 31. juli 1942 holdes der statsråd, der pga. kongens sygdom, bliver ledet af kronprinsen. Også her er ”de forskellige hetzere, Arne Sørensen, Hal Koch, Kaj Munk etc.” på dagsordenen. Statsrådsreferatet viser, at ”situationen har udviklet sig...(). I det efterfølgende ministermøde markerer statsministeren, at der nu må trækkes en streg. Regeringen kan ikke være med til ”hverken dødsstraf, en specifik jødelovgivning eller en regeringsomdannelse.” (35) Artiklens sidste afsnit ”Munk ville ikke lytte til advarslerne” dokumenterer, at Kaj Munk var i tyskerne søgelys, at regeringen ikke ”var positive over for hans virke” – og så alligevel ”beskyttende.” ”Dagbogen skildrer en dansk minister, Gunnar Larsen, der var sikker på, hvordan de politiske vinde blæste” (35) og i den sammenhæng ”var Kaj Munk i Vedersø kun til gene.” (35)

Baggrundsartikel 6. Ikke (helt) som de andre. *Munkiana*, nr. 58, 2016. 25-36.

Artiklen tager sit udgangspunkt i Erik Thostrup Jacobsens (herefter ETJ) licentiatafhandling ”Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen” fra 1991, der giver et billede af folkekirken under besættelsen. Afhandlingen viser, at det for folkekirken gjaldt om at få det bedste ud af situationen. Sådan var det for de fleste, men ikke for Kaj Munk. For ham var det centrale i situationen ikke, at ”få det bedste ud af den”. (28) For Munk havde Stauningregeringen svigtet ved at samarbejde med tyskerne; nu gjaldt det om, at sandheden blev tilværelsens nøglebegreb. ”Tiden var til stillingtagen, national og kristelig bevidsthed. Provokation eller ej.” (25) Befolkningen skulle oplyses om situationens alvor og det knyttet til begreberne retfærd og sandhed. Rebellen Kaj Munk viser sig på mange måder, såvel i enegang som i samspil med andre præster. Det sker i tre analyser, der knytter an til:

- Jødeforfølgelserne
- Forkyndelsessituationen
- Norgescirkulæret

Jødeforfølgelserne: ”De danske biskoppers hyrdebrev af 29. september 1943. Den danske kirkes stilling til jødespørgsmålet.”

Biskoppernes hyrdebrev (fællesbrev) slår fast, at ”at vi skal adlyde Gud mere end mennesker” (26), og at kirken må protestere mod forfølgelse af jøder af racemæssige eller religiøse grunde. Det er ”en kristen pligt”. I øvrigt et synspunkt mange tyske præster var enige i.

"Biskop Hans Ølgaards hyrdebrev til Fyns stifts præster af 2. oktober 1943."

Ølgaards hyrdebrev blev læst højt fra prædikestolene den 3. oktober 1943. I hyrdebrevet hedder det bl.a., at "Vi føler os bundne i vor samvittighed til at nedlægge indsigelse...()...fordi forfølgelse af jøder strider mod den menneskeopfattelse og næstekærlighed, som Jesu Kristi Kirke er sat til at forkynde, og fordi den strider mod den retsbevidsthed, der råder i det danske folk, nedfældet i vor kristne kultur gennem århundreder." (26) Kirkens modstand mod jødeforfølgelserne er veldokumenteret. Kaj Munk var "ikke nogen ener i spørgsmålet om jøderne." (27) Men stærkere end de fleste andre markerede han sin "modstand mod antisemitismen". (27)

Overrabbiner Max Freidigers tak til den danske stat og specielt til biskop Hans Fuglsang-Damgaard ved synagogeindvielsen i København i juni 1945 omtales. Ligeledes at *KD* finder anledning til at markere jødernes hjemkomst med et stort velkommen: "KIRKEN HILSER JØDERNE VELKOMMEN HJEM". (27) Munks journalistiske indsats fremhæves, herunder nævnes artiklerne "Det kristenfjendske Tyskland", "Brændende Europa" og Munks "Åbent brev til Mussolini" som kom i *Jyllands-Posten* den 17. november 1938. Knyttet til jødespørgsmålet anføres en række af Munks tekster, der har jødespørgsmålet i fokus. Det gælder bl.a. "Han sidder ved Smeltediglen" fra 1938, der omtales grundigt.

Forkyndelsessituationen

Det "store flertal af danske præster fandt det rigtigt, at besættelsen ikke krævede en ændring i forkyndelsen". (28) "Samme synspunkt stod de to store kirkelige retninger, Indre Mission og Grundtvigianerne" for. Tidehvervsfolkene mente, at det nu som før gjaldt om "at forkynde syndernes forladelse." (28) ETJ viser, at de kirkelige retningers stillingtagen nøje hænger sammen med "deres forhold til det nationale." (29) *KD* citerer professor Lomholt, der i en kronik i *Nat.* skrev, at kirken ikke skulle bruges "som et nationalt våben." (29) Kaj Munk og med ham dele af den kirkelige højrefløj fandt, at Danmarks situation som besat land "nødvendigvis måtte omtales i prædiken". (29) Det handlede om at aktualisere tidens synd, hvad det var præstens opgave fra prædikestolen. Kirken var en "bekendelseskirke." (29) Biskoppernes synspunkt var, at "man skulle gå på to ben", dvs. balancere forsigtigt i situationen. ETJ påviser en udvikling i synet på forsigtighed i overensstemmelse med krigens udvikling. For Kaj Munk var sandhed et nøglebegreb og så efterlyste han ellers "uforsigtighed", for det var, hvad situationen tilskrev. (29). I en af sine prædikener, "Kristus og Danmark", opfordrer han "direkte sin menighed til at kæmpe mod tyskerne. "Kæmpe på linje med det lænkedede Norge og det blødende Finland."(30)

Norgescirkulæret

Norgescirkulæret er det cirkulære Kirkeministeriet på vegne af Udenrigsministeriet udsendte i marts 1943 med en henstilling til landets præster om ikke – "i skrift og tale" - at omtale den norske modstandskamp. (30) Cirkulæret blev udsendt gennem biskopperne og begrundet med en konstatering, nemlig at kirkelige blade havde behandlet den norske modstandskamp på en måde, der "var egnet til at skade forholdet til Tyskland." (31) Underskrevet af V. Holbøll. Forud for cirkulæret havde

Harald Sandbæk i *"Kirkebladet for Viborg og Omegn"* bragt en artikel om den norske kirke og modstandskampen i Norge baseret på oplysninger fra *Svenska Dagbladet*. (31) Dvs. fra en ikke godkendt kilde.

Cirkulæret resulterede i en kollektiv "præsteprotest mod forbuddet om at undlade at omtale den norske kirkekamp." (30) Knud Hansen, sognepræst i Assens (senere højskoleforstander i Askov), var ankermand i udformningen af en fælles præsteprotestskrivelse, som mange bakkede op om. En række enkeltpersoner med Kaj Munk i spidsen protesterede mod cirkulæret og nægtede at følge henstillingen. Kaj Munks protest, der gik til såvel kirkeminister Valdemar Holbøll som udenrigsminister Erik Scavenius, knyttede an til præsteløftet og Luthers ord i Worms i 1521. "I sin afstandtagen fra cirkulæret var Kaj Munk på linje med de fleste danske præster, men i sine formuleringer noget mere udfordrende." (30) Munk meddeler simpelthen, at han nægter at adlyde, og fortæller, at han agter at handle stik imod den ordre, der er givet. Munks begrundelse knytter an til præsteløftet, de symbolske bøger og så fortæller han, at han føler sig forbundet til "mine norske trosbrødre".

I afsnittet "Stadig mere oprørsk" bliver der tegnet et billede af situationen for Kaj Munk op til Norgescirkulæret. En situation, der kendetegnes af en række indgreb mod hans forfattervirksomhed, der, formodes det, har været med til at udvikle en opsætsighed hos Munk. Sidst i artiklen omtales "Et brev, der følger op på Norgescirkulæret". Det er et brev af 29. marts 1943 til Munks provst, der kredser om situationen, Munks ængstelse, og den skamlet på præstestanden det er, at den "har været så forsigtig". (34) Munks ven, Niels Nøjgaard, mener, at brevet er skrevet "med døden for øje." Men den indtraf først i 1944. Konklusionen er, at "Munk i denne sag, Norgescirkulæret, var på linje med det store flertal af danske præster, men i sine formuleringer mere kontant og udfordrende." (30)

Baggrundsartikel 7. Flirtede Kaj Munk med nazistisk tankegods i sin journalistik? *Munkiana*, nr. 67, 2020. 60-66.

Artiklen behandler spørgsmålet om Kaj Munk og nazismen. Var han nazist eller "blot" samtidsblind som mange i tiden? Analysen bygger på en række Munk-artikler, der er undersøgt:

JP: 29. september 1936: *Det kristenfejdske Tyskland*.

JP: 13. marts 1938: *Demokratiet har Raad til at fejle*.

JP: 29. januar 1939: *Ved Fejghed opnaas intet*.

JP: 25. april 1933: *Guds grønne Enge og det tyske Jødehad*.

JP: 26. marts 1939: *Brændende Europa*.

Artiklen følger op med "et citat af professor Svend Andersen, der viser, hvad nazismen i hans forståelse stod for og en præcisering af, at "et menneskes forhold til nazismen indebærer et enten – eller. Det gjaldt K. E. Løgstrup....()...og også Kaj Munk." (65). Svend Andersen får sagt, at "Nazismen er den tankegang, ideologi, livsopfattelse – eller hvad man nu vil kalde den – der ligger bag og retfærdiggør de mest grusomme handlinger menneskeheden endnu har kendt.....()...Nazismen

repræsenterer en nedrigheid, som sprænger alle begreber om ondskab.” (60) Grundsynspunktet, der svirper Kaj Munk, er, at ”det i virkeligheden (er) umuligt at forholde sig til nazismen uden at tage moralsk stilling til den. Og derfor er det heller ikke muligt at tale om andre menneskers forhold til nazismen uden at tage moralsk stilling til den pågældende.” (61). Anderledes formuleret og nu gentaget: Det handler om et enten – eller. K.E. Løgstrup er nævnt, fordi der en tid var en debat om hans forhold til nazismen. Herom konkluderes det, at ”det ikke kan påvises, at ”Løgstrup viste forståelse for eller fascination af nazismen.” (61). Artiklen undersøger så om Kaj Munk var ”præget af nationalsocialismen i en grad, der gør det rigtigt at mene, at han en tid flirtede med nazistisk tankegods” – viste han forståelse eller var han fascineret af nazismen? Svaret følger i undersøgelsen. Der fremdrages en række eksempler på udsagn, der viser Munks begejstring for Hitler, førertanken (heroen) og på samme tid hans manglende begejstring for demokratiet, som han fandt, ikke var i stand til at handle. En ”snakkeklub” taler han om.” (65) Der er ”eksempler på udsagn om jøderne og brug af nazistisk tankegods i bl.a. skuespillet ”Hamlet”. Men ét er, hedder det, at arbejde som kunstner med de friheder, det indebærer og så at blive gjort identisk med de figurer, der beskrives.” (65) ”Privatperson og skuespilforfatter skal vel ikke nødvendigvis slås i hartkorn?” (61)

Afsnittet ”En sommer gik på hæld” giver en lang række eksempler fra 1930erne, der har plettet Kaj Munks ry og som flittigt er blevet fremhævet senere, dog ikke i 1945 og de første år efter krigen, men snart fandt ”såkaldt kulturradikale og marxister”, at nationalhelten ikke var uden fejl. Spørgsmålet er, om de mange udtalelser gør ham til nazist. Henning Tjørnehøj er nævnt for en kritik, der går på, at Munk var modstander af demokratiet, men gør det Kaj Munk til nazist? Per Stig Møller har talt om ”Munks nazistiske periode”. En formulering, der bl.a. er faldet sognepræst Svend Aage Nielsen for brystet. En privat mailkorrespondance sætter konflikten på plads. Per Stig Møller finder ikke, at Kaj Munk var nazist, men nok præget en tid af ”nazistisk tankegods”. I afsnittet ”Kaj Munk var ikke nazist” er konklusionen, at Kaj Munk ikke var nazist. Hovedargumentet knytter an til Munks holdning til antisemitismen og ”ariervrøvlet”, som Munk tog afstand fra.” (63) Konklusionen underbygges af en række artikler, der viser en Kaj Munk, der tager afstand fra nazismens mange forbrydelser. Men – og med Svend Andersen – Munks moralske integritet var vitterlig ”anfægtet en årrække.” (65)

Baggrundsartikel 8. Den illegale presse i Norge. *Munkiana*, nr. 61, 2017. 12.

Mere end 300 illegale blade er anført i *Norsk presse under hakekorset*, Trygve Hirsch, Tell Forlag, Oslo 1945. Den illegale presse omtales som et ”bolværk mod den nazistiske propaganda”. (12) I den sammenhæng fremhæves betydningen af ”sande meldinger om krigens gang”. Oplagstallene var ikke store til at begynde med, men snart kom de i større oplag. ”Det var inddragelsen af radiomodtagerne, der fik antallet af illegale blade til at rykke.” (12) De illegale blades betydning i Norge fremgår måske bedst af, at NS aldrig fik nogen stor tilslutning. ”På intet tidspunkt mere end 1,5 procent af Norges befolkning. Kaj Munk var ikke ukendt i Norge, og hans navn dukker da også op i den illegale presse.” (12) Antallet af artikler med Munk inddraget

er ikke mange, men de er der. Der bliver givet eksempler på, hvordan Kaj Munks pen giver anledning til artikler og digte.

Baggrundsartikel 9. Hvilke hovedtemaer præger Kaj Munks journalistik, og hvordan var han som journalist? *Munkiana*, nr. 63, 2018. 38-42.

Første del: Ansættelsen ved *Jyllands-Posten* 1931 giver Kaj Munk anledning til (yderligere) at fortsætte sit journalistiske virke. Artikel efter artikel kommer der fra hans hånd. De mange artikler er optalt og kategoriseret i en række hovedtemaer. Spørgsmålet er, hvilke ”artikler, der er flest af i de forskellige kategorier”? Et arbejde, der også kaster lys over, hvem journalisten Kaj Munk var. Arbejdsgrundlaget er: Siegumfeldts artikelsamling, alle 24 foliobind” suppleret med ”avisarkiverne hos flere dagblade.” (38)

- 1) Dramatik – ca. 275 artikler
- 2) Kirke og kristendom – ca. 150 artikler.
- 3) Anden Verdenskrig – ca. 150 artikler.
- 4) Diverse – ca. 75 artikler.

Om de enkelte kategorier/gennemgående temaer:

Dramatik: Det store flertal af artikler om eller af Kaj Munk hører til i denne kategori. Ca. 45 procent af det samlede antal artikler handler om ”Dramatik”, dvs. ca. 275 stk.

Kirke og kristendom: Kategorien omfatter artikler, ”hvor kirkelige personer, teologiske og etiske problemstillinger dominerer”. (38) Ca. 22 procent eller knap 150 artikler hører til i kategorien ”Kirke og kristendom”.

Anden Verdenskrig: Kategorien omfatter en række artikler, der behandler krigsoptakten i såvel Danmark som udlandet. Ikke mindst Norden synes at interessere Kaj Munk. Ca. 22 procent eller knap 150 artikler hører til i kategorien ”Anden Verdenskrig”.

Diverse: Der er tale om artikler, der behandler emner, som var oppe i tiden. Ca. 10 procent eller ca. 75 artikler hører til i kategorien ”Diverse”.²⁴

²⁴ Artikelrækken er vanskelig at rubricere præcist, men et fællestræk er aktualitet. Den gennemførte kategorisering giver suppleret med H.H. Siegumfeldts kategorisering grundlag for at tale om en enorm spændvidde i Kaj Munks journalistik, der givet har været med til at give ham den enestående rolle i dansk journalistik, der blev hans.

Anden del: Her bliver der givet en karakteristik af Kaj Munk som journalist. Flg. er fremhævet: ”Kontant, arrogant og flabet over alle grænser” og ”Respekten for mennesket, der følger sin samvittighed”. Som eksempel på respekten for den, der følger sin samvittighed nævnes pastor Thorkild Skat Rørdam, som Munk havde en artikel om i *Ringkøbing Amts Dagblad* i 1925. Rørdam havde tilladt sig at ændre ”dåbsritualet ud fra liberalteologiske synspunkter”. (40). ”Blind i forhold til jødernes situation først i 1930erne” fremhæves med eksempler fra ”Det nye Tyskland”, der blev bragt i *Jyllands-Posten* den 26. marts 1933 og ”Guds Grønne Enge og det tyske Jødehad”, ligeledes *Jyllands-Posten* den 25. april 1933.” (40) Sidst nævnes ”Den spidse brod og det blomstrende sprog” og ”National kongetro skribent og folketaler”. Eksempler fra *Pol.*, hvor Munk har en kronik (vistnok den første) den 21. juni 1931, ”1½ Døgn i Berlin”, hvor journaliststanden skoses samt fra en række taler Munk holder i 1941.

Artiklen afsluttes med afsnittet ”Kritikken og rosen”, hvori det fremhæves, at Munk virkelig var en mand, ”der skilte vandene”. *Ekstr.* har intet til overs for ”denne Digterpræst, der snakker saa meget og siger saa lidt”. (42) Anderledes er det hos dagbladene *BT* og *KD*. Billedet af dagbladenes holdning til Munk og hans journalistik er ikke entydigt, men med en tendens i retning af, at den borgerlige presse er mest positiv over for ham.

Baggrundsartikel 10. Hvordan argumenterer Kaj Munk? *Munkiana*, nr. 65, 2019. 38-47.

I artiklen undersøges Kaj Munks måde at argumentere på herunder argumentationskneb. Det er vurderingen, at Kaj Munks måde at føre sig frem på, argumentere, er med til at give ham en særlig rolle i dansk journalistik. Argumentationsanalysen omhandler ti eksempler, der er valgt, fordi de er eksemplariske. Eksemplerne hertil er hentet fra *JP* og *Nat*.

Det påvises, at Kaj Munk var en dreven debattør, der selvbevidst udfordrede sine læsere med alle hånde argumenter og udfordrende formuleringer, grænsende til det uforskammede, ind i mellem både sarkastisk og underholdende, vinder han sine læsere, mens andre tager sig til hovedet og opgiver videre polemik. ”Analysen viser, hvem det er, der henvender sig til Kaj Munk i avisernes spalter. Det er ikke uventet, personer med et uddannelsesniveau ud over, hvad flertallet har. Alt overvejende akademikere.” (45)

Mange reagerer på Munks måde at skrive på.

Nogle eksempler:

Hans Koch har det svært med Kaj Munks journalistik: Nok er er han uenig med Kaj Munk vedrørende den såkaldte ”fredssag”, men han finder det nødvendigt at anføre, at Munks måde at skrive på er et ”udslag af dårlige manerer”. Ved ikke at følge op på Munks svar den 15. september 1931 viser han, at videre polemik med Munk ikke tjener noget formål.

K.G. Brøndsted²⁵ reagerer (*JP* 24. september 1932) på Munks måde at skrive på om biskopperne (*JP* den 18. november). Det gør han i en nøgtern analyse af Munks artikel, hvor han bl.a. påtaler Munks sproglige uartigheder. Munks modsvar, som *JP* bringer samme dag, er mere end uforskammet: ”Når mænd har nået en vis alder, må ungdommen opgive at overbevise dem og vente på, at de dør.” (40) Analysens enkelte punkter undlader Munk at forholde sig til.

Svaret til K.G. Brøndsted kalder flere frem. Således magister Harald Nielsen²⁶, der i *JP* den 27. september 1932 taler om ”Ufattelig råhed”. For Harald Nielsen er der tale om ”hjerteløshed og taktløshed”.

Råheden i sprogbrugen skinner ligeledes igennem i Munks modsvar til sognepræst Johs. Asmund, der har tilladt sig at kritisere hans artikel i *JP* den 15. november 1933 om ”Religionen i Folkeskolen”.

Den såkaldte ”Hjallerup-sag” får biskop Poul Oldenburg, Aalborg, til tasterne. Han gennemgår grundigt sagen om pastor Laier for at skrive om Munk, at han er ”en skribent, der er stærkere i benyttelse af skældsord end i bevisførelse.”

Knyttet til ”Hjallerup-sagen” er der ligeledes et indlæg i *JP* den 31. august 1937, hvor dyrlæge Henry Nielsen påtaler Munks indlæg om sagen som værende præget af manglende sømmelighed. Ja, Munk er indbildsk og på vej til at drive den danske folkekirke ud i komplet ligegyldighed.

De Munk-kritiske artikler står i en modsætning til den succes som Munk møder i anmeldelser af sine stykker i dagbladene ligesom billedet i ”*Hus og Frue*” (Ugebladsjournalistikken) af personen Kaj Munk og hans familie ligger langt fra den kritik, der møder hans sprogbrug.

Nok bliver Kaj Munk fra mange sider søgt nedgjort, og der er mange kritiske indlæg mod hans journalistik og specielt hans måde at argumentere på, men der er også mange, mange artikler, der afspejler hans succes som folketaler og dramatiker. Det store billede, der er søgt tegnet, er af en journalist, der er sig selv bevidst og på dygtig og dreven vis polemiserer med alle retoriske midler, læs argumentationskneb.

Baggrundsartikel 11. Kaj Munk som journalist – holdning og stil. *Munkiana*, nr. 67, 2020. 52-60.

Digtning og journalistik gik hånd i hånd fra barndomsårene hos Kaj Munk. I *Foraaret saa sagte kommer* fra 1942 fortæller Munk, at han begyndte ”omtrent lige så tidligt med indlæg til aviser som med sine litterære forsøg.” (52) ”Journalistikken og digtningen trak vekselvis i ham. Især når Danmark var truet, var det rollen som meningsdanner og profet, der stod som det vigtigste for ham.” (52) Stilgrebene er de

²⁵ Karl Gustav Brøndsted 1851-1945. Forfatter, lektor.

²⁶ Harald Nielsen 1879-1957. Mag.art. Litteraturkritiker.

samme i al Munks journalistik. ”Stilen er manden”, som det hedder i artiklen (52) Det betyder stilgreb, der modsvarer Munks personlighed. Marc Auchet har formuleret det således: ”Hans stil er rastløs, sprælsk, altid meget levende, ofte nærmest talesprogsagtig, der er ideer i trængsel, nogle gange i direkte konflikt.” (52) En stil, der blev oplevet underholdende, medrivende og provokerende. Alt på samme tid. Der kan konstateres flydende overgangene i stil hos Munk, når det gælder prædikener, journalistik og dramaer, portrætter teologiske og kirkelige artikler. Munk er stilmæssigt den samme: Han er den underholdende provokatør, der ikke holder pegefingern tilbage og det uanset genre. Meningsdanner om en hals. Det slås fast, at det er vigtigt ”at fastholde en principiel forskel mellem funktionen af de samme stilistiske greb”. (52) Knyttet hertil henvises der til Ulla Sandbecks bog *Dansk Stilistik*, der behandler funktionsspørgsmålet. Karakteristiske ”retoriske og stilistiske greb” påvises i en analyse af Munks artikel ”Barnet er Livet og Fremtiden.”²⁷ (52) Mere herom senere.

Afsnittet ”Den journalistiske profil” indledes med en konstatering: ”Munk var ikke elev af Danmarks Journalisthøjskole og skrev heller ikke som sådan.” (53) Nyhedstrekanten lå ham fjernt ligesom han ikke var den strengt objektive dokumentarist. Stilen er sådan, at det ”ikke er så underligt at Christian Fribert kalder ham ”Skorpionen fra Vedersø”. (53)

En række nøgleord karakteriserer Munks profil:

Polemikken – Munk elsker polemikken – der næsten synes at være en del af ham. At polemikken ofte fører til uforkammetheder, er en del af billedet, som hans kritikere ofte fremdrog.

Lidenskaben – medrivende og energisk – optræder hyppigt i emner, der optager ham mere end andre, hvilket kunne resultere i både riv og bid. Sandheden både river og bider. Der er tale om et træk, der især ses i ”de celebre personsager, hvor han markerede sig markant, fx i Skat Rørdam-sagen, Laier-sagen og Otto Larsen-sagen.” (54)

Dialogformen – et særkende. ”Et eksempel fra 1932: ”Er der nogen af Dem, der læser ”Tidehvervet”? Naa ikke! Det glæder mig. Det skal De heller ikke gøre. Oh, De ved ikke engang, hvad Tidehvervet er for noget...()....” ”Underholdende – Ja!” (54)

Billeder og allusioner – Munk anvender hyppigt billedtale; ”underforståede citater, litterære allusioner er endnu et karakteristisk træk i Kaj Munks stil, også i journalistikken.” (54)

²⁷ Munk 1936: *Barnet er Livet og Fremtiden*. JP 31. maj.

Det overstrømmende – hyperbolet. Munk ”kunne være overstrømmende, grænsende til det overgearede i sin ros.” Der er eksempler fra Munks anmeldelse af fætteren Nis Petersens *Sandalmagerens Gade* og hans ros til Poul Reumert på hans 60-års dag. (55)

Munks særlige stil behandler Ulla Sandbeck i *Dansk Stilistik* fra 1939, hvor hun som en af de første bidrager til ”en karakteristik af Kaj Munks stil”. (55) Det sker knyttet til en række stilfigurer: ”karakteriserende navne, besjæling, ordspil, gentagelser, antitese (modsatninger, kontrast og vision)” (55)

Barnet er Livet og fremtiden er opbygget så den først påpeger nogle ”generelle træk i Kaj Munks journalistik på grænsefeltet mellem holdning og stil” for derefter at undersøge nogle af hans mest ”karakteristiske retoriske og stilistiske greb” (53).

Artiklen handler i sit udgangspunkt om udbredelsen af barnemord, som også finder sted i ”Drænrør paa Marken”. (56). Nøgleord i artiklen er: Kvindens stilling og ægteskabet, forsterkfor drivelse, abortklinikker og seksualundervisning for at ende ud i ”en komisk vision for menneskehedens undergang.” (58)

Artiklen er eksemplarisk for Munks måde at skrive på. Med eksempler fra artiklen påvises det, hvordan Munk har fat om ”forskellige karakteristiske stilistiske greb” og finder brug af stilistiske figurer: ”*Gentagelse* i form af *epizeuxis*: identisk gentagelse af samme ord. *Besjæling* af det abstrakte ord ”Liv” i sammenhæng med *apostrofe* – personificerede henvendelse til det besjælede begreb. Og endelig *paradoks*: Livet bør følge sin ”forunderlige Ulogik”. (56)

Den stilistiske analyse munder ud i en konstatering, nemlig at Munk i ”sprog og stil....()...har ’paletten fuld’. (58) Munk fanger sine læsere, gennem ”dramatiske situationer, slående dialoger og opfindsomme navne”, så ”de *må* videre i teksten.” (58).

Stilen i ”Barnet er Livet og Fremtiden” er karakteristisk for Kaj Munk og hans ”profetiske meningsjournalistik” med hvilken han vinder store dele af den danske offentlighed. På en og samme tid bred og snæver, polariserende, medrivende og ”snæversynet reduktiv.” (58)

Baggrundsartikel 12. Kaj Munk havde betydning. *Munkiana*, nr. 66, 2019. 19-26.

Spørgsmålet om, hvorvidt Kaj Munk havde nogen betydning er taget under behandling, knyttet til seks spørgsmål, som en mulig kandidat til at blive medlem af Kaj Munk Selskabet ønsker at få besvaret. Overordnet handler det om vedkommendes tvivl, og om hvorvidt Munks indsats nu også kan dokumenteres eller sandsynliggøres som betydningsfuld.

Spørgsmål 1: "Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Kaj Munks dramatik stillede skarpt på de tyske jødeforfølgelser og fik nogen betydning?" Svar: Kaj Munk bidrog med sin dramatik, ikke mindst "*Han sidder ved smeltediglen*", "til at spidde" nazismens tænkning. På samme tid var det et stærkt "opråb ind i samtiden om at tage afstand fra jødeforfølgelserne." (19)

Spørgsmål 2: "Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Kaj Munks journalistik betød noget i forhold til modstandskampen?" (19) Svar: Der kan ikke fremlægges beviser, der kan dokumentere, at fx Munks artikler i dagspressen, havde nogen "betydning i forhold til modstandskampen" (21) Alligevel formodes det, at Kaj Munks journalistiske pen var med til at "udvikle en trods i befolkningen", der satte sig spor i forhold til besættelsesmagten.

Spørgsmål 3: "Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Kaj Munks indsats var med til at skabe et trods eller en modstand mod besættelsesmagten?" (19) Svar: Der er eksempler på modstandsfolk, der fortæller, at de lod sig inspirere af Kaj Munk og hans synspunkter uden at der er "evidens for, hvad og hvor meget Kaj Munk betød for modstandskampen". (21) Sidst i svaret på dette spørgsmål nævnes Kaj Munks ligtog, hvis tilslutning markerer hans betydning.

Spørgsmål 4: "Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at der under krigen var mennesker uden for Danmark, der virkelig værdsatte Kaj Munk og fandt, at hans indsats betød noget? I sammenhæng hermed: Mener du, at Kaj Munks indsats var med til at sikre, at Danmark fik sin plads mellem de allierede?" (19) Svar: Der knyttes an til Munks prædikensamlinger og den norske professor Thorleiv Austad, der fortæller, at Munk blev "folkekjær" i Norge. Videre henvises der til en række breve, der befinder sig på KMF, som sandsynliggør Kaj Munks betydning. Sidst i besvarelsen af dette spørgsmål citeres Per Stig Møller, der ikke er i tvivl om, at mordet på Kaj Munk "medvirkede kraftigt til, at den amerikanske og britiske regering kom til at opfatte Danmark som allieret". (24)

Spørgsmål 5: "Kan du nævne blot én dansk dramatiker, der har værdsat Kaj Munk, ja, fundet hans indsats afgørende for alle vi danske?" (19) Svar: Kjeld Abell sandsynliggør Kaj Munks betydning. Kjeld Abells kronik i *Pol.* den 6. maj 1945 omtales.

Spørgsmål 6: "Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Danmark har "blåstemplet" Kaj Munk? (19) Svar: Mindetalerne udtrykker ikke bare Danmarks, men hele Nordens "blåstempling" af Kaj Munk. Såvel mindesammenkomsten/talerne på Oslo Universitet og Københavns Universitet nævnes. Ligeledes mindegudstjenesten i Københavns Domkirke, hvor "samtlige toneangivende kredse i Danmark var repræsenteret." (24) Endelig er omtalt "Oslo-biskoppen, Berggrav" der prædiker om en Kaj Munk, som sprænger alle rammer, også de snævre," (24) samt litteraturprofessoren Francis Bulls stærke og varme tale om den "hele" Munk, der en

tid var splittet i sit sind, men som i ”alvorens stund samlede sig om det danske folks skæbne.” (24)

Baggrundsartikel 13. Hvordan fremtræder Kaj Munk i dagbladene? *Munkiana*, nr. 66, 2019. 31-36.

Artiklen tegner et billede af en person, der fremtræder meget forskelligartet, og hvis journalistiske flid var enorm. Skrive måtte han og siden holde et væld af foredrag rundt om i landet. Ét af disse foredrag, knyttet til Bogugen i 1941, omtales nærmere. Kæmpebifald og kongehyldest er, hvad dagbladene efterfølgende fremhæver. Munks tale gav genlyd i regeringen og hos besættelsesmagten. Den var ikke blot udfordrende i sit indhold, men også, mente Renthe-Fink, den tyske gesandt og Rigsbefuldmægtigede, så ophidsende i sit indhold, at der skulle gribes ind for at stoppe Munk.

Vidt forskellige mennesker henvender sig til Kaj Munk og ønsker hans hjælp. Det gælder så forskellige mennesker som en biskop og direktøren for ”Helsingør-Revyen”. (32) En understregning af ”spændvidden i Kaj Munks journalistik – og begavelse. Munks vitalitet er imponerende. På mange måder er han også en modsætningernes mand.” På den ene side varm og kærlig, national og kongetro. På den anden side har han udtalelser, der får én til at krumme tæer. For regeringen var Munk et ”uroeligt hoved”, i tysk regi (32) en ”hetzer”.

Afsnittet ”Livssyn og skiftende ståsteder” viser, at Munk ikke var den samme gennem hele livet. Han var ikke fastlåst og heller ikke nogen ”vindbøjtel”. Men han var, som de fleste af os, et ”menneske i bevægelse”. (33)

”Det national-kulturelle” er et afsnit, der understreger, at det national-kulturelle er en bærende kraft hos Munk. Begreber som slægt, adfærd og sprog er med til at binde et land sammen. Der er ikke tale om statiske begreber, men begreber, der ændrer sig i takt med ”tid og sted. Munk kan tale om et ”skæbnefællesskab hinsides individet”. (34). Hvor Kaj Munk fandt, at det national-kulturelle måtte og kunne bære fremad mente Hal Koch, at det for ungdommen gjaldt om at få øjnene op for folkestyrets betydning, demokratiet. ”Munk havde ikke blik for” (34), at det mere end andet handlede om det politiske Danmark i den kamp, der stod for.

”Kritikken forstummede og opbakningen til Kaj Munk kom” (34) er afsnit, der fortæller, at stemningen i forhold til Munks person og virke skiftede. Det skete over en længere periode, men efter mordet på ham er folkestemningen klart for Kaj Munk. ”For mange stod Munk i tiden efter for alt det, de gerne selv ville have været, men ikke evnede at være. Måske blev Munk derfor et nationalt symbol.” (34).

Dagbladenes billede af Kaj Munk er ikke entydigt. Efter krigen er han en lang tid nationalhelten.

Set under ét

Det samlede billede, der tegner sig af de 13 artikler, er nok forskelligartet, men alligevel ikke mere forskelligartet end, at artiklerne under ét kan rubriceres knyttet til to temaer:

- Det kristent, nationale
- Det nordiske perspektiv.

Igen og igen præger disse temaer de 13 artikler, som ikke indgår i afhandlingen, men alligevel danner baggrund for den.

I forlængelse af disse to vigtige temaer i det munkske univers kan man efterspørge en yderligere uddybning.

Når det gælder det kristent-nationale, er det oplagt at spørge, hvordan man kan sikre den opfattelse på sigt. Her kommer man naturligvis ikke uden om skolen og skolelovgivningen. Hvordan kunne man sikre, at den danske skole fortsat understøtter den grundopfattelse? Man kommer heller ikke uden om opfattelsen af kristendommen, og især Folkekirken. Hvordan kunne man sikre en bred og folkelig kirke i samfundet? Hvor forskellige holdninger til kristendommen skulle Folkekirken kunne rumme? Ud over disse perspektiver meldte der sig for Munk også spørgsmålene om det kristne og nationale set i forhold til den tyske overmagt – især under besættelsen. Hvordan burde man kristeligt og nationalt set forholde til besættelsesmagten og nazistisk ideologi – herunder især nazisternes anti-semitisme?

Det er oplagt, at alle tre tilgange til det kristent-nationale spillede en stor rolle for Munks bidrag til den offentlige debat. På det grundlag er der tre forskningsspørgsmål, som i særlig grad påkalder sig opmærksomhed:

1. *Hvordan var Kaj Munks skolesyn først i 1930'erne?*

Der er tale om et spørgsmål og forskningsfelt, der ikke er undersøgt nærmere. Det handler om Kaj Munk og med ham højrefløjens synspunkter og argumenter op til skoleloven af 1937, der i en skolehistorisk sammenhæng resulterede i afgørende ændringer af almueskolen, og hvor kristendom gled ud af formålsformuleringen. Formodningen er, at Kaj Munks skolesyn var ”forankret i det præmoderne samfunds tænkning.”

Kaj Munks skolesyn er ukendt i dansk læreruddannelse og hans artikler indgår fx ikke i Morten Bresdorffs *Læsestykker til Den Danske Folkeskoles Historie*, Gyldendal 1969. En nærmere undersøgelse af, hvad Kaj Munk stod for i en skolemæssig sammenhæng, ikke mindst i forhold til religionsundervisningen og den nedsatte Skolekommission, der skulle undersøge skolebøgernes indhold og forholde sig til skolens tilsyn, skoletidens længde m.m., kan måske, måske ikke, give grundlag for at ”opdage” Kaj Munk og inddrage hans synspunkter i læreruddannelsen.

2. *Hvad handlede Otto Larsen-sagen om, og hvordan var Kaj Munks rolle i den? Er artiklen eksemplarisk for Kaj Munks måde at handle på?*

Otto Larsen-sagen er behandlet i flere undersøgelser, uden at det fulde forløb er skildret. Det er der brug for. Videre er der brug for at konstatere, om Otto Larsen sagen er eksemplarisk. Kan der fx drages en parallel til Georg Brandes, Hjallerup-sagen om pastor Laier og Ryslinge-sagen, hvor Munk forsvarer Skat Rørdam i artiklen ”Hver som det for Guds ansigt”, *Ringkøbing Amts Dagblad*, den 2. marts 1925? Forventningen er, at Otto Larsen-sagen afdækker en Kaj Munk, der i respekt for andres synspunkter, går i brechen for dem, her Otto Larsen. Endelig noteres det, at ”underet”, der er vitalt i skuespillet *Ordet* og rost til skyerne i samtiden, tilsyneladende opleves anderledes end de overnaturlige hændelser, der er vitale i Otto Larsen-sagen. Hvorfor en forskellig stillingtagen – også hos Munk? Forklaring savnes.

3. *Hvilken indflydelse havde censuren på Kaj Munk og hans journalistiske arbejde med særligt henblik på Munks syn på jøderne og hans modstand mod antisemitismen?*

Der er brug for at udbygge kendskabet til, hvordan censuren fik indflydelse på Kaj Munks arbejde som journalist, især når det gælder hans modstand mod antisemitismen. I den forbindelse er det interessant, at Kaj Munk i 1941 netop havde en konflikt med *Jyllands-Posten*, som ikke ville lade ham nævne, at Jesus var jøde. Denne konflikt bør nærmere belyses. Herunder bør det undersøges, hvorfor et blad som *Jyllands-Posten* var så forsigtig, som tilfældet var, og dels hvorfor Kaj Munks ønske om at præcisere, at Jesus var jøde, var så stærkt. Måske kan undersøgelsen af konflikten med *Jyllands-Posten* også sætte en streg under, at ”nazistisk tankegods” lå Kaj Munk fjernt, når det gjaldt jøderne.

I den sammenhæng er artiklen ”Jøden Jesus” relevant. Dels kan artiklen formentlig sige noget om, hvorfor et blad som *Jyllands-Posten* var så forsigtig, som tilfældet var, og dels kan den belyse Kaj Munks ønske om at præcisere, at Jesus var jøde. Måske kan ”Jøden Jesus” også sætte en streg under, at ”nazistisk tankegods”, lå Kaj Munk fjernt, når det gjaldt jøderne.

Når det gælder det andet af de nævnte hovedtemaer i Munks univers, det nordiske perspektiv, er det også oplagt at spørge nærmere ind til Munks aktiviteter i det offentlige rum. Hvordan søgte han at styrke Danmarks bånd til Norden? Det er oplagt, at Munk i særlig grad følte sig forbundet til Norge, og at han arbejdede på at styrke venskabet mellem Danmark og Norge – både før og under den tyske besættelse af de to lande. Det viste sig ikke mindst gennem hans samarbejde med teatre i Norge og hans interesse i at være synlig i norsk presse. – Noget lignende gjorde sig gældende i relationen til Sverige, selv om det også er værd at se nærmere på forskellene mellem Munks rolle i henholdsvis den norske og den svenske offentlighed. Ud fra disse betragtninger om det nordiske perspektiv, som Munk lagde så stor vægt på, er der tre forskningsspørgsmål, som i særlig grad påkalder sig opmærksomhed:

4. *Hvordan var Kaj Munks forhold til Norge og omvendt Norges forhold til Kaj Munk i 1930'erne og under okkupationen af Norge?*

Der er tale om et gensidighedsforhold, som søges belyst ved eksempler, herunder søges det præciseret, hvornår det afgørende skifte i holdning til Kaj Munk kom i Norge.

5. *Hvilke oplysninger om Kaj Munks virke præger avisbilledet i Norge før, under og efter krigen? Knyttet hertil undersøges:*

- ”Var Kaj Munk hyppigere omtalt i norsk presse før krigen end efter krigen, jf. at Munks store periode var som dramatiker i 1930'erne?
- Var det den samme gruppe mennesker, der hyldede Kaj Munk før og efter krigen?
- Hvilke Munk-relaterede temaer præger norske aviser (tilgængelige på nb.no/nbsok) før, under og efter krigen?
- Var der i Norge som i Danmark, et forsøg på et ”karakterdrab” på digterpræsten udført af kulturradikale og venstreorienterede politikere, som kom til udtryk i dagspressen?”

6. *Hvilke oplysninger om Kaj Munk og hans virke præger svensk presse, og hvordan fremstår Kaj Munk i en komparativ sammenhæng – Norge og Sverige.*

Målet er ”primært at kaste lys på Kaj Munk i svensk presse under krigen. Sekundært er det målet at give eksempler på, hvordan Kaj Munk indgik i svensk presse før og efter krigen.” (52) Endeligt er det målet at undersøge, hvordan Kaj Munks navn og virke fremstår i en sammenligning mellem Norge og Sverige. Der er tale om et (næsten) ikke-undersøgt forskningsområde, som påkalder sig i en opmærksomhed, da det giver mulighed for at belyse, hvordan Kaj Munk fremstår i en sammenligning, dvs. i et land besat af Tyskland og et ikke besat naboland.

Kaj Munk og Sverige var oprindeligt ikke et tema for denne afhandling jf. afhandlingens titel, men ind i arbejdsprocessen stod det tidligt klart, at Sverige måtte inddrages. Hvorfor? Fordi forskningslitteraturen er meget begrænset og en sammenligning mellem de to lande er ikke eksisterende, når det kommer til journalistikken og Kaj Munk.

KAPITEL 4. OM DE SEKS ARTIKLER, SOM DIREKTE INDGÅR I AFHANDLINGEN

De forskningsspørgsmål, som er nævnt ovenfor, er søgt besvaret i 6 artikler, som alle er publiceret i *Munkiana* og har været gennem fagfællebedømmelse (peer review). Disse artikler vil blive diskuteret overordnet i det følgende, hvorefter det samlede billede, som de sammenfattende giver anledning til, vil blive præsenteret.

Artikel 1. Kaj Munk og skolen, *Munkiana*, nr. 61, 2017: 36-39.

I denne artikel knyttes an til året 1931 og en skoletænkning, som – ikke mindst i skole- og præstekredse – vakte opsigt. Den tager sit udgangspunkt i en skolelovgivning, der var ude af trit med tiden. Sekulariseringen satte forskellige forhold til debat. Præsten havde, om end ikke pædagogisk uddannet, ret til at føre tilsyn med skolens religionsundervisning. (36) Folkeskolens formålsformulering kaldte på en ny formulering; skolens formål var stadig som i 1814. Der var brug for en revision af skoleloven. Det er ind i forberedelsen til den nye lov, der kom i 1937, at der udvikler sig en debat, som Munk tog del i. Førende i ønsket om en ny skolelov var Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre.

I 1930 blev en Skolebogskommission nedsat med det formål at undersøge den lange række af skolebøger. Var de tidssvarende? Andre spørgsmål, der trængte sig på, var en evt. ny tilsynslov, skoletidens længde, eksamen eller ej og ikke mindst religionsfagets placering (herunder timetal) i skolen. Store spørgsmål i en skolepolitisk sammenhæng.

Skolebogskommissionens synspunkter var ikke Munks – langt fra. ”Centrale begreber i debatten handlede om begreberne *objektiv* og *subjektiv* undervisning, ikke mindst knyttet til religionsundervisningen.” (36) For Skolebogskommissionen var synspunktet en ikke forkyndende undervisning og et ønske om en kundskabsmeddelende undervisning.

Blandt kravene fra Skolebogskommissionen var, at dogmet om den ufejlbare Bibel skulle forlades og skolens lærebøger rettes til efter dette synspunkt. Historieundervisningens indhold skulle ændres, mente Skolebogskommissionen – et synspunkt, der vandt flertal – så ”krigshistorie og politisk historie skulle træde i baggrunden.” (36)

Munk kommenterer de mange spørgsmål, der er fremme i debatten og markerer sig med stærke national-konservative og religiøse holdninger. Således ønsker han, at læreren ”skal være et eksempel for børnene”, ”en kristelig, vindende Personlighed”. (37). Hvad Munk ønsker sig af skolen er, at den gør børnene ”dydige og dygtige”.

Helt i overensstemmelse med, hvad "det konservative Danmark mente". (37) Metodisk skal skolen, mener Munk, holde sig til den "gammelkendte indlæringsmetode. Den, der hedder "derfra og dertil, og hvis de ikke kan det, saa give dem en Endefuld". (37)

I *Jyllands-Posten* den 6. september 1931 svarer Munk på fire spørgsmål, han selv har stillet: 1) Bør skoletiden forlænges med et år? Munks svar er et rungende nej. "Hellere maa den forkortes med 3 Aar". Fx fra det "tiende til det fjortende Aar". Synspunktet hos Munk er, at børn ikke skal lære mere, end de har brug for. Nøjagtig samme tænkning prægede godsejerne forud for 1814-skoleloven.

(37) 2) Bør eksamen afskaffes? Munks svar: "Ikke foreløbig. Ikke førend Høsten afskaffes i Danmark." (37) Altså aldrig. Eksamen har såvel lærer som elev gavn af. Godt at resultatet af årets arbejde gøres op.

3) Bør det gejstlige Tilsyn ophæves? Munks svar: "Ja, lad det endelig det". Her er Munk på linje med lærerstanden. I stedet foreslår Munk ansat nogle konsulenter, der alene arbejder i "Skolens Tjeneste". Amtsskolekonsulentordningen blev siden en realitet.

4) Bør Religionsundervisningen bortfalde? Munks svar: Nej. "Faget Religion er det sidste af alle Fag, Skolen maa miste". Argumentet er bl.a., at det vil være en kulturel skændsel. Videre kan Munk ikke forestille sig en tid, hvor en slægt vokser op uden at ane "hvem Moses og Paulus er". At moral og religion er størrelser, der hører sammen og et samfund har brug for, hører til i Munks argumentation. (38)

Sidst i artiklen *Kaj Munk og skolen* påvises det, hvordan skolespørgsmål også efter året 1931 bliver ved med at optage Munk, og hvordan det giver sig udslag i artikler, hvor han igen og igen gentager sine synspunkter.

Skoleloven af 1937 blev en realitet efter en lang og ganske grundig debat. Med 1937-loven gled kristendom for første gang ud af skolens formålsformulering. Faget kristendom, som dengang hed religion, fik et mindre timetal. Andre fag trængte sig på i et Danmark under ændring.

Munk er ikke tilfreds med den nye skolelov, som han finder, binder lærerne alt for meget. Friheden stækkes. Bibelundervisningen kommer til at mangle forkyndelsens kraft, grebthed og tro. Det er Munks synspunkt, at den bibelske fortælling skal have lov til at "virke efter dets Bestemmelse paa Børnene". Børnene skal ikke være "teologiske Studenter ... og skal ikke oplæres i "historisk Videnskab." (39)

Blandt Munks kritikere er sognepræst Johs. Asmund, der finder Munks stillingtagen "luftig" og i øvrigt gør det klart, at Kaj Munks "sorte krudt" ikke tilfører lærernes frihed "nogen Næring". (39) Asmund får svar på tiltale fra en uforskammet Munk,

der uden at gå ind i Asmunds argumentation tillader sig en skrivemåde, der ikke er ham værdig.

Munk repræsenterer i spørgsmålet om skolen en national – konservativ religiøs tænkning ude af trit med samfundsudviklingen. (39)

Artikel 2. Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den. *Munkiana*, nr. 63, 2018: 29-38.

Der er tale om Kaj Munks nok vigtigste emne i 1932. Det er samme år, Kaj Munk har premiere på *Ordet*, der fokuserer på ”det levendegørende Ord, der gør det muligt for ham at bede underet ned.” (29) Dette nævnes, fordi den sag, der nu refereres, i høj grad handler om at forholde sig til, hvad naturvidenskaben må sige fra overfor – og hvilke problemer naturvidenskaben giver en yngre præst.

Artiklen rummer nogle navne, som spiller en afgørende rolle i ”Otto Larsen-sagen”, navne som Kaj Munk kendte allerede i studietiden, nemlig biskop John Ammundsen og Valdemar Ammundsen. Førstnævnte fra Kristeligt Studenterforbund og sidstnævnte fra universitetet, som underviser (professor) i kirkehistorie.

”Otto Larsen sagen”, som den ofte kaldes, opstod som et resultat af sognepræst Otto Larsens bog, *Skatten i Lerkar*, som Kaj Munk anmeldte i *Jyllands-Posten* den 21. maj 1932. Bogen var en udfordring for mange i samtiden, inkl. Kaj Munk. Og det fordi den stillede kritiske og tvivlende spørgsmål til en række evangeliske begreber, der var sandheder for mange. Det gjaldt fx Jesu himmelfart, Jesu undergerninger og historien om, at Jesus skulle være født af en jomfru.

Kunne en dansk sognepræst i 1932 komme godt fra at stille spørgsmål – mene det modsatte – af, hvad kirken officielt mente herom? Det er, hvad artiklen undersøger og giver svar på.

For Munk bestod Otto Larsens bedrift i, ”at den unge lollandske præst turde gå imod, hvad en 1000-årig kirke ved evangeliets teser, der strider mod naturvidenskabens beviser, havde lovhjelmet som det eneste rigtige.” (29) Munk bryder sig ikke om Otto Larsens synspunkter, ja, han finder dem vederstyggelige. Kendere af *Ordet* vil vide hvorfor.

Munk følger op med en artikel i *Jyllands-Posten* den 22. maj 1932, hvori han slår fast, at Otto Larsen har rejst en række spørgsmål, ”store spørgsmål”, hvorpå kirken ”skal finde sit svar, men endnu ikke har gjort det.” (30)

I den artikelserie, der følger, fører ”Munk sig frem som den ældre og erfarne præst over for den yngre kollega” (30)

Munks respekt for Otto Larsen er til at få øje på: Der er ikke nogen grund til at denne mand skal sættes fra sit embede". (30) Med Otto Larsens spørgsmål må kirken forholde sig til, hvordan den skal komme ind i det 20. århundrede, er Munks synspunkt. Forkyndelsen skal til stadighed være på højde med situationen.

Otto Larsens synspunkter og Kaj Munks kommentarer giver anledning til mange, mange indlæg i dagspressen (30). Blandt deltagerne i debatten er provst P. Helweg-Larsen, der har en kronik i *Berlingske Aften*, "Kirke og Religionsanstalt", den 27. juli 1932 (31). P. Helweg-Larsen spørger, om vi har "en kirke – eller en religionsanstalt". For ham står det klart, at Otto Larsen med sine synspunkter "slår en streg over, hvad der er sand kristendom". (31) Udfordrende hedder det: "og så er han endda præst i den danske folkekirke." Underforstået: Det går ikke. For provsten er det klart, at det moderne "verdensbillede ikke er en hindring for troen på Ordet". (31)

Den 29. juli 1932 er Helweg-Larsen der igen. Titlen på artiklen er som før "Kirke og Religionsanstalt" og synspunkterne er næsten identiske med, hvad han tidligere har skrevet. Liberalteologien falder bestemt ikke i provstens smag.

Kaj Munk svar følger den 6. august i *Berlingske Aftenavis*, hvor han i en artikel med titlen "Kirkelig Religionsanstalt" giver udtryk for, at *Skatten i Lerkar* ikke er noget "skibbrud" for kirken, men i stedet giver anledning til at tænke evangeliet ind i en ny tid. For Munk er der ikke nogen grund til, at Otto Larsen ikke kan fortsætte sit virke som sognepræst i folkekirken, hvis det er det, han vil. Hvem kan afgøre, hvem der er kætter – Otto Larsen eller Helweg Larsen? (31) Spørgsmålet om Otto Larsens afsked trænger sig nemlig på og ligger allerede på "biskop over Lolland Falsters Stift, John Ammundsens", skrivebord.

Polemikken bliver ved. P. Helweg-Larsen har en artikel i *Berlingske Aftenavis*, denne gang under overskriften "Religionsanstalt igen". En artikel, der ikke bringer noget nyt bortset fra, at det står klart, at P. Helweg-Larsen finder Munks behandling af hans kronikker uacceptabel. Hvorfor? Fordi Munk "udelader halvdelen af hans sætninger, når det passer i hans kram, og dermed også tankegangen." (31).

P. Helweg slår fast, at kristendom ikke er "hvad som helst", og så finder han anledning til at drøfte, hvem der skal kunne afsætte en præst. I dette tilfælde biskoppen eller menigheden i Øster Ulslev? Kirken må finde ud af, om den vil være "Kirke eller religionsanstalt".

Den 31. august 1932 kommer Munks afsluttende svar til Helweg-Larsen. Munks grundsynspunkt er, at man skal have lov til at tænke forskelligt i "Øster Ulslev og i Vester Ulslev og dog høre med til Kristi Kirke endda." (32) Med en henvisning til Bibelens Gamaliel, der formanede jøderne til selvbeherskelse i deres kamp mod den fremtrængende kristendom, søger Munk at sætte provsten på plads. (32)

Landets biskopper holder årsmøde i Viborg i september 1932. Mødet resulterer i en fælles udtalelse – ”Biskoppernes Hyrdebrev”. (32). Den 12. september 1932 har biskop Gøtzche en artikel i *Viborg Stifts Folkeblad*, der fortæller, at sagen om Otto-Larsen har været drøftet længe og grundigt på det netop afholdte bispemøde, og at der er enighed om, at Otto Larsens synspunkter ligger ”langt fra den danske lutherske grundpræg .... () ude over grænsen for forkyndelsesfrihed, som kirken ellers gerne vil unde folk.” (32) Afsluttende tilkendegiver biskop Gøtzche, at sagen rettelig ”hører hjemme hos biskoppen over Lolland-Falsters Stift og vil formentlig snart finde sin endelige afgørelse, der har ladet så længe vente på sig...” (32)

Biskop Gøtzsche finder Kaj Munks synspunkter markant anderledes end Otto Larsens. Munks form kan man ”kun glæde sig over”, hedder det. (32) Måske har han ærgret sig over denne udtalelse, for da biskoppernes hyrdebrev kommer den 14. september 1932, er tonen en anden. Her markerer biskopperne i fællesskab en ganske bred og for Kaj Munk ”religiøs tågesnak”. (33) Men biskopperne får dog slået fast, at folkekirken ”må give plads for en rig mangfoldighed i tilegnelsen af evangeliet.” (32)

Fire dage senere er Kaj Munk der med en polemisk artikel, der har titlen ”Biskoppernes Hyrdebrev.” Artiklen er ganske sarkastisk og sprogligt udfordrende; Munk er både utilfreds og skuffet og tillader sig at betegne biskopperne som ”luskemikler”. Alligevel forstår han, hvad det handler om: Det er biskoppen på Lolland-Falster, der skal have en hjælpende hånd, så situationen kan løses. Munk slutter sin artikel af med: ”Og nu venter vi på Dahl”. (34) Underforstået: Kirkeministerens afgørelse. *KD* er helt på linje med den fløj, der taler for, at Otto Larsen ikke kan vedblive at være præst i den danske folkekirke.

Munks udfordrende artikel blev forelagt tre af biskopperne, der – om end ikke enige – endte med at beslutte, at der ”ikke var grundlag for at gribe ind.” (34)

Sagen synes uden ende. Andre ønsker at give deres besyv med, bl.a. K.G. Brøndsted, der er kritisk over for Munk, og finder hans sprogbrug respektløs ”over for Kirkens øverste mænd.” Og så påpeger Brøndsted, at Munk ikke fører bevis for, at biskopperne som fælles gruppe har sat sig for at hjælpe biskop John Ammundsen. (34) For Brøndsted er det oplagt, at en mand som Otto Larsen ikke kan stå foran alteret og fremsige trosbekendelsen, som han ikke tror på.

Hans Hansen, Munks foresatte på *Jyllands-Posten*, tvang Munk til at kommentere Brøndsteds indlæg, hvad Munk gør få dage senere i et indlæg – kortfattet og yderst ubehageligt” – hvori det bl.a. hedder: ”...at når mænd har nået en vis alder, må ungdommen opgive at overbevise dem og bare vente på, at de dør.” (35)

En ny aktør er på banen. Denne gang Kaj Munks gamle skolekammerat, Egon Larsen, der har en artikel i *Berlingske Aften* den 28. september 1932. Overskriften er ”I

Begyndelsen var Ordet”. ”Egon Larsen ridser hele historien op for at spørge Kaj Munk om, hvor han selv står i denne sag.” (36)

To dage senere er Munk (36) der med sit svar i artiklen ”I Begyndelsen var Ordet”, hvor det centrale er, at Munk skriver, at han er ”rygende uenig med Otto Larsen.” Det svar må Egon Larsen replicere på, og det kommer den 5. oktober 1932. Her fortæller han, at Otto Larsen ikke hører til i kirken, at han svigter sin menighed. Hvorfor? Fordi han ikke ”vidner om Kristus på en ny måde, men kun som et menneske”, hvilket ikke holder i folkekirken.

Sagen finder sin afslutning den 22. september 1932, da kirkeminister Peter Dahl efter indstilling fra biskop John Ammundsen beslutter at nedlægge ”sognepræsteembedet i Øster Ulslev og Godsed”. (37). Munk er ikke tilfreds med denne afgørelse og reagerer med artiklen ”Skatten i Lerkar: Pastor Otto Larsens Forsvar”, der sætter ind over for en skarp adskillelse mellem videnskab og religion.

I avisen kan Munk læse, at Otto Larsen-sagen har fundet sin afslutning. Præsten er ikke uværdig til at fortsætte som præst, han kommer på ventepenge og sygemeldes. ”Det står ham frit for at søge et nyt embede, fordi han ikke er fundet uværdig hertil, hvis ellers nogen biskop vil sige god herfor.” (37)

To små sogne kan slås sammen, en istandsættelse af en gammel og utæt præstegård undgås. En vanskelig præstesag har fundet sin løsning. For Munk en rævekage. ”Politik! Politik! Politik!”

Munk skriver et brev til Otto Larsen, som han roser og udnævner til at ”være Folkekirkens Samvittighed.” (37)

Artikel 3. Jøden Jesus, *Munkiana*, nr. 69, 2021: 42-55.

Udgangspunktet er en kontrovers mellem Kaj Munk og *JP*, der knytter an til en række overvejelser om (selv)censur i dansk presse under besættelsen. (42)

Den valgte overskrift ”Jøden Jesus” er ikke tilfældig. Den er valgt, fordi den har fat om den indsigelse *JP* fandt nødvendig i situationen i 1941. For Munk var det vigtigt at slå Jesu jødiske baggrund fast. Modsat var netop den kendsgerning ikke acceptabel for *JP*, da en artikel herom kunne give avisen svære problemer – bøde, trussel om afsked af redaktør eller i værste fald lukning af avisen.

Dansk presse var nødsaget til at acceptere den (selv)censur, der fulgte med besættelsen af Danmark. De problemer, der fulgte hermed, er nærmere belyst i ”Jøden Jesus”.

Tyskerne var i den officielle udlægning ikke en besættelsesmagt, derimod var de kommet til Danmark for at beskytte Danmark mod at blive invaderet af englænderne.

Denne udlægning betød, at Grundloven fortsat gjaldt, Danmark var et frit land, censur skulle ikke indføres - alene (selv)censur.

Censur

Begrebet censur undersøges nærmere ligesom det undersøges, hvordan censuren fungerede og udviklede sig under besættelsen og ikke mindst ”dens betydning for Kaj Munk og andre skribenter, som forholdt sig kritisk til besættelsesmagten.” (42)

Censur kan defineres som Ole Hasselbalch gør det: ”Censur er undertrykkelse af tale eller fjernelse af musik, kunst eller kommunikationsmateriale eller materiale, som betragtes som kritisabelt eller følsomt af den censurerende myndighed.” (42)

Censurbegrebets historiske plads i Danmark frem til *Junigrundloven* i 1849 omtales. Det slås fast, at der ikke er tale om noget nyt begreb, idet det – i hvert fald – kan føres tilbage til middelalderen, hvor såvel verdslige som religiøse myndigheder har gjort brug heraf. I 1700-tallets Danmark var censur et begreb, som kongemagten anvendte; det kunne fx gælde majestætsfornærmelse. Christian den 7.s livlæge sikrede, at censuren for en tid blev afskaffet ligesom han stod bag indførelsen af trykkefrihed. Da Struensee mistede livet, blev der indført nye regler, om hvad der måtte skrives – og ikke skrives.

1800-tallet er præget af heftige debatter i bl.a. forfatterkredse om censurspørgsmålet. ”En debat, der bl.a. fører frem til stiftelsen af *Selskabet for Trykkefriheden og dens rette brug*.” (42) Dermed ophører diskussionen ikke. Først med *Junigrundloven i 1849* blev der sat et punktum. Censur blev gjort ulovligt. Alligevel – påvises det – at censur fortsat er en realitet med et eksempel fra 1. Verdenskrig, hvor telelinjerne blev overvåget. Hvorfor? Fordi ”Danmark for alt i verden skulle holdes uden for krigen.” (42)

Der bliver anført eksempler på, hvordan Kaj Munks dramatiske produktion mødte den ”politiske virkelighed” i 1930erne. (43). Eksemplerne knytter an til *Sejren*, som italienerne ikke brød sig om og *Han sidder ved Smeltingen*, som blev ramt af regeringens tilpasningspolitik. Danmark skulle ikke udfordre stærke udenlandske magter. Nordmændene forholdt sig anderledes, og en urpremiere af de to teaterstykker blev en realitet i Oslo henholdsvis den 5. og 22. april 1938.

Selvcensur

I afsnittet ”(Selv)censur i 1940erne” bliver der gjort rede for, hvorfor selvcensur var nødvendigt i det besatte Danmark: Det handler grundlæggende om at ”undgå at lægge ’sten’ i vejen for et godt forhold til besættelsesmagten og samarbejdspolitikken.” (43) På samme tid handler det om at ”bevare den frihed, der trods alt er i Danmark.” (43) Som et resultat af denne tænkning indgår Udenrigsministeriet den 6. maj 1940 en overenskomst med den danske presse, der præciserer de nærmere regler, der nu gælder.

Udenrigsministeriets Pressebureau får en censurerende opgave, der betyder, at bureauet kan forbyde omtale af bestemte begivenheder, forhåndscensurere informationer fra ”udenlandske pressebureauer inden de når til de danske redaktioner m.v.” (44) Leder af Udenrigsministeriets Pressebureau bliver Karl Eskelund, hvis opgaven er at sikre at reglerne bliver overholdt, og at censuren bliver på danske hænder.

Brud på regelsættet kan sanktioneres på forskellig vis: ”Der kan være tale om påtale, bøder og i grove tilfælde indklage for domstolene eller simpelthen et krav fra tysk side om, at journalisten/redaktøren ikke fortsætter i sin stilling.” (44) Som eksempel nævnes, at senere overborgmester i København, redaktør af *Socialdemokraten*, H.P. Sørensen, mistede sin stilling, da han nægtede at trykke ”udpræget tyskvenlige” artikler om Nazityskland.

I fortsættelse heraf omtales den forsigtighed avisredaktørerne var nødt til at udøve, hvis avisen skulle fortsætte med at udkomme. Det gjaldt arbejdspladser, økonomi m.m. Flere kendte danskere måtte stoppe med at skrive i aviserne, fx Poul Henningsen i *Pol.* og Nicolai Blædel i *Berl.*

Censurens virkning eksemplificeres samtidig med, at det noteres, at selvcensuren udfordrer ytringsfriheden og resulterer i en lang række illegale blade. Den mest kendte tekst, som blev ramt af censuren, er utvivlsomt Poul Henningsens ”Man binder os på mund og hånd”, der stammer fra ”*Dyveke*” 1940 og blev landskendt fremført af Liva Weel. (44) Poul Henningsens tekst blev genbrugt – en anelse ændret – i 2012, da Rigsarkivet præsenterede en udstilling om censuren i Danmark under krigen. Overskriften var ”Bundet på mund og hånd.” Budskabet var klart: Censur og diktatur hører sammen og er uforeneligt med et frit Danmark.

Som er eksempel på brugen af censur omtales Kaj Munks tale i Ollerup den 28. juli 1940. En tale, der blev groft ramt af censuren og fremstod, som om Kaj Munk var forankret i nazistisk tankegods. Alle tysk-kritiske afsnit i talen var fjernet, da avisen nåede læserne. Ikke så underligt, at ”*Fædrelandet*” den 2. august 1940 fandt anledning til at rose Kaj Munk.

Videre omtales den tyske diplomat Gustav Meissner, hvis opgave var at føre ”tilsyn med dansk presse og på samme tid være kontaktpunkt til det danske naziparti.” (45) Meissner har tidligt øje på Kaj Munk og forlanger efter artiklen ”Jule-Evangeliets”, der blev bragt i *Nat.*, at Munk fremover skulle forhåndscensureres – et krav, der dog senere blev frafaldet. Til gengæld måtte *Nat.* sluge en bøde på 300 kr., da avisen bragte Kaj Munks langfredagsprædiken, der fortalte, at ”sejren er vårens”. (45)

Evnen til at skrive mellem linjerne omtales. En skrivekunst til glæde og opmuntring for mange.

Jøden Jesus

Artiklens hovedtema handler om Munks artikel ”Jøden Jesus”, som *JP* ikke ville – turde bringe. Det var simpelthen for farligt, hvis avisen skulle fortsætte med at udkomme, hvorfor Munk bliver bedt om at stryge, at Jesus var jøde. Det ville Munk ikke. Ikke mindst under krigen var det vigtigt for ham at fortælle, at Jesus var jøde. Formentlig var det afgørende for Munk på grund af hans kristne tro og et ønske om at yde den nazistiske besættelsesmagt modstand.

Munk afskyr antisemitismen og ved at præcisere, at Jesus var jøde, får han sat skarpt ind mod den nazistiske ideologi, der gjorde jøderne til undermennesker.

Munk får med sin præcisering af Jesu jødiske herkomst også sagt, hvad han mener om den tænkning, som nazistiske kristne, tyske kristne, i Tyskland stod for. I øvrigt i en forståelse, der delte den tyske kirke.

Jesus var jøde og ikke arier, som den nye tyske kirke påstod, fortæller Munk. Et spørgsmål, han tager under behandling i ”Han sidder ved Smeltediglen”, hvor ”Munk lader professor Mensch undsige kollegaen Dorn, som for at kunne fastholde Jesu afgørende plads i tysk kristendom og nazistisk racisme forsøger at vise, at Jesus ikke var jøde, men arier (replik 305).

Der er tale om en strid, der inkluderer videnskabelig uredelighed, usandhed, for at opnå ”politisk medvind. (Dorn går efter at blive kulturminister under Hitler)”. (47) For Mensch gælder det sandheden, ”Jeg spørger om Sandheden”. (47)

”I stykket lader Munk ham oven i købet have et billede, der viser, at Jesus er jøde”, (47) hvad Dorn ikke vil acceptere bliver kendt. Mensch udfordrer Dorn ved at fortælle, at han vil tilkalde pressen, så sandheden kommer frem, hvilket Dorn forbyder. ”Hvad vil De saa?” kommer det udfordrende. Mensch replicerer, at så vil han selv ”skribe det ud over Tyskland, at jeg har et billede af Kristus, som godtgør, han var Jøde.” (47) ”Saa ringer jeg til Ambulancen og lader Dem indlægge. Hvad vil De saa?” kommer det fra Dorn. Striden bliver afgørende for Mensch i hans personlige opgør med nazistisk racisme.

Munks beskrivelse af praksis i Tyskland tegner et billede af et land, hvor sandheden undertrykkes, og hvor censur og anslag mod ytringsfriheden hører til dagens orden. At påstå, at Jesus var jøde, var det samme som at bestille en billet til et sindssygehospital.

Når det var vigtigt for Munk at fremhæve, at Kristus var jøde, knyttede det også an til begreber som fædrelandskærlighed og nationalitet. Med Jesus som forbillede hører disse begreber sammen i evangelierne. Dermed får Munk også en legitimering af en bestemt form for fædrelandskærlighed og patriotisme, hvilket skinner igennem ”den 26. september 1941 på kongens fødselsdag, da Kaj Munk prædikede for en fyldt kirke i Aalborg – Vor Frue Kirke.” (48)

For Munk er fædrelandskærlighed i hans forståelse ikke identisk med, hvad han kalder ”farisæisk Fædrelandskærlighed” (48), som har det selvoveryuderende knyttet til sig. Fædrelandskærlighed handler nemlig ikke om at herske eller underkue andre. Tydeligvis sagt i hans prædiken med adresse til nazisternes selvoveryuderende og erobringstogt mod andre lande. Såvel *Aalborg Stiftstidende* som *JP* bragte Munks prædiken.

Munk fortsætter

Senere på året var Munk igen i gang med en artikel til *JP*, der havde fat om herkomst. Denne gang ville eller turde *JP* ikke bringe artiklen i den form, den havde. Munk blev bedt om at fjerne et afsnit i artiklen. Det passede bestemt ikke Munk, der blev vred. Han ringede avisen op og ”afleverede sin besked til telefonisten”. (48) KMF har beskeden liggende i sit arkiv. Munks vrede kommer til udtryk ved, at han meddeler, at kan avisen ikke acceptere at fortælle om Jesu jødiske baggrund, ja, så kan han ikke skrive for avisen. (48)

Munks besked blev taget alvorligt i redaktionen på *JP*, og redaktør Hans Hansen ringede til Munk suppleret med, at han den 15. december 1941, det er dagen efter, sender Munk et brev med en angivelse af, hvad der efter hans mening skal skæres væk. Det er især afsnittet om ”Kristus som Jøde” (49), avisen ikke kan offentliggøre, da det ellers ville få alvorlige konsekvenser. Ikke blot for *JP*, men også for Munks muligheder for fremover at skrive i avisen. Hans Hansens synspunkt er, at det er bedre at kunne udkomme under en vis kontrol end slet ikke. For Hans Hansen gælder det om at få Munk til at besinde sig og dermed fastholde ham som en værdifuld skribent for avisen.

Forholdet mellem *JP* og Kaj Munk genoprettes, uden at det står helt klart hvordan. Som – måske – et plaster på hele situationen bliver det aftalt, at Munks juletale, der bliver bragt over Statsradiofonien, skal bringes i avisen julemorgen. Det sker – og uden en henvisning til, at Jesus er jøde.

Munk var ikke stækket helt i spørgsmålet om Jesu herkomst. Den 5. december 1943 prædiker han i Københavns Domkirke og fremhæver her, at ”Tømrersønnen fra Nazareth, som den gode Jøde han var, ikke svigtede sit ansvar og sin opgave på jorden.” (50) I samme prædiken fordømmer han på skarpeste vis jødeforfølgelserne. Det er, fortæller Munk, kirkens opgave at gøre opmærksom på, hvad der sker – og at det er forkert. Afstamning skal ikke føre til forfølgelse for noget menneske.

Med en henvisning *Han til sidder ved Smeltediglen* noteres det, at ifølge ”Mensch (og Munk) er der ikke nogen modsætning mellem at være jødisk og at være tysk.” (51) Det er også her, at forlovelsen mellem Mensch og hans jødiske assistent, Sara Levi, annonceres.

Niels Ebbesen

I januar 1941 begynder Kaj Munk på sin foredrags- og oplæsningsturne med ”Niels Ebbesen”, hvilket Pressebureauet og Gustav Meissner er opmærksom på. Manuskriptet til *Niels Ebbesen* er endnu ikke færdigt og trykt, hvorfor Munk mener, at det går an at bruge det som grundlag for den foredragsrække, han indleder. I. C. Normann, der var teater- og varieté censor indkalder Kaj Munk til samtale, hvad Munk gerne stiller op til, men udlevere sit manuskript vil han ikke.

Munk fortsætter med sine foredrag og reaktionen udebliver ikke”. (51). Udenrigsministeriet beder Kirkeministeriet om at gribe ind, hvad kirkeminister, Vilhelm Fibiger, da også gør. Fibigers veneration for Kaj Munk er stor, hvad en korrespondance i KMFs samling dokumenterer.

På to-års-dagen for Danmarks besættelse udgiver Kaj Munk *Niels Ebbesen*, der omgående bliver forbudt og beslåglagt. Anti-tysk som den kan læses og forstås.

I februar 1943 er situationen ved at spidse til. Munk er et navn, som man har øje på. Det gælder såvel de tyske myndigheder som på regeringsniveau.

Billedbladet

Munk var mand for at promovere sin biografi *Foraaret saa sagte kommer*. Det sker i en særudgave af *Billedbladet*, hvori der er et billede af familien, der lytter til radioen. Billedet i sig selv giver ikke noget problem, men det gør den tilknyttede tekst, der fortæller, at Munk lytter til radioen kl. 18.30, inden han spiser middag. 18.30 er det tidspunkt, hvor BBC sender til Danmark. At der var forbud mod disse udsendelser, synes ikke at påvirke Kaj Munk.

Reaktionen er, at Meissner omgående kontakter Karl I. Eskelund med krav om, at *Billedbladet* standses. Sagen udvikler sig og kommer omkring udenrigsministeriet og Renthe-Fink. Resultat: Dele af oplaget kommer ikke på gaden, mens det store antal blade, flertallet, ikke kunne stoppes, de var allerede udkommet. For redaktør Black på *Billedbladet* koster sagen ham jobbet.

Ramt af censur

Karl Eskelund nedlægger forbud mod, at *Foraaret saa sagte kommer* kan bringes i *Nat*. hen over sommeren 1942, som det ellers var planlagt. Samtidig fordrer han, at alt hvad Kaj Munk fremover vil have på tryk i *Nat*. skal godkendes af ham. Det får *Nat*. til at afstå fra videre samarbejde med Kaj Munk. Men andre aviser vover ’pelsen’: *Jyllands-Posten* bringer seks uddrag af Munks erindringer lige som *Lollands-Posten* og *Det tredje Standpunkt* hver bringer et uddrag. Den 14. oktober udkommer *Foraaret saa sagte kommer*. Om end der var ”forbud mod at anmelde bogen skriver Henning Kehler en anmeldelse i *Berlingske Aftenavis* den 20. januar 1943.” (52)

Censurspørgsmålet er efterhånden ganske speget. Med regeringens tilbagetræden den 29. august 1943 ophører den danske censur og tysk censur tager over. *JP* skriver den 1. september 1943 til Kaj Munk og meddeler ham, at Udenrigsministeriet ”under den skærpede censur ikke længere ville tillade bladet at trykke hans artikler.” (53)

Den 8. september kommer der forbud mod at udgive Kaj Munks bøger, hvilket bl.a. rammer digtsamlingen *Den skæbne ej til os*, som Munk så tillader sig at sende til venner og bekendte i korrekturudgaven. Digtsamlingen indeholder bl.a. *Den blaa Anemone*, Munks formentlig mest kendte digt og det stærke digt *Vort danske kald*, der fortæller, hvad der nu kræves.

I ”november får Munk forbud mod at prædike i København,” (53) hvad han alligevel gør, men ikke i Helligåndskirken som aftalt. I stedet i ”Vor Frue Kirke den 5. december 1943.” (53) Her holder han *Sidste Prædiken i København*, der i stærke vendinger udfordrer besættelsesmagten.

Tyskerne havde fået nok. Svaret kom ”den 4. januar 1944” (53), hvor Kaj Munk blev skudt.

Efterskrift

Sidst i artiklen trækkes der en tråd til nutiden, hvor censur normalt ikke er noget, vi tænker på. Vi har jo ret til at ytre os, men – hedder det – ”ikke ubegrænset”. ”Vi står til ansvar over for domstolene”. (53).

Censur og demokrati hænger nøje sammen, fordi censur rummer mulighed for at ”undergrave demokratiet og dets principper.” (53) Mediernes frihed til at belyse og kommentere uden forudgående kontrol er af fundamental betydning.

Artikel 4. Kaj Munk og Norge - Norge og Kaj Munk. *Munkiana*, nr. 56, 2015: 40 – 56.

Første afsnit (s. 41) omhandler Munks tætte forhold til Norge så at sige fra fødslen af. Det bliver fortalt, at faderen var optaget af Norge, og at han i hjemmet en gang imellem sang den norske nationalsang.

Interessen for Norge følges op i skole- og gymnasietiden, hvor dygtige lærere er med til at fastholde og udvikle interessen ”for Norden og Norge i særdeleshed”. (41)

Lise og Kaj Munk fik en børneflokk, der alle har navne, der kan henføres til nordiske sprog.

”En Biskop i Norge” er et afsnit, der hylder den norske biskop Eivind Berggrav, hvis betydelige indsats under krigen omtales i en note. Munks sympati – begejstring – for

den norske biskop afspejler sig i hans kronik i *Nat.* den 20. april 1937. I samme artikler får også tidsskriftet *Kirke og Kultur* mange roser.

Munks utvetydige begejstring for Berggrav spiller sammen med hans glæde for landet Norge. Berggravs tale i radioen på Nordens dag den 27. oktober glæder naturligvis også Munk, der betegner Berggrav som ”guttefrisk”. (42)

Først hen i 1950erne besøgte Eivind Berggrav Vedersø præstegård, i øvrigt efter opfordring fra Lise Munk.

Hyldest til Norge

Munks digtning viser hans veneration for Norge. Det gælder fx digtet *Hyldest til Norge*, som mange nordmænd kendte under krigen. Kronikker og børnebøger fra Munks hånd har fokus på Norge. I bogen *Danmark* taler Munk om ”Tvillingerige” og understreger dermed samhørigheden.

Gensidighed

Munks hyldest til Norge har sin pendant i mange breve og artikler, som findes på KMF, der fortæller om norsk interesse for Danmark og Kaj Munk i særdeleshed. En interesse, der ikke sluttede med drabet på Kaj Munk i 1944 og bl.a. en årrække gav sig udslag i, at flere nordmænd aktivt tog del i Kaj Munk Selskabet.

Den 9. april 1940 og Kirkekampen. Kristent samråd.

Den tyske besættelse af Norge gjorde ikke Munks interesse for landet mindre.

Kristent samråd bliver etableret ved en sammenkomst i Oslo den 25. oktober 1940. Her finder statskirke- og frikirkefolk sammen og får udfærdiget et dokument, der får afgørende betydning og ret så præcist fortæller, hvor kirken står i den nugældende situation. Dokumentet får titlen *Kirkens Grunn*. Det fortæller, hvor kirken står, og hvordan dens stilling er til NS-regeringen.

Vidkun Quisling

Indenrigspolitikken i Norge blev med tysk støtte overtaget af Vidkun Quisling, hvis indsættelse blev markeret med en festgudstjeneste i Nidarosdomen. Dermed fik Norge en NS-regering med en nordmand i spidsen.

Forløbet i Nidarosdomen er omtalt: Den vanlige højmesse kl. 10.00 aflyses og bliver, beslutter kirke departementet i samarbejde med biskopperne, erstattet af en højmesse kl. 14.00 med domprovst Arne Fjellbu.

Messen kl. 10.00 gennemføres med deltagelse af mange SS-folk og naturligvis Vidkun Quisling. ”Vanlige kirkegængere bliver væk i stort tal for i stedet at deltage i højmassen kl. 14.00. Op mod 2000 kirkegængere kom kl. 14.00, hvormed en

markering i forhold til besættelsesmagten og Vidkun Quisling var en realitet. Så mange dukkede op til messen kl. 14.00, at politiet blev tilkaldt.” (44)

Arne Fjelbuu gennemførte messen kl. 14.00 for efterfølgende at blive afsat. Hans virke var for provokerende. ”Straks efter nedlagde alle 7 biskopper deres embede.” (44).

Kirkekampen var en realitet. SS-lederen Quisling som landets leder var for meget ikke bare for kirkefolket, men for det store flertal af nordmænd. Senere nedlagde ”92 – 93 procent af præsterne” deres statsemede og ”samarbejdet med det nazistiske kirkestyre.” (44).

Norske præster og biskopper ophørte ikke med at virke, men nu ikke længere underlagt det nazistiske kirkestyre. Løn fik præster og biskopper fortsat, men ikke i form af en statsløn. ”Heimfronten” understøttede præsterne.

”Biskopperne blev interneret ved Hamar. Berggrav ”sat i fængsel i sin hytte i Asker med 18 politibetjente til at bevogte ham.” (45)

Danmark skulle ”lempes” igennem krigen

Situationen og tænkningen i Danmark var en anden end Norges. I Danmark følte politikerne sig tvunget til at vælge en samarbejdslinje med besættelsesmagten. Samarbejdspolitikken var en realitet. Det store flertal af danskerne så ikke noget alternativ. Danmark var ikke Norge.

Helligt raseri og uforsigtighed efterlyses

Danmark havde ikke som i Norge en kirkekamp, men Munk repræsenterede en kritik, førte an, i en kritik af besættelsesmagten. Kirkegængerne skulle ikke være i tvivl om, hvad han mente og stod for. Og af præstekollegerne efterlyste han ”helligt raseri og uforsigtighed” lige som han nægtede at følge Kirkeministeriets cirkulære, da det kom dertil, at præsterne fik besked på ikke at omtale den norske modstandskamp i deres prædikener. I Norge har man en parallel til den danske ministerielle henstilling til præsterne. Den 5. april 1941 bliver Norges præster – medlem af SS-partiet eller ej – beordret til, ”i den nuværende situation”, alene at lade forkyndelsen handle om det opbyggelige og ”evighedsmessige i evangeliet”. (45) Et indgreb i forkyndelsesfriheden som både præster og biskopper sagde nej til.

”Til en start var Munk ikke nogen norsk folkehelt, men han blev det” (46)

Munk var ikke nogen helt i Norge til en start. Mange huskede hans begejstring for ”de stærke mænd”, og hans (censurerede) tale i Ollerup var også kendt af en del i den norske modstandsbevægelse.

Synet på Kaj Munk rykker sig, dels på grund af hans skuespil og dels på grund af hans prædikensamlinger. Munk blev ”folkekjær” i brede kredse, der indså, at Munk havde flyttet sig, hvad Torleiv Austads forskning påpeger. Prædikestolens betydning

under krigen var utvivlsomt betydningsfuld. Mange havde brug for at høre, hvad kirken mente.

Martyrtænkning

I afsnittet ”Martyrtænkning” fortælles, at flere i både Norge og Danmark har set en martyrskikkelse i Kaj Munk. Bogen *Martyren Kaj Munk lever*, hvis forfatter er Jan Pedersen, omtales.

Det anføres at ”martyrtænkningen kommer til udtryk i Strängnäs Domkirke i Sverige, hvor Kaj Munk nævnes som martyr. Videre kommer samme tænkning til udtryk i ”Lunds Domkirke i Sverige, Domkirken i Utrecht i Holland og den lutherske treenighedskirke i staten New York, USA, hvor Kaj Munk er afbilledet i en glasmosaik sammen med Martin Luther King og Jan Hus.” (47.)

Kaj Munks kendte digt ”Mester med den tunge tornekrone” viser en tænkning knyttet til martyrollen, dvs. gå i ”Kristi fodspor”, en vending som fhv. provst Carl P. Behrens bruger i sin artikel ”Martyriet i Kaj Munks sidste trykte prædiken”. (47)

Omfattende dansk-norsk korrespondance

KMFs brevsamling dokumenterer en ganske omfattende korrespondance mellem Kaj Munk, enkeltpersoner i Norge og – mest udpræget – forskellige teaterledere. ”Tonen i brevene er udpræget positiv over for Kaj Munk, der kun møder lidt afstandtagen, når det kommer til hans honorarkrav.” (47)

Avisudklip og breve knyttet til nogle af Munks mest kendte stykker omtales. Det gælder *Ordet*, som Johan Hauge og Oskar Braaten begge er meget begejstrede for. Folk er ”djupt gripne”, hedder det. (48). Videre gælder det *Kærlighed*, *Sejren* og *Han sidder ved Smeltediglen*. Spændinger eller ”småkrige” mellem konkurrerende teatre om retten til at bringe Munks skuespil fylder; det samme gælder omtale af kontraktforhold og rollebesætning.

Der er takkebreve til Munk og breve, hvori han bliver bedt om at komme til den og den by og holde et foredrag. Munk er virkelig efterspurgt. Der er breve, der tager afstand fra Knud Hansens angreb på Kaj Munk og hans teologi i *Højskolebladet*, og der er et 13 siders brev, der fortæller om situationen i Norge. 13 siders brevet dateret den 13. marts 1942 med Kaj Munk som modtager. Det beretter grundigt om udviklingen i Norge og om Grini i særdeleshed.

Rækken af småbreve er lang og omfatter hilsner fra skuespillere, journalister og formænd for diverse foreninger, der vil have Munk til at komme til Norge og holde foredrag, skrive artikler til ”deres” blad/forening etc.

Borghild Hammerich, der var aktiv i arbejdet med hjælpepakker til Norge, kontakter Kaj Munk og beder ham bidrage med lidt tekst til nogle kort, der skal følge med hjælpepakkerne. En hilsen ”fra det ene Folk til det andet”. (50).

Rækken af breve, der p.t. ikke er anvendt i stort omfang i forskningen, tegner et billede af en vestjysk sognepræst, der var værdsat i Norge. Om end brevsamlingen ikke er komplet viser den, at Kaj Munk gav sig tid til at svare på de mange henvendelser.

Et særligt brev og en særlig historie

”Det særlige brev og den særlige historie handler om den jødiske rabbiner i Oslo, Julius Samuel, der den 29. april 1938 sender et brev – det særlige brev – til chefen for Det norske Teatret. I brevet fortæller han, at han har set *Han sitt ved smeltingen*, hvilket har været en uforglemmelig oplevelse. Forestillingens fokus på humanismens idé er så vigtig ind i tiden, at han må takke teatret for at opføre stykket, og så vil det glæde ham, hvis hans tak må blive givet videre til Kaj Munk.” (50)

Teatrets direktør, Knut Hergel, sender brevet videre til Vedersø. Det vidner om, hvor meget ”Munks teatervirksomhed betød”. (51)

Julius Samuel blev sammen med andre norske jøder taget til fange og sendt til Tyskland. Han var syg og fik ingen lægehjælp og dør uden for barakken efter en hård arbejdsdag. Samuel blev kun 46 år.

Mindetaler og rejsebreve

Munks død i 1944 giver anledning til en ”række mindetaler, rejsebreve m.v. Kærligheden til Munk er der fortsat, og der er vilje til at mindes ham og takke for hans indsats. Det sker i både Oslo og København, hvor alle med en vis position i samfundslivet er til stede. Blandt talerne er biskop Berggrav og litteraturprofessoren Francis Bull.

Bulls tale har fokus på Munks kamp mod forsigtigheden uden at glemme Munks splittede ”sinn” i 1930erne. Munk var der for Norge, da der var allermost brug for det, hedder det. (51)

Fru Borghild Hammerichs indsats knyttet til *Danskehjelp* omtales. Det er bl.a. via hende, at Munk har et godt kendskab til Grini, og hvad der sker der. Også fra fru Borghild Hammerich lyder der en tak til Kaj Munk. KMF har to breve fra Borghild Hammerich liggende dateret 17. marts 1942 og 11. maj 1943.

Sidst i dette afsnit omtales den norske forfatter Ronald Fangen, der oversatte Kaj Munks to prædikensamlinger: *Ved Babylons Floder* og *Med Ordets Sværd*. De to samlinger kommer i 1945 og 1946.

Francis Bull har fat i Munks omtale af Gunnar Reiss-Andersens digt om Norge ”den store fresken” og giver udtryk for, at digtets kvalitet synes signeret af Gud selv. Artiklen om digtet blev skrevet dagen før, Kaj Munk blev myrdet.

Eivind Berggrav – 1952

Oslo-biskoppen Eivind Berggrav besøgte efter invitation fra Lise Munk Vedersø i 1952. I forlængelse heraf skrev han *Reisebrev til Kaj Munks venner i Norge*, der blev udgivet på Forlaget Land og Kirke, Oslo, 1952. I brevet tilkendegiver Berggrav, at Munk i tide ”hadde omvendt sig” og forstået, at ”de stærke mænd” var en misforståelse. ”Videre vender Berggrav sig mod den ganske voldsomme kritik, der allerede i 1945 kom frem mod Kaj Munk i Sverige. Her var vurderingen – i et svensk litterært magasin – at Munk ikke var nogen martyr, hvad der havde været det rigtige at gøre, var at stille Munk for en domstol og dømme ham for hans diktatorbeundring.” (53)

For Eivind Berggrav var Munk en oprigtig kristen, der ikke blot *spillede* præst, som det stod i omtalte svenske magasin. Munk var fuldt og *helt* præst.

Reisebrevet slutter med strofer fra *Hyldest til Norge*.

Eftermælet

Kaj Munks eftermæle stod snart til debat. I Danmark har der været en ganske kras debat herom. Munks eftermæle blev en årrække udsat for en hetz fra især venstrefløjen og de kulturradikale. Hvem huskede ikke Olleruptalen og Munks begejstring for heroen?

I Norge var Munks holdning først i 1930erne til Hitler, herodyrkelsen m.m. ikke ukendt. Det afgørende skifte i holdningen til Kaj Munk i Norge kommer med hans skuespil og ikke mindst hans prædikener fra 1942, hvor ”Kristus-troen skinner stærkt igennem” og forplanter sig til læserne. (54) Munks vedvarende opbakning til Norge i en meget svær tid satte sig og hans navn blev et hædersnavn.

Mens der i Danmark en tid var forsøg på at karaktermyrde Kaj Munk ses et tilsvarende forsøg ikke i Norge. Men nok i Sverige, som tidligere anført.

Afrunding

Artiklen slutter med at fortælle, at der – hvad den norske forfatter Ronald Fangen har øje for – har været ”en tendens til at marginalisere kristne digtere”. (53) En tendens Ronald Fangen knytter an til Kaj Munk. Begrundelsen skulle være, at der i kredse i Norden arbejdes for at reducere Kaj Munks hele virke – og det fordi hans kristentro igen og igen er der. (55)

Artikel 5. nb.no/nbsok. *Munkiana*, nr. 60, 2017: 32-44.

Artiklen, der er fra 2017, undersøger, hvad norske aviser kan bidrage med af oplysninger om Kaj Munk.

Antallet af artikler er ganske stort, så for at få overblik, kategoriseres de i tre grupper. Artikler fra før, under og efter krigen – som desuden tematiseres. Enkelte artikler inden for de forskellige kategorier undersøges nærmere.

Fire spørgsmål undersøges:

- ”Var Kaj Munk hyppigere omtalt i norsk presse før krigen end efter krigen, jf. at Munks store periode som dramatiker var i 1930’erne?
- Var det den samme gruppe mennesker, der hyldede Kaj Munk før og efter krigen?
- Hvilke Munk-relaterede temaer præger norske aviser (tilgængelige på nb.no/nbsok) før, under og efter krigen?
- Var der i Norge som i Danmark, et forsøg på et ’karakterdrab’ på digterpræsten udført af kulturradikale og venstreorienterede politikere, som kom til udtryk i dagspressen?” (32)

Inden disse spørgsmål undersøges nærmere er der nogle indledende kommentarer, hvori de nære bånd mellem Danmark og Norge er understreget. Efterfølgende omtales etableringen af digitaliseringen af norske aviser, der giver uanede søgemuligheder, herunder på Kaj Munks navn, der dukker op i såvel ”1930’erne, 1940’erne, 1950’erne osv.” (33)

Spørgsmålet er så: ”Hvad skrev man om Kaj Munk i de forskellige årtier? Hvilke ’historier’ var interessante og typiske?” (33)

Otte aviser indgår i 2017 i søgefunktionen, hvilket ikke er hundrede procent dækkende, men dog giver en strømpe. Det er noteret, at den socialdemokratiske presse igen og igen giver plads til omtale af Munk.

Kategorisering og tematisering

1. ”Før krigen og frem til den 9. april 1940.
2. Under krigen og frem til den 8. maj 1945.
3. Efter krigen og frem til 2010.” (34)

Antal hit, der henviser til Munks navn, inden for den enkelte kategori undersøges. ”Hovedtemaer og sekundære avisartikel-temaer fremgår knyttet til de enkelte kategorier, se nedenfor”. (34)

Ad 1) Ca. 22 procent af alle artikler, ca. 1.960 stk. kan henføres til kategori 1. Det bliver oplyst, at ikke mindst ”en intens kamp mellem ’Det Norske Teatret’ og Nasjonalteatret” fylder. Kampen handler om retten til at opføre Kaj Munks stykker.

Skuespillet *Ordet* omtales mange, mange gange og udpræget positivt.

I en artikel i ”*Arbeiderbladet* bliver det fortalt, at Kaj Munk er parat til at forlade Danmark og søge ansættelse som præst i Norge.” (35)

En positiv omtale følger også *Sejren*, der omtales – om ikke i samme omfang som *Ordet* – så dog fyldigt. *Han sitt ved smeltingedigelen* omtales, og der er ikke nogen tvivl om, at stykkets indhold giver anledning til eftertanke og vægning mod nazismen i

Norge. Endelig nævnes *Diktatorinnen*, som spilles med Agnes Mowinckel i hovedrollen.

Det er noteret, at Munk opfattes som reaktionær uden at den bemærkning begrundes.

Teaterannoncer, smånotitser, anmeldelser m.m. dokumenterer, at skuespilforfatteren Kaj Munk og hans stykker er populære i 1930erne. Munks mod blev beundret og værdsat. Det er vurderingen, at det meget positive Munk-billede af Kaj Munk i 1930erne handler om hans evne til at skrive teaterstykker, der blev oplevet som vedkommende, ”dvs. ind i tiden med et indhold, der omhandler noget væsentligt i menneskelivet.” (37)

Ad 2) Det fortælles, at Munks navn var næsten ikke eksisterende i norsk presse under krigen. Kun én større artikel, nemlig artiklen *Den Nordiske Tanke*, er anført. Videre er der fundet 2-3 notitser, der nævner ”Kaj Munks navn knyttet til litterær eller dramatisk virksomhed.” (37) Forklaring: Censuren hindrede en fri presse.

Den nordiske tanke, det nordiske fællesskab, hos Kaj Munk omtales. Videre er pressens situation i Norge under okkupationsårene beskrevet. Der er lagt vægt på at fortælle, at der skete en stor ændring i nyhedsstrømmen, at aviser i stort tal blev lukket, og at flere aviser valgte om end modvilligt at samarbejde med besættelsesmagten – billedet er broget. Fra tysk side var der krav om, at Stortinget, kongen og regeringen fik positiv omtale. Modsat skulle ”småbegivenheder, som den tyske regering krævede omtalt, bringes.” (38)

Radioapparater blev inddraget og den illegale presse opstod tidligt.

Efter krigen har der været et opgør om pressens rolle under krigen. Om hvem der havde været national, hvem der havde tjent penge på værnemagten, hvem der havde svigtet mest osv.

Udvandreravisen *Nordisk Tidende*, der ikke var ramt af censuren – hørte hjemme i USA – gav nordmænd og andre et billede af krigen og dens udvikling. Der bliver angivet eksempler på avisoverskrifter, der gør det klart, at modstanden mod okkupationsmagten var stor. Enkelte Kaj-Munk artikler ses i avisen.

Ad 3) Op mod 75 procent af alle hit findes i kategorien efter krigen. Ikke uventet flest til en begyndelse for så at aftage.

Måske overraskende er det ikke Kaj Munks dramaer, der fylder avisspalterne. Nu gælder det nationalhelten Kaj Munk og hans livsførelse - uden at teaterstykkerne er helt væk. Det er historien om præsten fra Vedersø, der blev myrdet af nazisterne, der fylder. ”Det er manden, der var alt det, danskerne gerne ville have været, der interesserer.” (38)

Nok er det historiefortællingen om Kaj Munk, der interesserer i Norge, men det gør også hans radiospil (vi er i tiden før tv), der får mange lyttere.

Kritikken af Kaj Munk i dagspressen er reelt ikke eksisterende på nb.no. Den dukker op, men slet ikke i et omfang som i Sverige og Danmark. Munk er en mand, man hylder, høj og lav.

Der er omtale af mindesammenkomster, oplysningsarrangementer med inddragelse af kendte danske skuespillere, fx Poul Reumert, foredragsrækker over det ganske land anført af bl.a. foreningen *Norden* og *Den danske Forening*. I et af foredragene i sidstnævnte forening er det fremhævet, at Norges måde at handle på – yde modstand – var et eksempel til efterfølgelse for Kaj Munk.

Enkelte avisartikler beretter om, at Vedersø blev et yndet udflugtssted for en del nordmænd. ”Hele turistselskaber valfartede til Vedersø efter krigen.” (41)

Hen i 1950erne begynder Munk-kritiske artikler at dukke op i aviserne, ikke mange, men de er der. Kritikken er meget lig den kritik, som genfindes i Danmark. Men den kommer langt senere i Norge og ikke med samme heftighed. Norge synes at behandle Kaj Munk med ”fløjshandsker”. Karakterdrabet på Kaj Munk er et dansk fænomen og (vel) knyttet til ønsket om den ”rette” historiefortælling. (41)

Radioteatrets betydning er fremhævet og kan næppe vurderes højt nok. Et stort antal drama-opførelser samlede ”familien Norge” om radioen en tid.

Afsluttende anføres, at Munks enorme succes i Norge har ”rod i krigens forløb”.

Artikel 6. Kaj Munk og Sverige. *Munkiana*, nr. 70, 2021: 52 – 63.

Artiklen har som mål at ”kaste lys på Kaj Munk i svensk presse under krigen”. (52) Interessant i en sammenligning med fx Norge – fordi Sverige ikke var besat og dermed ikke på samme vis ramt af censuren. Sekundært er det målet at give ”eksempler på, hvordan Kaj Munk indgik i svensk presse før og efter krigen.” (52) Endelig, hedder det, vil enkelte bogudgivelser i Sverige knytte til Kaj Munks navn blive anført lige som Sven Stolpes bog *Kaj Munk – Digteren og Profeten* kommenteres.

Artiklen tager udgangspunkt i Lennart Francks artikel fra 1995: ”Kaj Munk billedet i Sverige i 1940erne og i dag”. Der er tale om bl.a. en række oplysninger om ”udviklingen i antallet af artikler i 1930erne og 40erne om Kaj Munk, om den svenske filmversion af *Ordet* og om de mange skuespil, der fandt vej til svensk radioteater.” (52)

Kendskabet til Munk var der tidligt. Han mødte kritik, ikke mindst for holdninger, knyttet til nationalsocialismen. Hjalmar Söderberg går så langt som at betegne Munk som en nazist.

Sven Stolpes bog får i denne artikel en noget anden vurdering end den, Lennart Franck giver. Forskelligheden i opfattelsen af bogen handler om såvel sprog som indhold. Hos Stolpe var Munk næsten identisk med en profetskikkelse, der tog martyrollen på sig. Men er den vurdering nu også korrekt?

Kendskabet til Kaj Munk i Sverige ligner til forveksling kendskabet til Vedersøpræsten i Danmark. Det er det samme billede. Under krigen ved enkelte meget, andre mindre. Sådan var det, fortæller Lennart Franck, der en længere årrække var formand for *Kaj Munk Selskabet* i Sverige.

1930erne

Interessen for Kaj Munk i 1930erne i Sverige samler sig primært om skuespillene. Den litterære elite kender Munk, men langsomt breder et vist kendskab sig, ikke mindst knyttet til skuespillene *Ordet* og *Cant* i 1932, der også fik omtale i dagspressen.

En undersøgelse af antal dagbladsartikler om Kaj Munk viser en stigende kurve i løbet af 1930erne.

”Små og store nyheder om Kaj Munk og hans virke finder plads i svenske aviser. Gennemgående notitser og mindre artikler.” (53) Munk er en person, der har pressens opmærksomhed. Der er kritik af Munk, men helhedsbilledet er positivt.

Kritikken, som fx ses i *Expressen*, fortæller om en Munk, der har toppet for tidligt. Kritikken er ubehagelig. ”Munk er for glad for heroen, for kritisk over for demokratiet osv. En kritik, der afspejler kritikken i Danmark.” (53)

Sven Stolpe har tidligt øje på Kaj Munk og hans kvaliteter. Den 20. august 1932 har han et essay i *Aftonposten* om *Cant*. Stolpe er begejstret for skuespillet, der spiller på hykleriet og er meget underholdende.

Sven Stolpe glemmer ikke Munk. Igen og igen har han små notitser om Kaj Munk i pressen. Kulminationen på Stolpes begejstring for Munk kommer til udtryk i *Kaj Munk – Digteren og Profeten*, der udkom kort tid efter drabet på ham.

Kærlighed bliver opført 1936 og får mange roser i dagspressen. Det samme gælder *Diktatorinden* og *Puslespil*, der havde succes i 1939 og fik fyldige omtaler.

Antallet af Munk-relaterede artikler kulminerer i 1938-39. Stort og småt finder plads i dagbladene: Munks børn, Munk bliver æreskunstner, Munks støtte til Finland osv.

I Danmark var der et større opgør mod Munk. Et sådant ses ikke i Sverige, men der var kritiske røster, der fortalte, at Munk ”var et skred mod det nazistiske.” (54)

I en anmeldelse af *Himmel og Jord* finder I Harrie, at Munk ”glider...()...ind i sværmeriet for det nazistiske”. (54) Snerten i flere artikler er skarp og præget af et ønske om at tegne Munk med en nazi pensel. ”Hjalmar Söderberg, der var blandt Munks mest indædte kritikere omtaler ham som ”præst – nazist – dramatiker.” (54) Söderberg erkender, at præsten Munk har førstepladsen, men nazisten Munk er helt tæt på.

Kritikken af Kaj Munk gav anledning til modsvar. Personer som Sven Stolpe, Gunnar Ollén og Sten Selander reagerer. Samme Sten Selander har en artikel i *Svenska Dagbladet* den 7. januar 1944. En grundig artikel, der fylder i den store avis umiddelbart efter, ”at mordet på Kaj Munk var blevet kendt”. (54) Selander får fortalt, at når Munk var kritisk over for demokratiet, ja, så handlede det om ”det syge demokrati og dets talsmænd”. (54)

1940erne

Det er forståelsen, at Munk primært var kendt i den del af den svenske befolkning, der læste teateranmeldelser, gik i teateret, læste hans bøger. Det store flertal af svenskere kendte ikke Kaj Munk. Men det ændrede sig. Væsentlige årsager:

- Radioteatret spiller en serie Munk-skuespil, der optager mange. Op mod 750.000 personer sad ”klistret” til radioen, når skuespillene kunne høres. Ollén udarbejder en række spørgsmål, som lytterne bliver opfordret til at tænke over og drøfte. Alle knyttet til skuespillene. Den nationale, kristne, tysk-kritiske sognepræst Kaj Munk rammer for alvor plet.
- De svenske aviser har i stigende grad Munk-relaterede artikler.
- ”Flere Munk-bøger var tilgængelige og tiltrak bred interesse” (55). ”Folk kunne lide Munks måde at skrive på og samtidig var der en interesse for hans prædikensamlinger, der kom på svensk.” (55)

Niels Ebbesen nåede til Sverige ”for hurtigt at blive udsolgt.” (55) Formentlig har læserskaren været begrænset, men den var der.

Kaj Munk skriver artikler til svenske dagblade, der er med til at ”fæstne” hans navn. Bl.a. har han en artikel i *Stockholm-Tidningen* den 19. april 1942 om forholdet mellem kristendom og teater. I artiklen argumenterer Munk for, hvorfor han kan forene både at være præst og dramatiker.

Det store flertal af svenskere bliver først for alvor opmærksom på Kaj Munk, da de læser og hører om drabet på ham. Dagbladene havde mordhistorien på forsiden. Det er præsten, dramatikerens og modstandsmanden, der er blevet myrdet.

Den svenske filmversion af Ordet

Var Kaj Munk ikke kendt før, så blev han det i brede kredse, da *Ordet* ”indstøbt i et svensk miljø” blev en realitet i en filmversion i 1943. (55) En publikumssucces af de større. Iscenesætter Olof Molander, forfatter Rune Lindstrøm og med basis i Munks kendte teaterstykke.

Aviserne er over en kam enige om at rose filmen, hvis dialoger fremhæves. De har ”kraft från Kaj Munk”, hedder det i *Aftonposten*.

Filmversionen blev spillet kun en uge efter mordet på Kaj Munk. Tro og tvivl, liv og død på filmlærredet, men også i den politiske virkelighed.

Rollelisten omfatter navne som Victor Sjöström, der spiller bonden Knut Borg, Wanda Rothgardt, Gunn Wällgren, Holger Löwennadler, Rune Lindström og Stig Olin.

Munks navn forsvinder ganske hurtigt fra avisspalterne efter drabet på ham. Hans rolle i svensk presse er hen i 1950erne næsten ikke eksisterende. Og når hans navn endelig er der, har det basis i et særligt arrangement, måske ”en teaterbegivenhed eller en mindedag” for ”den store dansker”. (56)

”Snart var det tid til bøger om Munk” (56)

I det ikke besatte Sverige var det – modsat i Danmark og Norge – muligt at udgive bøger om Kaj Munk så tidligt som i 1944. Og bøger kom der – flere endda hurtigt efter hinanden. Forfattere som Gunnar Ollén, Alf Henriques, Geo Hammar og Svend Stolpe fik udgivet bøger, der solgte pænt.

Sven Stolpes bog *Kaj Munk – Digteren og Profeten* omtales grundigt. En lille bog på 120 sider, der har, hedder det, fascineret artikelforfatteren. Den lille bog begynder med et afsnit, hvori ”Nu kræver Danmark af os” citeres. Videre roser Stolpe Kaj Munk med ord som ”den største prædikant og en af de største digtere i Norden”. ”Han var ånd og ild ... en Guds profet”. (56) Efterfølgende er der en længere beskrivelse af Kaj Munks liv i hovedtræk, der peger i retning af, at Stolpe har læst *Foraaret saa sagte kommer* grundigt.

Sven Stolpe disponerer den resterende del af bogen knyttet til fire hovedpunkter eller afsnit. Det er: Profeten – Martyren – Digteren – Præsten.

Lennart Franck, hvis artikel er omtalt indledningsvis, finder, at netop disse fire punkter tegner billedet af Kaj Munk i Sverige.

Spørgsmålet er om disse betegnelser kan bære for en nærmere undersøgelse. En udfordring i hvert fald, når sprodragten er ganske højstemt.

Digteren

At Kaj Munk er digter, endda én af de helt store, er ikke noget tvivlsspørgsmål for Sven Stolpe. Det er han simpelthen, uden at der argumenteres herfor. Munk er et geni og kritikken af ham i Danmark (Chr. Rewentlow m.fl.) som Stolpe kender, anser han for tåbelig - "en tåbelig pamflet". (57).

Centralt i kapitlet får Stolpe fortalt, at der hos Munk ikke er nogen grænse mellem "hans virksomhed som præst og hans virksomhed som digter." (57) Både på prædikestolen og i digtningen er der fokus på "kampen mellem det guddommelige og det menneskelige." (57) Et tema, der går igen i Munks dramaer.

Præsten

Nok er Munk den geniale digter, men hans hovedrolle er den, han udøver fra prædikestolen. Munks prædikener roses højt, de er ligefremme, originale, præget af sproglig originalitet og så udtrykker de klart Jesu budskab, så det er til at fatte.

Stolpe finder, at lidenskaben og kærligheden er sammenbundne begreber hos Munk. Og så er han begejstret for Munks evne til at "formidle ind i et dansk hverdagsmiljø". (57)

Det er Munks kærlighed og indsigt i de problemer mennesker har, herunder kristne livsproblemer om fx tro og tvivl, der bevirker, at hans ord brænder igennem.

Sidst i kapitlet fokuserer Stolpe på *underet*, som han fremhæver som et særkende hos Munk, jf. *Ordet*. Selvfølgelig kan Frelseren gøre "undere – det modsatte ville være urimeligt." (58). "På samme vis omtales opstandelsen og Jesu genkomst." (58)

Profeten

I dette kapitel finder Stolpe, at Munkbilledet er et profetbillede. Stolpe finder anledning til at erindre om, at der var folk i frikirkemiljøet, der mente, at Munk var en politisk martyr og ikke en kristen martyr. Levi Pethrus, der var en kendt skikkelse i pinsebevægelsen, mente, at Munk med sit virke "havde overskredet det kristne livs grænser." (58)

Med en henvisning til Munk prædiken 23. søndag efter Trinitatis, sættes Lewi Pethrus på plads. Det er her, Munk gør det klart, at i kirkerummet skal sandheden frem og kommer den ikke det, ja, så er det en "Satanstjeneste". (58) Pethrus ønskede, mener Munk, at lukke verden uden for kirken og alene "beskæftige sig med sin egen og sine brødres sjæl." (58). Det handler om at gå i Kristi fodspor, og han var ikke bange eller forsigtig. Det var martyrerne heller ikke.

Herfra skriver Stolpe med glød om Munks kamp for Danmark og sammenligner ham med profeterne i *Det gamle Testamente*. Kaj Munk er udvalgt til en stor opgave og træder frem som sit folks profet. Han er som de store profeter både "straffende og vejledende".

Martyren

I bogens sidste kapitel bliver profeten Kaj Munk gjort til martyr. Det sker efter at Stolpe har påpeget en spænding i Munks sind, der skinner igennem i hans dramatik: ”Det ubændige livs- og magtbegær på den ene side og længslen efter den ubetingede hengivelse til Gud på den anden side.” (59). Der er tale om et tema, som Kaj Munk selv slider med og som berøres i fortalen til *Sejren*.

Munk løser sit problem ved at træde frem for sit folk som profet, hvilket står i kontrast til dramafigurerne, der mister livet ved at ville det uanset hvad.

Kapitlet slutter med en understregning af martyrbilledet, der bindes op på en række valg, som Munk foretog sig. De vedrører det tidspunkt, da Munk gik imod det cirkulære, der opfordrede danske præster til ikke at omtale den norske kirkekamp, dermed underskrev ”han sin egen dødsdom”. (59) Videre Munks meget stærke og tysk-kritiske prædikener, ikke mindst *Kristus og Danmark*, som meget direkte opfordrede menigheden til modstand mod besættelsesmagten.

For Munk stod det klart, at Danmark havde svigtet ved at holde sig uden for krigen. Munk har vidst, hvad hans ord kunne koste, alligevel stopper han ikke talestrømmen, men må som de gamle profeter blive ved med at tale, for det er den opgave, Gud har givet ham.

For Sven Stolpe er Kaj Munk en profet, der som flere af de gamle og kendte profetskikkelser gik sin død i møde.

”En skildring af Kaj Munk set i et kristent lys” (59)

Stolpes bog har mange kvaliteter. Man kan ikke undgå at blive berørt af den. Måske fordi sproget er så intenst og i passager næsten inderligt. Det er ikke mindst sproget, der vinder læseren, men der er bestemt også kvaliteter knyttet til indholdet, så overstrømmende i sin vurdering af Kaj Munk, det end kan forekomme.

Bogen i sin helhed skildrer en personlighed, der for forfatteren Sven Stolpe, er en kristen personlighed, en éner. Det er da også i dette lys, at bogen er skrevet. De kendte kritiske kommentarer, Munk har mødt, og som Stolpe har kendskab til, er uden betydning. Hvorfor ikke? Fordi Stolpe med sin bog vil fortælle en anden og for ham helt afgørende historie, nemlig historien om manden fra ”Vedersø, der satte sit liv ind for en sag, Gud havde givet ham.” (60) I den rolle har han virket som profet – martyr – digter – præst.

Sidst bliver det fortalt, at i Sverige har martyrtanken sat sig spor i Strängnäs Domkirke, hvor en række personer, der har mistet deres liv på grund af ”deres kristne tro, mindes med en række navneplader. På en af pladerne er Kaj Munks navn anført.” (60)

Sven Stolpes bog om Kaj Munk er en kærlighedserklæring til ham næsten uden sidestykke. Den er i sin form og sit udtryk ikke nogen akademisk analyse, men ikke desto mindre – eller måske netop derfor - opleves den vedkommende. Sproget er uvant, næsten (for) højtravende og så bærer det alligevel den historie, Stolpe må fortælle. Og det gjorde han så godt, at bogen ikke blot blev solgt i Sverige, men også – og allerede i 1945 – udkom på dansk hos forlaget P. Haase & Søn.

Kategorisering og resultater

Det aktuelle overblik over Kaj Munks virke i det offentlige rum falder altså her i to centrale kategorier, repræsenteret ved to gange tre artikler, som er til bedømmelse:

Kategori 1: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og skolen”. *Munkiana*, nr. 61, 2017. Knud Erik Andersen og Jon Høgh: ”Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den.” *Munkiana*, nr. 63, 2018. Knud Erik Andersen og Peter Øhrstrøm: ”Jøden Jesus”. *Munkiana*, nr. 69, 2021.

Der er tale om tre artikler, der nok er forskellige, men under et er kendetegnet ved at centrere om - have rod i – kristendom (forstået ud fra en national, dansk synsvinkel).

Kategori 2: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk.” *Munkiana*, nr. 56, 2015. Knud Erik Andersen: ”nb.no/nbsok.” *Munkiana*, nr. 60, 2017. Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, nr. 70, 2021.

Der er tale om tre artikler, der som fællesnævner har *den nordiske tanke*.

Mere om resultater og de to kategorier

1: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og skolen”. *Munkiana*, nr. 61, 2017 kaster lys på Kaj Munks skolesyn tidligt i 1930'erne. Det dokumenteres, at Kaj Munks skolesyn var ude af trit med tidens pædagogiske tænkning og tæt knyttet til en samfundstype, som ikke længere eksisterede.

Munks syn på undervisning og ikke mindst kristendomsundervisning var også ude af trit med den religionspædagogiske tænkning i samtiden, hvor synet var, at kristendomsfagets tekster skulle behandles på samme vis som andre tekster. Kaj Munks syn på forkyndelse i skolestuen kan undre med den videnskabelige baggrund, der var hans. Men det forkyndende synspunkt – lad teksterne virke ved deres kraft – var Munks grundsynspunkt.

2: (39) Knud Erik Andersen og Jon Høgh: ”Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, nr. 63, 2018, dokumenterer en tendens hos Kaj Munk, der gør artiklen eksemplarisk, når det gælder viljen til at forsvare et menneske, han ikke er enig med, men respekterer. Parallellerne har vi, hvad enten vi taler om Georg Brandes og Kaj Munk, Ryslingesagen (Skat Rørdam) eller Hjallerup-sagen (Laier). I sagen om Otto Larsen kommer Munks tænkning om retten til at ytre sig

klart frem. Intet mindre end en ”fordring” skriver Christian Grund Sørensen.²⁸ Det sker i artiklen ”Det ubekvemme og det usande: Kaj Munk og den frie ytring”²⁹. Her er essensen, at den frie ytring er nøje knyttet til begrebet ”fordring”. Den gælder i forhold til det kristelige, men også ”prægnant i forhold til det danske folks ansvar for at tale besættelsesmagten imod”.

Det kan undre, at Kaj Munk ikke tog til orde, da Otto Larsen i *Pol.* den 10. oktober 1932 fandt anledning til at komme med en kommentar til ham. Det er her, Otto Larsen skriver, at han ville have ønsket, at han havde valgt at lægge sin kritik af kirkens dogmer i munden på en sindssyg person, som Kaj Munk havde gjort det i Johannes-skikkelsen i *Ordet*. Om end Kaj Munk på indholdssiden som bekendt tog afstand fra Otto Larsen og hans synspunkter ligner det en tilkendegivelse fra Otto Larsens side af, at de to - Munk og Otto Larsen - bærer sider af samme tænkning knyttet til det overnaturlige i sig. Erkendt af Otto Larsen i skrift og tale, lagt i munden hos en sindssyg person hos Kaj Munk. Uden noget svar fra Kaj Munk fristes man til at spørge, om han for en gang skyld var sat skakmat? Men respekt for, at Kaj Munk ønskede at forsvare en kollega, han ikke var enig med, men hvis ret til at ytre sig, han ville kæmpe for.

3: Knud Erik Andersen og Peter Øhrstrøm: ”Jøden Jesus,” *Munkiana*, nr. 69, 2021. Det bliver gjort klart hvorfor *JP* ikke ville – turde trykke Kaj Munks artikel. Avisens eksistens – mulighed for fortsat at udkomme – stod på spil.

Jøden Jesus dokumenterer, hvor vigtigt jødespørgsmålet var for Kaj Munk i 1941. Med den artikel får Kaj Munk sat en streg under, at han afskyr en ideologi – den nazistiske – der gør jøder til undermennesker.

Artiklen slår fast med en tråd til nutiden, at ytringsfriheden ikke er ubegrænset; vi står alle til ansvar over for loven. Videre står det klart, at censur er en meget voldsom og indgribende foranstaltning, der giver mulighed for at undergrave demokratiet.

4: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk”. *Munkiana*, nr. 56, 2015.

Gensidighedsforholdet: Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk er belyst via en række eksempler, der tegner et billede af et varmt og beundrende forhold. Munks beundring for biskop Eivind Berggrav er fremhævet ligesom hans beundring af Norges kamp mod nazismen.

Munk var, hedder det, ikke nogen norsk folkehelt til en start, men han blev det i kraft af sine skuespil og ikke mindst de to prædikensamlinger *Ved Babylons Floder* og *Med Ordets Sværd*. Med støtte i Thorleiv Austads forskning står det klart, at det var Munks stærke Kristustro og hans stadige kamp for sandheden, der var en kilde til opmuntring

²⁸ Sørensen, Christian Grund: *Munkiana*, nr. 66, 2019, s. 52-53.

²⁹ Sørensen, Christian Grund: *Munkiana*, nr. 66, 2019

i Norge under okkupationen. Så: Skiftet i holdning til Kaj Munk fra først i 1930erne og til okkupaionsårene knytter sig til ovenstående. Munk blev jf. Austad ”folkekjær”.

5: Knud Erik Andersen: ”nb.no/nbsok.” *Munkiana*, nr. 60, 2017.

I en analyse af avisbilledet i Norge knyttet til Kaj Munks virke er der foretaget en kategorisering og tematisering, der knytter an til: 1) Før krigen og frem til den 9. april 1940. 2) Under krigen og frem til 8. maj 1945. 3) Efter krigen og frem til ca. 2010. Frem til Norges besættelse den 9. april 1940 er Kaj Munk et kendt navn i teaterkredse. Hans mest kendte skuespil trækker fulde huse. Mange oplever skuespillene som vedkommende og med svar på store samfunds- og livsspørgsmål. Under krigen er Kaj Munk på grund af censuren ikke et navn i norsk presse. Det konkluderes, at Munk ikke var hyppigere omtalt i norsk presse før krigen end efter krigen. Billedet af den danske nationalhelt fylder efter krigen og giver anledning til mindetaler, foredrag og mange radiospil. Mens publikum, skuespillere og teaterchefer generelt var positive over for Munk og hans virke både før og efter krigen gælder samme positive holdning først udpræget det officielle Norge efter krigen. Krigen ændrede synet på Kaj Munk.

Et ’karakterdrab’ på Kaj Munk, jf. den danske debat herom, er ikke eksisterende i Norge. Modsat viser Kaj Munk Selskabets arkiver, at flere nordmænd har følt sig tilskyndet til en tid at være medlem af Selskabet, der ikke har en pendant i Norge, men har haft det en længere årrække i Sverige.

Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, nr. 70, 2021.

Navnet Kaj Munk var i 1930erne i Sverige ukendt for det store flertal af svenskere, der ikke interesserede sig for hans person eller hans skuespil. Anderledes var det i ”det litterære parnas” (53), men det skulle ændre sig. Snart omtales Munks mest kendte skuespil i aviserne i takt med at de når de svenske scener. Såvel *Ordet* som *Cant* har succes i 1932. En undersøgelse af antal artikler om Kaj Munk i 1930erne viser en støt stigende kurve. Antallet af artikler knyttet til Munks navn kulminerer i årene 1938-1939. Kritikken af Munk dukker op i bl.a. *Expressen* og med et indhold, der ligner kritikken i Danmark, dvs. en kritik, der centrerer om Munks forhold til demokratiet, ”den stærke mand”, heroen – og herfra var der ikke langt til at trække en tråd til Hitler. Videre en kritik af hans sprogbrug, som flere finder for svulstigst. Hjalmar Söderberg var én af Munks skarpeste kritikere, i passager næsten ondsksfuld, hvad Gunnar Ollén mere end antyder i sin biografi om Munk. (54).

Et større opgør om ”Kaj Munk og hans virke, som vi kender det i Danmark, jf. Chr. Reventlows angreb på digterpræsten i *Er Kaj Munk Dansk Aandslivs Høvdning?* ses ikke i Sverige.” (53) I den modsatte ”grøft” har forfatteren Sven Stolpe tidligt øje for ”Munks kvaliteter, hvilket kommer til udtryk i et essay om *Cant* i *Aftonposten* den 20. august 1932.” (53)

Kritikken af Munk og avisforløbet knyttet hertil i Danmark er der redegjort for i kapitel 2.3: ”Virakken omkring Munk er for meget for flere: Kritikken sætter for alvor ind.”

Under krigen er Kaj Munk endnu ikke bredt kendt i Sverige, men hans navn var kendt af teatergængere og mere litterært interesserede. Kendskabet til Kaj Munk udvikler sig knyttet til, at en serie Munk-skuespil blev bragt i radioen. Radioen kunne virkelig samle det svenske folk, og gjorde det klart, at Munk ”var national, kristen og tysk-kritisk”. Radioteatret var en kæmpesucces. Antallet af Munk-relaterede artikler i aviserne, bl.a. om den nordiske tanke, fandt plads i aviserne og var var populære. Selv skrev Kaj Munk enkelte artikler, der direkte knytter an til en svensk diskussion, bl.a. i en diskussion mellem Svens Stolpe og pastor Lewi Pethrus. Munk-bøger tiltrak sig interesse og fik flotte salgstal, og det gjaldt såvel *Foraaret saa sagte kommer* som hans prædikensamlinger. Munks ligefremme måde at skrive på var populær. (55). *Niels Ebbesen* nåede over Øresund og blev hurtigt solgt. Populær og kendt af en del, men ”menigmand” får først for alvor øje på Kaj Munk med drabet på ham. Til billedet af Kaj Munk under krigen i Sverige hører også filmversionen af *Ordet*, der tiltrak sig stor opmærksomhed og var Munk kun lidt kendt før, så var filmversionen med til at øge kendskabet til ham.

Mordet på Kaj Munk satte en mindre lavine af bøger i gang om Kaj Munk. Modsat i Danmark og Norge kunne der tidligt udgives bøger om Kaj Munk. Antallet af artikler om Kaj Munk stilnede hurtigt af. Andre nyheder pressede sig på og var nok så interessante. Hen i 1950erne er Munks navn reelt ikke længere eksisterende i svensk presse bortset måske fra en notits en gang imellem knyttet til en særlig begivenhed, et foredrag i *Foreningen Norden* eller tilsvarende. Blandt de bøger, der fulgte efter Munks død er Sven Stolpes *Kaj Munk – Digteren og Profeten*, der udkom kun 2 måneder efter drabet på ham. I 1945 fandt bogen vej til Danmark, hvor den blev solgt i flere oplag. Sven Stolpe ser udpræget Kaj Munk i et kristent lys, og betegner ham som digter, præst, profet og martyr. Sprogtonen er en anelse højstemt.

KAPITEL 5. KONKLUSIONER

5.1. Den kristne og nordisk orienterede ”flab”

Hvilket billede af Kaj Munk og hans rolle står vi tilbage med? Hvad har vi lært om Kaj Munk i forhold til pressen? Var han andet og mere end den underholdende, udfordrende, meget velskrivende provokatør?

To træk tilkendegiver mere end andre, hvad det er, der præger Kaj Munk og sætter sig igennem hos ham i rollen som journalist. Det er de træk kategoriseringen af de seks indleverede artikler til bedømmelse når frem til. Det er: *Kaj Munk er kristen, og han er nordisk orienteret*. Samme træk eller billede viser analysen af de 13 artikler, der ikke indgår i afhandlingen, men danner baggrund for den, jf. afsnittet ”Set under ét”³⁰.

Kristendommen har han med sig fra barnsben, præget som den er af Indre Mission. Munks tro på Gud er stærk og er en grundpille i hans forfatterskab, hvad enten vi taler om journalistik, digte, skønlitteratur³¹ eller dramatik. Igen og igen skinner det igennem i hele hans forfatterskab, at han ser livet i lyset af kristendommen. Gud er så at sige med i det hele.

Billedet af Kaj Munk er en ”dansk og kristen personlighed, der fik indflydelse på hele landets atmosfære”³². Der er tale om et billede og en rolle, der sætter sig igennem i danskernes bevidsthed og på sin måde gør Kaj Munk til modstandsmand. Hans journalistik skriver sig ind i tidsånden, nok præget af krigen og en tiltagende sekularisering, men også af et livssyn, hvor kristendommen er en kilde til håb.

Den nordiske tanke præger Munks tænkning og kommer til udtryk i mange avisartikler, hvor han igen og igen opfordrer Norden til at stå sammen. De indleverede artikler til bedømmelse er ingen undtagelse, når det gælder hans interesse for Norden – ikke mindst Norge.

³⁰ ”Set under ét” afslutter kapitel 3.

³¹ I 2021 dukkede der på Bruun Rasmussens auktion to noveller op i en brevsamling, som KMF valgte at købe, nemlig novellerne ”Et Barndomsminde”, der er en gendigtning i børnehøjde af beretningen om Jairus’ datter, og ”Giv Kejseren, hvad Kejsers er”, der gengiver fortællingen om ”Skattens mønt”. Den første novelle blev gengivet i sin helhed i KD den 31. marts 2021. I samme nr. af KD er der en støtte omtale af denne påskenovelle, som formentlig ikke blev bragt i *Nat.* på grund af censuren. Det forekommer vanskeligt at indse, hvad tyskerne skulle have imod novellen. Et brev fra Kaj Munk til Aage Schoch den 13. november 1941 giver mulighed for at datere novellen. Dermed blev dateringsproblemet løst, som ikke havde fundet sin løsning forud for købet af brevsamlingen. At Kaj Munk i 1941 begynder at skrive skønlitterært kan have at gøre med, at hans vanlige journalistiske artikler næsten ikke længere kunne slippe igennem censuren. *Munkiana*, nr. 72, 2022 er et særnummer af tidsskriftet, der omhandler de to noveller.

³² Siegumfeldt: *En Mand og hans Daad*, 1945, s. 89.

Munk er talsmand for og kamp for Nordisk enhed. En tanke mange ryster på hovedet af – eller som det hedder i en overskrift i *Kaj Munk Avisen* fra 2019: ”Er den mand rigtig velforvaret”.³³ Munk gør i flere artikler sig til talsmand for at Norden skal samles – være en enhed.³⁴ I *Nat.* hedder det: ”Saml dig Nord! Til eet Rige”.³⁵ Det er også i 1939, i *JP* den 10. september, at Munk har artiklen ”Sæt Korset mod Krigen”. Her fortæller Munk, at Norden har en særlig opgave at varetage, der kræver martyrsind. Det er ikke muligt at være neutral. Nordens opgave er at være fredseksempel.

Finlands skæbne giver anledning til flere Munk-artikler og kommentarer.³⁶ I artiklen ”Dagen er inde”, *JP* den 30. november 1939, opfordrer Munk til at støtte finnerne på forskellig vis – med penge, tøj, mad og ved frivillig deltagelse. Den kamp, der kæmpes er ”en kamp for retten til at være menneske”. Stærkt står Munks tale gengivet som artikel i *Aalborg Amstidende* og *Aalborg Stiftstidende* den 14. december 1939. Her skildres en særlig *Finlands-Aften* med Munk som hovedtaler. Talen har to centre: Finlands skæbne og Nordens opgave. Forud har Munk bortauktioneret sit manuskript til *Ordet* til fordel for hjælp til ”Røde-Kors Ambulancen til Finland”³⁷. Da Finland den 13. marts 1940 må opgive kampen, skriver Munk to dage senere artiklen ”Paaske for Finland”, der gør det klart, at vi i Norden er blevet for slappe og eftergivende. For godtroende. Artiklens essens er, at nok gennemlever Finland lige nu deres langfredag, men ”uden langfredag ingen påskemorgen.” Anderledes formuleret: Med Guds hjælp skal Finland nok komme på benene igen. Igen ser vi Munks Gudstro markeret. Krigen kommer til Danmark, men allerede en lille måned før den 9. april 1940, den 17. marts 1940, skriver Kaj Munk i *JP* artiklen ”Norden i Smeltediglen” og den 22. marts 1941 følger ”Mit Fædreland er Norden” i *Nat.*

Munks artikler om Norden kan ses som en modsætning til dansk tilknytning til Tyskland. Det var i orden at skrive og tale om Norden offentligt i ”modsatning til et dansk samarbejde med England”.³⁸ Altså var det at skrive om Norden en måde en demonstrere sin uvilje mod besættelsesmagten. Munks interesse for det nordiske og ikke mindst Norge markerer en stillingtagen (endda meget tidligt), men den er også del af en bølge, der tidligt blev etableret. En ’bølge’ der havde baggrund i begrebet ”norske tilstande”, der stod i kontrast til danske tilstande. Det hører med til billedet, at interessen for Norge var stor i 1940, og mange danskere forsøgte efter evne at følge

³³ Riis: *Munkiana*, nr. 64.

³⁴ Bl.a. *Nat.* den 10/7 1938, hvor Kaj Munk knytter an til tre grundtanker: 1) Giv en mand en spade og ikke en krykke; 2) De nordiske rigers forsvarsberedskab; 3) Nordens enhed. - Munk forslår en fælles hovedstad, en fælles statsminister, hær og told m.m.

³⁵ Nielsen 2014: Kapitel 10: *Kaj Munk og Norden*. Sm. Kaj Munk ”*Saml dig, Nord!*”, i ”*Himmel og Jord!*”, *Nyt Nordisk Forlag*, 1939.

³⁶ Jf. omtale i *Berl.* den 3/12 1939 af møde i Studenterforeningen.

³⁷ Jfr. omtale i *Pol.* den 3/12 1939.

³⁸ Jensen-Roslyng: *Danskerne og besættelsen. Holdninger og meninger 1939-45*. *Gads Forlag*, 2007, s. 125.

med i, hvad der skete i broderlandet. Viden om, hvad der skete i Norge, fik danskerne primært fra BBC, hvor ”udsendelserne på dansk havde en hel del dansk stof, og udsendelserne på norsk også blev aflyttet i Danmark”.³⁹ For mange nationalt sindede danskere har et samarbejdende Norden været et fremtidsperspektiv, de kunne se sig selv ind i. Munk kunne utvivlsomt også.

5.2. Sandhed og det nationale

Andre begreber presser sig på, når alle artikler i denne afhandling inddrages i en resultatopgørelse, dvs. inklusive de 13 artikler, der danner baggrund for konklusionen og ikke er afleveret til bedømmelse. Disse begreber indtager ikke nogen førsteplads, men de skal nævnes, da de er kendetegnet ved at være tæt forbundet til kristendommen og den nordiske tanke. Det er begreberne *sandhed* og *national*, som Kaj Munk står som formidler af – ikke mindst i journalistikken.

Sandhed er et begreb, Kaj Munk igen og igen vender tilbage til. Kendt af mange Munk-interesserede er vendingen ”Aldrig, aldrig, aldrig spørge, om det nytter, bare, om det er sandt”, som Munk skriver i et brev den 9. april 1935.⁴⁰ *Munkiana*, nr. 70 har en artikel⁴¹, ”Jagten på Jægermesteren”, der er skrevet af Jes Lynning Harfeld, Jette Vibeke Damsgaard Madsen og Peter Øhrstrøm. Her drøftes citatets sammenhæng. Det er et af ”de allermest berømte citater af Kaj Munk”, og det fordi ”Brevet ikke mindst blev berømt, da ”det bliver brugt i den kendte bog *Aldrig spørge om det nytter. Digterens liv, fortalt af ham selv i breve og artikler m.m.*” (30) Anførte artikel afslører i øvrigt hvem ”Jægermesteren” er: Forfatteren ”Gunnar Nislev alias ”Jægermester Plov”. For Munk er sandhed det begreb, den enkelte må forholde sig til, når han-hun skal afgøre, om noget er godt eller skidt. At forholde sig rigtigt er hos ham et spørgsmål om sandhed. Men er sandhed da et absolut begreb? Nej, mener de fleste formentlig i nutiden. Anderledes hos Kaj Munk. Forudsætningen hos ham er tydeligvis, at der findes en objektiv sandhed, når det gælder etiske og moralske temaer. Hermed sætter Munk sig i en modsætning til positivismens hovedstrøm.

Det nationale var ligeledes i front, og Kaj Munk tog del i den bølge, der rullede ind over Danmark, hvad enten det gjaldt alsang, digte, historiske foredrag, det danske sprog, flaget, musik m.v. Bølgen opstod spontant og som en reaktion på besættelsen. ”Vort fædreland – det er noget af det dyreste, vi ejer” kan Munk sige⁴². Et begreb, der får en tiltagende betydning og indhold hos ham. I en politisk sammenhæng er Munk national-konservativ, hvad de to aviser, han primært skriver i, også er – *JP* og *Nat*. Det er i vidt omfang her, han finder sine venner, mens hans kritikere samler sig i de

³⁹ Jensen-Roslyng: *Danskerne og besættelsen. Holdninger og meninger 1939 – 45. Gads Forlag*, s.125.

⁴⁰ Her citeret fra – med Munks håndskrift – bogen ”*Kaj Munk. Aldrig spørge, om det nytter*”. 1958. Umiddelbart forud for ”Forord”. Bogen giver et indtryk af digterens liv, som han selv fortæller det i breve og artikler m.m.

⁴¹ *Munkiana*, nr. 70, side 30.

⁴² *Mindeudgave*. s. 110 og 212.

mere kulturradikale aviser - *Information, Pol. og Ekstr.* Munks nationalkonservative holdninger kommer til udtryk i en række fokuspunkter i hans journalistik. Det er: Sammenhold om nationen - dansk kultur – forsvaret/forsvarsvilje - kristent fællesskab.

5.3. "Flab"

Munks journalistik er ikke blot underholdende og med "bid", den er også i passager flabet – men aldrig i forhold til Norge - i en grad, så mange finder anledning til at reagere.⁴³ En flabethed, der får mange til at tage sig hovedet, mens andre udtrykker forbavselse over, hvad sognepræsten i Vedersø, denne kristne, dansksindede, nationale og nordisk sindede "flab" dog kan finde på at skrive og sige.

5.4. Billedet af Kaj Munk og hans virke i pressen i en sammenligning mellem Norge og Sverige

Billedet af Kaj Munk og hans virke i Norge og Sverige *før krigen* er ret identisk – og så alligevel ikke. Munk er et navn, der er kendt i de segmenter i befolkningen, der finder vej til teatret eller har en særlig litterær interesse. Munks mest kendte skuespil trækker fulde huse i både Norge og Sverige. Mange oplever skuespillene som vedkommende og med svar på store samfunds- og livsspørgsmål. Det gælder *Ordet, Kærlighed, Sejren, Han sidder ved Smeltediglen m.fl.* Det er noteret, at der i Norge tidligt var mod til at opføre både *Sejren* og *Han sidder ved Smeltediglen*. Aviserne i begge lande har i takt med dramatikerens succes et stigende antal Munk-relaterede artikler. Munks holdning til Tyskland først i 1930'erne er ikke almindelig kendt i hverken Sverige eller Norge, men nok noteret blandt flere. Blandt sidstnævnte er der i Sverige en ganske heftig kritik – hvad der ikke er i Norge - af Munks holdninger knyttet til nationalsocialismen. Forfatteren Hjalmar Söderberg gik så langt som at betegne Munk som en nazist, mens andre fra det litterære "parnas" tog afstand fra denne vurdering.

Under krigen er Kaj Munk reelt ikke eksisterende i pressen i Norge på grund af censuren. I norske modstandskredse er der kendskab til Munks "flirten" med nazismen først i 1930'erne, hvorfor der en tid er en vis skepsis over for hans person, men også en viden om, at Munk skiftede ståsted. Ikke mindst i kirkelige kredse er der en interesse for Kaj Munk knyttet til hans engagement i den norske kirkekamp ligesom hans prædikensamlinger bliver populære. Munk skriver på en måde, der tiltaler mange nordmænd. Situationen i Sverige var en anden end i Norge. I Sverige optræder Munks navn jævnlige i pressen. Antallet af avisartikler om og af Kaj Munk er støt stigende i Sverige. Bl.a. er det noteret, at Kaj Munk i såvel Sverige som

⁴³ Jf. kapitel 2 i nærværende afhandling.

Danmark taler for den nordiske tanke. Radioteatret bringer en række af Kaj Munks mest kendte skuespil i Sverige og med stor succes. For det svenske folk står det klart, at Munk er både national, kristen og tysk-kritisk. Munk-bøger tiltrækker sig interesse og får flotte salgstal. Det gælder ikke mindst *Foraaret saa sagte kommer*. *Niels Ebbesen* når over Øresund og bliver hurtigt solgt. Ugen før drabet på Kaj Munk har biograferne premiere på filmversionen af *Ordet*, der tillempet svensk kultur tiltrækker sig opmærksomhed – også vendt mod den litterære ophavsmand. Drabet på Kaj Munk i Danmark får stor presseomtale og var Kaj Munks navn ikke kendt af mange før, så bliver det i 1944 bredt kendt og huskes en tid i Sverige.

Efter krigen er Kaj Munk udpræget nationalhelten i Norge, et billede, der holder længe. Igen og igen er der notiser og småartikler i norske aviser om Vedersøpræsten. Munk er uhyre populær og antallet af søgehit om ham er enormt for at aftage, men noget langsommere end i Sverige målt på antal hit i pressen. Det er historien om præsten fra Vedersø, der blev myrdet af nazisterne, der fylder. ”Det er manden, der var alt det, danskerne gerne ville have været, der interesserer.” (38) Det er også den historie, der får mange nordmænd til at besøge Vedersø efter krigen. Præstegården i Vedersø bliver en attraktion for norske turister – en præstegård, der må ses. Nok er det historiefortællingen om Kaj Munk, der interesserer i Norge, men det gør også hans radiospil, der får mange lyttere. Kritikken af Kaj Munk i dagspressen i Norge er reelt ikke eksisterende på nb.no/nb.sok. Den dukker ganske svagt op hen i 1950erne, men slet ikke i et omfang som i Sverige og Danmark. Munk er en mand, man hylder, høj og lav.

Om end der tegnes et positivt billede af Kaj Munk i Sverige efter krigen, så er billedet langt fra som i Norge, hvor nationalhelten fylder. Antallet af artikler om Kaj Munk stilnede hurtigt af i Sverige og når antalsmæssigt ikke samme antal som i Norge.

DE SEKS ARTIKLER, SOM INDGÅR I AFHANDLINGEN

Følgende artikler indgår i afhandlingen:

1. ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk”. *Munkiana*, nr. 56, 2015. 40-55.
2. “nb.no/nbsok. *Munkiana*, nr. 60, 2017. 32-43.
3. ”Kaj Munk og skolen”. *Munkiana*, nr. 61, 2017. 36-39.
4. ”Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, nr. 63, 2018. 29-37.
5. ”Jøden Jesus”. *Munkiana*, nr. 69, 2021. 42-55.
6. ”Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, nr. 70, 2021. 52-62.

Artiklerne følger her i denne rækkefølge. Numrene angives med store tal i øverste venstre hjørne.

Den 13. marts skriver Zeuthen til sine forældre:

Den Mur, der er kommet imellem Fru Munk og mig, er ikke blevet mindre siden i Fredags. "Mur" er saadan et fælt Ord, som tyder paa Fjendskab, men der er bare ingen Kontakt. I Morges spurgte jeg hende, om hun stadig har Brug for mig, men hun kunde ikke givet noget ordentligt Svar, og selv vil jeg ikke rejse, saa længe hun er interesseret i at beholde mig. Jeg vil nu atter prøve paa at snakke lidt med hende om dette.

Hvordan det nu er gået med denne samtale vides ikke, men den førte i hvert fald til, at han søgte præsteembedet ved Maribo Domkirke og rejste fra Vedersø ved månedens udgang. Inden han forlod Vedersø nåede han sammen med Stadilpræsten, at ro ud og stange ål:

med lille Mogens (5 Aar) ... Herlig Tur! Vejret, Fuglene og Mogens. Han var meget ivrig, og hans Stolthed kendte ingen Grænser, da han som den eneste af os fik en lille Aal paa Gaffelen

hvorefter Zeuthen:

vist (skulle) grave Kæmpehøje ud i Vedersø – alsidig Søn, I har! – altid noget med Begravelser

slutter Mogens Zeuthen den 28. marts sit sidste brev fra Vedersø.

Disse breve og optegnelser giver nogle enestående øjebliksbilleder og snapshots fra samværet med Kaj Munk og det særprægede samliv i præstegården. De blev bevaret af forældrene og nu af Mogens Zeuthens børn, Frederik Zeuthen og Marianne Horn, som yderst velvilligt har stillet dem til rådighed for mig og hermed for *Munkiana*.

1 Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk

Af Knud Erik Andersen

‘Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk’ er ét kæmpe tema, hvor alene det antal breve KMF¹ har liggende omfattende korrespondance mellem Kaj Munk (1898-1944) og skribenter i Norge (forfattere, redaktører, teaterdirektører, præster, læger m.fl.) er betydeligt. Videre ligger KMF inde med en meget stor artikelsamling, der i elektronisk form bliver tilgængelig i *Kaj Munk Studieudgave på Web*, hvor ordet Norge igen og igen dukker op.²

Ingen tvivl om, at Norge fyldte i Kaj Munks sind. Hans beundring for Norge var enorm, måske størst under krigen og ikke mindst knyttet til den norske kirkes retsfølelse og den norske kirkes og flertallet i det norske folks kompromisløse nej til samarbejde med tyskerne og NS³.

Kontakt til enkeltpersoner og ‘Riksarkivet’ i Norge efteråret 2014 har bekræftet mig i, at KMF bestemt ikke er ene om at have samlet materiale om Kaj Munk eller materiale med relevans for Kaj Munk-forskningen.

Hvad jeg vil i dette indlæg er: at belyse og give eksempler på relationer, breve, digte, artikler m.m., der viser Kaj Munks forhold til Norge og omvendt Norges forhold til Kaj Munk, som det kom til udtryk i 1930’erne og under okkupationen af Norge.

1 Kaj Munk Forskningscentret, Aalborg Universitet, www.kajmunk.hum.aau.dk

2 Se *Kaj Munk Studieudgave på Web*: www.kajmunk.aau.dk

3 National Samling.

Med Norge i sig fra fødslen af

Kaj Munk havde Norge i sig – så at sige – fra fødslen af. Han lod sig føde, mens “nordlysene flammede over himlen”⁴ hedder det i *Foråret så sagte kommer*, hvor det også bliver fortalt, at Kaj Munks far gik rundt i hjemmet i Maribo og sang den norske nationalsang. Så en tråd til det nordiske fra fødslen af synes næsten indpodet i den lille Kaj, jfr. erindringsbogen.

Tråden til det nordiske følges op i Munks skole- og gymnasietid. I *Foråret så sagte kommer* kan vi læse, at skolegangen hos lærer Martinus Wested i Vejleby skole og hos kapellanen Oscar Geismar i Tirsted-Vejleby sogne var med til at fæstne Munks interesse for Norden og Norge i særdeleshed. Geismar, der var en stor litteraturkender, evnede på god vis at interessere skoledrengen Kaj for nordisk litteratur og i en dansk sammenhæng ikke mindst for Adam Oehlenschlägers digtning.⁵

Interessen for nordisk litteratur hører vi også om knyttet til gymnasietiden på Nykøbing Falster Katedralskole, som Munk ellers ikke giver mange roser! Det hedder:

Dog - endog i Nykøbing Falster kan der ske noget stort. En dag holdt Henrik Ibsen sit indtog i Klassen. Da sprang Livets Kilde mellem triste Skolebænke. Ingen havde smækket så fyrsteligt med Lågen ind til mit Hjertes Have, siden Oehlenschläger var gået derind.

I tilknytning hertil fortæller Munk, at han læser alle Ibsens skuespil og er blevet “aldeles ibsenberuset”.⁶

4 Kaj Munk: *Mindeudgave, Foråret så sagte kommer*, 1949, s. 23.

5 Nielsen, 2014, s.239 ff.

6 Kaj Munk: *Mindeudgave, Foråret så sagte kommer*, 1949, s. 191-192.

Glæden – taknemmeligheden – i forhold til det nordiske skinner igennem i valget af navne til Lise og Kaj Munks børn: De to ældste kom til at hedde Yrsa og Helge efter Rolf Krakes forældre. Nr. tre, Arne, kom ikke til at hedde Hroar, som det ellers var på tale. Her sagde Lise stop. På Norges nationaldag, den 17. maj 1936 kom Inger Solvej Munk til. Solvej var Munks favoritnavn og er et oldnordisk navn. Arne Munk har i *Ved julelampens skær* fortalt om den kamp, der var i hjemmet om navnet.⁷ Det blev et dobbeltnavn – et kompromis.

Munks gennembrud som digter kom i 1930'erne og medførte en skandinavisk interesse for hans skuespil, der førte til adskillige rejser, breve og tætte personlige bånd mellem Munk og mange nordmænd og svenskere.⁸ Kaj Munk Forskningscentret ligger inde med mange af disse breve, der viser en gensidighed og en grundlæggende respekt for Munk og fra Munks side en optagethed af alt, hvad ikke mindst Norge stod for.

“En Biskop i Norge”

Indledningsvis vil jeg også nævne, at Munk flere år før krigen udtrykte sin beundring for Norge og især for den norske biskop Eivind Berggrav⁹.

7 Munk, Arne: “Erindringsglimt skrevet af Arne Munk”, s. 7-12, i *Ved Julelampens Skær*, Chr. Erichsens Forlag 2003.

8 Nielsen, 2014, s. 243.

9 Eivind Berggrav (1884-1959); 1928-1937 biskop i Hålogaland bispedømme og 1937-1951 i Oslo bispedømme. Berggrav huskes bl.a. for sin betydelige rolle i den norske kirkekamp under krigen, hvor hans indsats omfattende bl.a. en stærk modstand mod Quisling resulterede i hans tilfangetagelse. Ikke mindre end 18 mand fik til opgave at holde fangen (Berggrav) under opsyn i fangenskabet i hans sommerhus. Alligevel lykkedes det 8 mand fra Milor-lag, en militær

Det fremgår bl.a. af en kronik i *Nationaltidende* den 20. april 1937. Her får både Norge, Berggrav og Berggravs tidsskrift *Kirke og Kultur* et positivt klap på skulderen. Berggrav mødte Munk aldrig. Alligevel har han tegnet et portræt af ham, der står stærkt og samtidig udtrykker en kærlighed til Norge.

Munks kronik "En Biskop i Norge" begynder med en konstatering:

...om det saa er Biskopperne deroppe, saa er de ikke kedelige. Der er for Eksempel en, der hedder Eivind Berggrav, ham er det da umuligt at lade være med at holde af.

Munks hyldest tager sit udgangspunkt i Berggravs morgenandagt i radioen på Nordens Dag den 27. oktober, hvor biskoppen – for at citere Munk – taler "guttefrisk".

Kronikken i *Nationaltidende* viser, at Munk havde det nordiske¹⁰ for øje, Norge i særdeleshed og blandt mange norske personligheder ikke mindst Oslo-biskoppen Eivind Berggrav, som først i 1950'erne på Lise Munks opfordring besøgte Vedersø Præstegård.

---

modstandsgruppe, at befri Berggrav den 16. april 1945.

¹⁰ Svend Aage Nielsen har et kapitel (kap. 10) i bogen *Kaj Munk: Jeg beder virkelig meget undskyld...*, Aalborg Universitetsforlag, 2014, der har overskriften *Kaj Munk og Norden*. Her indleder Svend Aage Nielsen med at betegne Munk som "Nordens søn" for efterfølgende at konstatere, at "Kaj Munk og Norden er et ret upåagtet emne i Kaj Munk litteraturen". Svend Åge Nielsen har bl.a. en grundig gennemgang af Munks artikel *Saml dig, Nord*, bragt i bogen *Himmel og Jord* fra 1936, der viser Munks programmerklæring for Norden, og som grundlæggende handler om "et ægteskab mellem de nordiske lande".

Hyldest til Norge

Et af Kaj Munks digte hedder "Hyldest til Norge" og var kendt af mange nordmænd under krigen fra bl.a. illegale tryk. Digtet¹¹, som Kaj Munk skrev i 1943, begynder sådan:

*Ja, vi elsker dette Landet
nu som aldrig før,
Trodsigt stiger det af Vandet,
lever, mens det dør.
Just fordi det valgte modigt
Undergangens Kaar,
skal det gro og grønnes frodigt
frem i tusind Aar.*

Strofen er en understregning af den sejr nordmændene vil opnå på grund af martyrsindet: "Just fordi de valgte modigt/ Undergangens Kaar/ skal det gro og grønnes frodigt/ frem i tusind Aar". – Straks fra besættelsens start og længe efter kæmpede Norge modsat Danmark mod nazismen.

Digtet slutter – næsten profetisk – sådan:

*Snart gør Vaarens Morgenrøde
Vintrens Nat forbi.
Se da blomstrer op det øde,¹²
Fossen springer fri.
Birkeløv og Flaget vajer
over genløst Jord.
Og med Smil i Taarer nejrer
Danmark for sin Bror.*

Munks hyldest til Norge og samhørighedsfølelse med det norske folk kommer ikke blot frem i kronikker og digte til den voksne læser, men også i hans bøger til børn. Således i 1943 i bogen

---

¹¹ Her citeret efter *Tidehverv*, januar 1995, s. 22. Digtet findes i bl.a. *8 nye digte*, Forlaget Norden, Aalborg januar 1944.

¹² Munk retter i *Korrektur 7/9* (til *Den Skæbne ej til os*) ordet "øde" til "døde".

Danmark¹³, hvor Munk skriver:
*Norge delte Danmarks Kaar.
 De var snart som Ka'l og Pige.
 Over fire hundred Aar
 var de to et Tvillingrige.
 Norges Folk – det si'r jeg jer:
 mellem alle Jordens Folk er
 Norges Folk det bedste.*

Gensidighed

Breve, artikler og bøger på KMF med en norsk forfatter bag sig fortæller om en tid, hvor det ikke kun var Kaj Munk, der beundrede Norge, men hvor også nordmænd i stort tal satte pris på digterpræsten fra Vedersø i Vestjylland. Drabet på Kaj Munk natten mellem den 4. og 5. januar 1944 satte *ikke* et brat punktum for den norske interesse for Kaj Munk.

Et ganske omfattende materiale – rejsebreve, artikler, taler, bøger m.v. – forfattet af norske kulturpersoner viser, at Kaj Munks navn og indsats ikke var glemt. Endnu i dag har *Kaj Munk Selskabet*, der blev stiftet på Kaj Munks 99 års fødselsdag den 13. januar 1997 norske medlemmer.

Den 9. april 1940 og Kirkekampen – Kristent samråd

Munk var ikke mindst en stor beundrer af Norges kamp mod nazismen. Modsat Danmark kæmpede Norge mod Nazi-Tyskland straks fra starten og længe efter. Norge ville ikke give efter; selvstændigheden var ikke til salg. Der blev i bygd efter bygd etableret en aktiv modstandsbevægelse, der igen og igen udfordrede besættelsesmagten og dens NS-tilhængere.

Allerede den 25. oktober 1940 blev *Kristent samråd* stiftet ved en 13 Munk, 1943/1961. Strofe 32.

sammenkomst i Oslo. Samrådet skulle fungere som et samlet organ i kirkens kamp mod nazismen. Der var tale om et organ på tværs af kirkelige retninger og i et tæt samarbejde mellem statskirke og frikirker. *Kristent samråd* udfærdigede bl.a. skriftet *Kirkens Grunn*, der fik afgørende betydning og var en understregning af, hvor kirken stod. Hovedforfatter var biskop Eivind Berggrav, Oslo. Dokumentet gør kirkens stilling klar og præciserer dens stilling til NS-regeringen gennem seks punkter:

- Om Guds ords frihed og vor forpligtelse på ordet
- Om kirken og ordinationen
- Om den hellige samhørighed i kirken
- Om forældres og kirkens ret og pligt i børneopdragelsen
- Om de kristnes og kirkens rette forhold til øvrigheden
- Om statskirken.¹⁴

Jeg kan ikke lade være med at bemærke, at det ikke er helt tilfældigt, at kirken understreger forældres og kirkens ret og pligt i børneopdragelsen. Så tidligt eller sent om man vil, blev der i 1938 holdt en skolekonference – den 19. internationale kongres i skolepædagogik – i København for repræsentanter fra lande i Europa. Konferencens tema var karakteropdragelse og mundede ud i en tilkendegivelse af, hvorledes de forskellige lande forholder sig til karakteropdragelse. Sagt mere jævnt: Konferencen handlede om det hensigtsmæssige og etiske i motiverne for at forme børnenes karakter. Herom var der ikke enighed.

¹⁴ Austad, 1974, s. 1 ff.

I krigens skygge kan man tale om en skolekonference, der viste, at den historiske situation og opdragelsestænkning spiller sammen. Afvigende fra alle andre lande i konferencen stod Tyskland, der markerede, at karakteren hos et ungt menneske skulle måles ud fra hans/hendes forhold til folket og ansvarsfølelsen over for nationen og føreren. Her skilte ‘vandene’ for alvor. Øvrige lande – i lidt varierede formuleringer – lagde vægt på evnen til selvstændig stillingtagen. De nordiske lande, England, Frankrig m.fl. var enige herom.¹⁵

Vidkun Quisling

Ikke mindst blev det norske folk udfordret, da NS-lederen Vidkun Quisling¹⁶ med tysk støtte overtog regeringsansvaret for indenrigspolitikken. Det skete den 1. februar 1942 og blev bl.a. markeret ved en festgudstjeneste i Nidarosdomen kl. 10.00 med især SS-folk og nationalsocialister som deltagere.

Den vanlige højmesse kl. 10.00 med domprovst Arne Fjellbu¹⁷ blev *dikteret* aflyst.

¹⁵ Andersen, Knud Erik, ph.d. afhandling, 2012, s. 106-107.

¹⁶ Vidkun Quisling (1887-1945) var en norsk politiker og officer. Grundlagde i 1933 nazistpartiet Nasjonal Samling (NS), som ikke spillede nogen rolle før krigen. 1. februar 1942 blev Quisling med tysk godkendelse ministerpræsident for en NS-regering. Efter krigen, den 24. oktober 1945, blev han skudt efter at være dømt for landsforræderi.

¹⁷ Arne Fjellbu (1890-1962), norsk teolog, domprovst (1937-1942) og biskop (1945-1960). Fjellbu blev i 1942 afsat, da han nægtede at overlade en højmesse til en nazivenlig præst. Afsættelsen fik til følge, at samtlige norske biskopper nedlagde deres embede – og dermed starten på Kirkekampen.

Uden kirke departementets godkendelse, men i samarbejde med biskopperne, blev det bestemt at domprovst Arne Fjellbu i stedet skulle holde højmesse kl. 14.00.

Festgudstjenesten med Quisling blev afholdt uden nadver og med SS-folk stående i formation. De vanlige kirkegængere udeblev i stort tal for i stedet at komme til gudstjenesten kl. 14.00 – og med dem flere end vanligt til en højmesse.

Kl. 13.30 var mere end 1500 kirkegængere mødt op og flere kom til. Snart var der trængsel. Op mod 2000 kirkegængere. Resultatet blev, at politiet kom og lukkede indgangene til kirken. Det var for provokerende. Efterfølgende blev Arne Fjellbu afsat; straks efter nedlagde alle 7 biskopper deres embede.¹⁸

Quisling som regeringsleder! Det var langt over strengen for, hvad det norske folk ville acceptere: Landet skulle ikke ledes af landsforrædere. Den norske kirke måtte reagere – kirkekampen var en realitet – en kamp mellem “gode nordmænd” og nazisterne.¹⁹ Klimaks i kirkekampen kom – knyttet til ovenfor omtalte hændelse, der førte til, at først biskopperne og siden 92-93 procent af præsterne nedlagde deres statsembede og brød samarbejdet med det nazistiske kirke styre.

Biskopper og præster ophørte ikke med at virke, men det skete løsrevet fra staten og underlagt en midlertidig kirkeledelse. I tre år modtog præster og biskopper ikke løn fra staten og de udførte ikke

¹⁸ Frit efter no.Wikipedia.org/wiki/Kirkekampen
¹⁹ Austad 1995, s. 174 ff.

vielser og mæglingssamtaler. I spidsen for kirkekampen stod Oslos biskop Eivind Berggrav, som Munk værdsatte højt²⁰.

I en mail til undertegnede den 13. november 2014 oplyser Jan Pedersen, Norge, at menighederne understøttede præsterne samt "Heimefronten", som i al hemmelighed havde kontakt til regeringen i London. – Biskopperne blev siden interneret ved Hamar, Berggrav sat i fængsel i sin hytte i Asker med 18 politibetjente til at bevogte sig!

Centrale personer i kirkekampen og i den norske modstandsbevægelse modtog hilsner fra Munk, hvori han støttede kampen og opmuntrede til at fortsætte den, hvor svært den end var.²¹

Danmark skulle 'lempe' igennem krigen

I Danmark var situationen en anden. Hos os valgte politikerne nødtvunget (næsten) omgående at bøje sig for tyskernes krav. Målet var at 'lempe' Danmark igennem krigen på bedst mulig måde. Samarbejdspolitikken eller skulle vi sige tilpasnings- eller indrømmelsespolitikken blev en realitet og havde støtte i den overvejende del af befolkningen. Hvad var alternativet? hed det.

Helligt raseri og uforsigtighed efterlyses

Nok havde Danmark ikke en kirkekamp, men én dansk præst – mere tydeligt end andre –, førte alligevel en kirkekamp. Det var Kaj Munk.

Kirkegængere skulle efter hans

20 Jfr. Munks artikel i *Nationaltidende* 20. april 1937: "En Biskop i Norge".

21 Austad 1995, s. 174.

mening ikke i kirken møde "et goddag mand økseskaft". Hvad Munk fordrede af sine præstekolleger var ren tale, "helligt raseri" og "uforsigtighed".²² Selv samme Munk nægtede i marts 1943 at adlyde et cirkulære udsendt af Kirkeministeriet, hvori det blev henstillet at undlade at tale om den norske modstandskamp. Munk meddelte kirkeminister Valdemar Holbøll²³, at han agtede at "handle stik imod det (cirkulæret)"²⁴ – Sådan!

Nogle linjer fra Kaj Munks brev til ministeriet fortjener at blive fremhævet:

Jeg føler mig nær knyttet til mine norske Trosbrødre baade, fordi de er Nordmænd, og fordi de er Trosbrødre. De kæmper en kamp for det Ideal, som ogsaa jeg har svoret at ville kæmpe for.²⁵

Vi har en parallel til det danske kirkeministeriums skrivelse til alle danske præster i 1943 i det norske Kirkedepartementets skrivelse den 5. april 1941 til præsterne i Norge. Her hedder det – og her ser man, hvor vigtig prædikestolen var under kirkekampen:

Det er under den nåværende situation inntil videre nødvendig at alle prester enten de står i partiet eller ikke, i sin forkynnelse lar det rent og opbyggelige og det evighedsmessige i evangeliet stå i forgrunnen slik at kirkens gudstjenester ikke berøres av den politiske spaltning som for tiden er et trist faktum i vårt folk.

22 Præsteforeningens Blad 19/9 1949.

23 Valdemar Kragh Holbøll (1871-1954) var departementschef i kirkeministeriet fra 1923-1942 og blev udnævnt til kirkeminister i samlingsregeringen under Scavenius fra 9. november 1942 til 5. maj 1945.

24 Andersen og Høgh, 2014, s. 71.

25 Austad 1995, s. 174.

Dette indgreb i forkyndelsen sagde både biskopper og præster nej til.

**Til en start var Munk ikke
nogen norsk folkehelt,
men han blev det**

I Norge lagde man mærke til Kaj Munks modstand mod samarbejdspolitikken, men nogen folkehelt i Norge blev Munk ikke til en start af den grund. Hvorfor ikke? kunne man spørge. Fordi flere nordmænd endnu erindrede Munks sympati for de "stærke mænd", Hitler og Mussolini, i midten af 1930'erne ligesom Munks tale i Ollerup ikke var gået upåagtet hen i modstandskredse i broderlandet. Noget blev der dog rettet op på Munks ry, da skuespillene *Sejren* og *Han sidder ved smeltediglen* udkom.

Med de skuespil stod det klart, at Munk havde taget et personligt opgør med diktatorerne. Men det var de to prædikensamlinger *Ved Babylons Floder* og *Med Ordets Sværd*, der fik Munks ry til virkelig at rykke i Norge og gjorde ham "folkekjær".²⁶ Og det fordi, Munk her gjorde det klart, at præsterne svigtede, hvis de ikke gjorde oprør mod uretten. Det var ord, der havde genklang i den norske befolkning. Folk kunne lide Munks meget ligefremme skrivemåde og hans udlægning af Guds ord – uanset den risiko, det indebar i situationen.²⁷

Så – min pointe – : *Det norske folks interesse for Munk som præst og prædikant skal ses på baggrund af den betydning, prædikestolen havde under krigen. I en meget vanskelig situation var der mange nordmænd, der var interesseret i at erfare, hvad kirken havde at sige.*

²⁶ Austad 1995, s. 174.

²⁷ Austad 1995, s. 174.

Gistrup episode

For Munk var det en skændsel, at Danmark ikke øvede en større modstand end tilfældet var ved Danmarks besættelse. Modsat var han for Norges kamp mod okkupationsmagten.

En episode i Gistrup kirke for 8-10 år siden bekræftede mig i denne forståelse, da jeg også mødte den udtrykt hos Munks søn, universitetslektor Arne Munk, der refererede Kaj Munks holdninger til spørgsmålet – og egne grundsynspunkter.

Arne Munk var på besøg i vores lokale kirke i Gistrup ved Aalborg for at tale om sin far. Efter et stærkt og meget personligt foredrag, vovede jeg at stille Arne Munk et spørgsmål, som næsten fik ham op i det røde felt. Mit spørgsmål gik på, om danskerne reelt havde nogen anden mulighed den 9. april 1940 end efter en meget kort kamp at overgive sig. Overmagten var jo uhyrlig og konsekvensen af ikke at overgive sig var ikke til at overskue. Tusinder af døde, København jævnet med jorden osv., osv. Så – for mig at se, var regeringens beslutning absolut den bedst mulige i situationen. Arnes svar kom kort og bistert:

Den kamp, vi ikke kæmpede, kom andre i Europa – Holland, Belgien, Norge – til at betale. Det blev deres unge mænd, der betalte prisen for Danmarks manglende vilje, evne, til at tage kampen op.

Arne så ikke til min side resten af aftenen.

Martyrtænkning

Som i Danmark har mange i Norge set en *martyrskikkelse* i Kaj Munk, dvs. en person, der ofrer sit liv for en sag,

han tror på og står inde for. Jeg nævner – først af alle – medlem af Kaj Munk Selskabet, den norske forfatter og fhv. rektor ved Hadset Folkehøgskole, Jan Pedersen, hvis bog om Kaj Munk netop har titlen *Martyren Kaj Munk lever*.²⁸

I Jan Pedersens bog fra 2004 hedder det: I 60 år har Kaj Munk været i jordens muld, og likevel lever han. Ikke bare gennem sin diktning, men direkte ved at hans Kristus-tilbedelse bærer frukt også i vår tid. Martyren lever. Som den første martyr Stefanus blir minnet og takket i kirken gjennom snart to tusen år, slik har Kaj Munk levd de siste seks årtier i Norden og helt til verdens ender.²⁹

Martyrtænkningen har især kristne kredse fokusert på. Den kommer til uttrykk i flere kirker, der har opsat mindetavler, glasmosaikruder m.m., der setter Kaj Munk ind i en martyrsammenheng.

Det gjelder Strängnäs Domkirke i Sverige, hvor Kaj Munk er nævnt som én af det 20. århundredes martyrer, i øvrigt sammen med navne som Dietrich Bonhoeffer, Dag Hammarskiöld og Oscar Romero. Og det gjelder Lunds Domkirke i Sydsverige, Domkirken i Utrecht i Holland og den lutherske treenighedskirke i Buffalo i staten New York, USA, hvor Kaj Munk er afbilledet i en glasmosaik sammen med Martin Luther King og Jan Hus.

Jeg er enig med Jan Pedersen og i øvrigt også med fhv. provst Carl P. Behrens, der i en artikel, *Martyriet i Kaj Munks sidste trykte prædiken*, skrev:

²⁸ Pedersen, 2004.

²⁹ Pedersen, 2004, s. 9.

Forpligtelsen til at følge i Kristi fodspor, koste hvad det ville, lå dybt i Kaj Munks sind hele livet – og ikke mindst under 2. verdenskrig, hvor han skrev *Niels Ebbesen*. Derfor afviste han også sin gode ven og kollega K.L. Aastrups forslag om at flygte til Sverige. Han forblev i sit kald og sin tjeneste – også da han måtte ofre sit eget liv og blod.³⁰

Kaj Munks digt *Mester med den tunge tornekrone* fra 1921 har rødder i martyrtænkningen. Sidste strofe lyder:

*Mester med den tunge Tornekrone:
“Hvo sit Liv vil bjerge, naar det ej!”
Hjælp mig da trods Præstegaard
og Kone,
Ja, selv Drengene at følge dig.*

Omfattende dansk-norsk korrespondance

KMF har en brevsamling, der viser en omfattende korrespondance mellem Kaj Munk, institutioner, ikke mindst i teaterverdenen, og med enkeltpersoner rundt om i Norge.

Teaterkorrespondancen knytter an til Norges største teatre og handler om kontraktforhold, forslag til ændringer, skuespillere, uenighed – næsten en krig – mellem Nationalteatret og Det Norske Teatret om rettigheden til Munks skuespil og enkelte kommentarer af mere privat art.

Tonen er i alle brevene meget positiv, grænsende til beundring over for Munk, der som person kun møder lidt modstand, når det kommer til hans honorarkrav, der var større end vanligt – og gerne med krav om forskud. Alt juridisk korrekt formuleret ved et sagførerkontor i Ringkøbing – og uden

³⁰ Behrens 2011, s. 24.

vilje til at slække på de økonomiske krav.

Jeg har noteret mig mange varme hilsner fra Norge, små-kommentarer – avisudklip og breve – knyttet til bl.a. *Ordet*, *Kærlighed*, *Sejren* og *Han sidder ved smeltediglen*. Brevene fortjener lidt flere kommentarer og nogle brevcitater er vist også på sin plads – vi nøjes med eksempler knyttet til nævnte skuespil:

Ordet Sigurd Magnussøn sender avisudklip til Munk og fortæller om modtagelsen *Ordet*. Folk er “djupt gripne”;³¹ Johan Hauge skriver til Kaj Munk og fortæller hvilken glæde, det har været at spille Johannes og iscenesætte *Ordet*;³² Oskar Braaten sender en hjertelig tak for *Ordet*, som Munk har fremsendt med dedikation og benytter lejligheden til at fortælle, at *Ordet* har gået sin sejrsgang i Oslo og nu har rundt 100 opførelser. Braaten finder, at Munks succes hænger sammen med, at han giver svar på de spørgsmål, som “brenn i hvert menneskjesinn”.³³

Kærlighed Munk interesserer sig for og stiller krav til rollebesætningen på *Kærlighed*, som der er en vis konkurrence om mellem Nationalteatret og Det Norske Teatret. Konkurrencen udvikler sig til en mindre ‘krig’.³⁴ ³⁵ Braaten opfordrer Munk til at sikre, at det bliver Det Norske Teatret, der får retten

til skuespillet.³⁶ Sigurd Magnusson sender Munk et tre siders lang brev med en række oplysninger, der får Magnusson til at spørge, om Munk med de givne oplysninger “er interesseret i at kontrakten for *Kjærlighet* overdrages til Nationalteatret”. Brevet viser, at såvel advokat som Skuespillerforbundet m.fl. er inddraget i konflikten mellem de to teatre.³⁷ Sigurd Magnusson skriver til Munk, at hans ønske om et honorar på 10% ikke svarer til praksis, der er 8% og begrundet, hvorfor de 8% er acceptabelt. Nationalteatrets antal pladser giver fuldt ud kompensation for de 10%, Munk har en aftale om på Det Norske Teatret. “Alt i alt gitr Nationalteatret nesten 200% større inntekter ved utsolgt hus enn Det norske Teatret ved utsolgt hus”.³⁸

Sejren Det Norske Teatret har i februar 1936 en længere korrespondance med Munk om *Sejren*. Oskar Braaten telegraferer til Munk: “Kjøper stykket. Send vilkår. Braaten”.³⁹ Munk svarer omgående: “10% stop. Garantium 500 straks stop Premiere inden April stop Hvem har De til Hovedrollen. Munk” Braaten telegraferer: “Vilkår aksepteret. Kansleren Haalund. Premiere før 15.april. Telegrafvar. Braaten.” Munks svar: “Vi er enige stop. Jeg sender Brev og Kontrakt Mandag Hilsen Munk”⁴⁰; Oskar Braaten finder *Sejren* “brennande aktuelt”...(). Det har visselig mange sanningsord å segja einstird samtid.”⁴¹ Sigurd Magnusson skriver til Munk og fremfører, at der “strømmer” en levende kraft fra hans skuespil, og at

31 Brev af 14. marts 1933.

32 Brev af 31. februar 1933. Datoen er korrekt angivet, men februar har som bekendt ikke 31 dage! Måske skal datoen læses som 11. februar, lidt utydeligt. KMF arkiv: 38 18 01.

33 Brev af 19. september 1933.

34 Brev af 3. december 1935.

35 Brev af 26. februar 1936.

36 Brev af 28. november 1935.

37 Brev af 18. januar 1937.

38 Brev af 8. juni 1937.

39 Brev af 12. februar 1936.

40 Brev af 15. februar 1936.

41 Brev af 19. februar 1936.

“Seiren” ikke er “mindre heftig i sitt pulsslæg...(). Lykkelig den instruktør som skal opleve det som arbeide”. Med en vis bitterhed fremfører Magnusson, at han ikke vidste, at han konkurrerede med Det Norske Teatret om *Sejren*.⁴² Afslutningsvis anfører Magnusson, at der sikkert kommer til at “staa strid om opførelsen” – og deri havde han jo ret; Oskar Braaten er opmærksom på, at *Sejren* er “nekta av censuren i Danmark.”⁴³

Han sidder ved smeltingen Norske betænkeligheder ved *Han sidder ved smeltingen* og ønske om ændringer,⁴⁴ da “tida er slik at eg ikkje vil føre teatret upp i unødige vanskar.” Men Munk var ikke interesseret i ændringer og den norske teaterchef, Knut Hergel, accepterer modigt at efterkomme Munks krav. Af en korrespondance⁴⁵ mellem Hergel og landsretssagfører J. Dalgaard-Knudsen, Ringkøbing, fremgår det, at Munk fordrede et forskud fra Det Norske Teatret på kr. 500,00 i forbindelse med *Han sidder ved smeltingen*.

Brevene fra enkeltpersoner uden for teaterverdenen er takkebreve eller breve, der handler om at få Kaj Munk til at holde et foredrag, tilladelse til at bringe et af hans digte, en anmodning om et interview eller en anmodning om, at Munk vil skrive en artikel til en avis.

Enkelte breve afviger: Der er fx et brev, der giver en grundig beskrivelse af situationen i Norge i foråret 1942, herunder af forholdene i fangelejren Grini, hvor størstedelen af den norske

kulturelite blev indsat. Brevet er en 13 sideres sag, som Munk modtog i marts 1942.⁴⁶ Jeg vender tilbage til dette brev.

Der er også et brev,⁴⁷ der kritisk tager afstand fra Knud Hansens⁴⁸ indlæg i *Højskolebladet*, hvor Kaj Munks prædikener er blevet kritiseret. Nogle brevcitater:

Småbreve Blandt en række takkebreve en hilsen fra skuespilleren Harald Stormoen, der skriver til Munk og takker for hans kronik i *Nationaltidende* den 26.2.1937 med overskriften “Teater er Virkelighed”.⁴⁹

Journalist ved Bergens næst største avis, *Dagen*, Ingvar Hagen, skriver⁵⁰ for at få Munk til at skrive en “artikel til vårt julehefte” og noterer et stykke nede i sin henvendelse, at “Deres friske måte å se tingene på i den kirkelige debatt er godt kjent også i Norge.”

Dr. C.V. Lange skriver⁵¹ i egenskab af at være formand for *Studentersamfundet i Norge*, Trondheim, til Kaj Munk og beder ham komme til “Norge i løpet av våren for å holde foredrag.”

Redaktionen af *Fritt Ord* planlægger at udgive et dobbeltheft om “*Norden og krigen*” og vedlægger en liste over påtænkte bidragydere. Munk selv bliver bedt om at skrive om hovedtemaet “Norden”. Målet med julenummeret er at “å vekke folk til nærmere ettertanke over de alvorlige problemer som reiser seg for oss alle i denne tiden.”⁵² Blandt øvrige danske bidragydere er Hartvig

46 Brev af 17. marts 1942.

47 Brevet er udateret, men skrevet af Kathrine Berggrav, der var gift med Oslos biskop.

48 Forstander på Askov Højskole, cand.theol.

49 Brev af 6. marts 1937.

50 Brev af 17. september 1938.

51 Brev af 18. december 1938.

52 Brev af 10. december 1939.

42 Brev af 20. februar 1936.

43 Brev af 24. februar 1936.

44 Brev af 17. marts 1938.

45 Brev af 8. marts 1938.

Frisch foreslået.

Tidsskriftet *Tidens Tegn* sender Munk et telegram den 9. december 1939 og beder om en artikel "kort eller lang om Norden i dag".⁵³ Artiklen skal leveres senest den 19. december.

Redaktør Carl Just, der er tilknyttet *Morgenbladet* i Oslo er på besøg i Danmark⁵⁴ og ønsker et interview med Kaj Munk, idet han samtidig får fortalt, at Munks digtning "er godt kjent og høit skattet i Norge, særlig i Oslo, hvor bl.a. Deres drama *Ordet* har været opført på Det norske Teatret".

Et brev⁵⁵ til Munk fortæller, at sammen med hjælpepakkerne følger der nogle trykte kort, en lille hilsen "fra det ene Folk til det andet". Borghild Hammerich⁵⁶ vil have Munk til at skrive et digt, der kan stå på kortene: "...et anonymt Digt, uden Politik, men alligevel et Udtryk for forståelse og Sympati, – et Haandtryk fra Land til Land."

Kathrine Berggrav⁵⁷ skriver i et ikke dateret brev, at hun vil, at Kaj Munk skal vide, at hun er forarget over Knud Hansens⁵⁸ artikel i *Højskolebladet*, hvis essens er, at evangeliet ikke er i Kaj Munks prædikener. Modsat finder Kathrine Berggrav anledning til at takke Munk for hans prædikener.

53 Telegram den 9. december 1939. Telegrafstation Ringkøbing.

54 Brev af 7. juni 1940.

55 Brev af 11. maj 1943.

56 Borghild Hammerich (1901-1978) stiftede i 1941 *Den norske damekomité*, kendt som *Danskehjelpen* og var bl.a. aktiv i organisering og forsendelse af pakker med mad til norske fanger i tyske koncentrationslejre. Gift med kontreadmiral Carl Hammerich (1888-1945).

57 Kathrine Berggrav (1883-1949) var gift med Oslos biskop, Eivind Berggrav (1884-1959).

Datter af sognepræst Jens Laurits Arup Seip.

58 Knud Hansen var forstander på Askov Højskole, cand.theol.

Brevene har – som det er bekendt – KMF købt af Kaj Munks arvinger. Til dato har brevene (næsten) ikke været anvendt i Kaj Munk forskningen, så her ligger et kildemateriale og venter på en norsk eller dansk forsker.

Blandt de vanskeligheder, der knytter sig til at arbejde med brevene er, at brevsamlingen ikke er komplet. Det skal forstås sådan, at vi har de norske breve til Kaj Munk, som han løbende har arkiveret, men (desværre) ikke Kaj Munks reaktion på de breve, han modtog. Rækken af breve giver dog et indtryk af, hvordan Kaj Munk har svaret på de mange henvendelser, han modtog fra Norge..

Et særligt brev og en særlig historie

Mens jeg arbejdede på dette indlæg modtog jeg en mail fra Jan Pedersen, Norge, indeholdende, hvad han betegner som en særlig historie. ET VERDIFULDT BREV! Gemt, glemt og fundet igen, et forpligtende brev skrevet af en jøde. I får historien i kort form:

Den jødiske rabbiner i Oslo Julius Samuel sendte den 29. april 1938 et brev til Knut Hergel, chef for Det norske Teatret:

Jeg så nylig Kaj Munks hærlige stykke *Han sitt ved smeltedigelen* på det Norske Teatret og vil benytte anledningen til å takke dem for denne seir for teatret, men fremforalt for humanismens idé, som De har vunnet ved å formidle oss denne uforglemmelige oplevelse. Det vilde glæde mig overmåtelig om De skulde finne anledning til å overlevere dikterpresten Kaj Munk min beundrende og ærbødige takk.

Deres hengivne
Julius Samuel Rabbiner for Det Mos.
Trossamfund. Oslo, 29. 4. 38.

Brevet videresendte Hergel til Kaj Munk i Vedersø. Historien har ikke en "happy ending", men tegner et billede af, hvor meget Munks teatervirksomhed betød:

Julius Samuel ble sendt til Auschwitz med skipet "Monte Rosa" 20.11.1942 sammen med 18 norske jøder. Samuel var syk, men ingen jøde fikk legehjelp. Han var på vei til tilintetgjørelse. 5 dage etter ankomsten dør han utenfor barakken etter en hard arbeidsdag, 16.12.41, tre dage før han fylte 46 år.

Mindetaler og rejsebrev

Rækken af mindetaler, rejsebrev m.v. om Kaj Munk med en norsk forfatter bag sig mangler ikke. Kærligheden til Munk var og er stor og kom stærkt til udtryk i de første år efter krigen. Ikke mindst:⁵⁹

Fredssommeren 1945 blev en takkens tid til Kaj Munk. To gange var Norge med i den rette hyldest til martyren og digterpræsten, først på Universitetets store mindemøde og dernæst ved mindegudstjenesten i Domkirken, Vor Frue Kirke i København. Her nåede Nordens tak udover Danmarks grænser. Samtlige, som var toneangivende i Danmark, var selvsagt til stede, fra kongehus, regering, folketing, universitet og kulturliv. Samtlige nordiske kirker var repræsenterede ved deres biskopper. Selvsagt var det også, at Oslo-biskoppen, Berggrav, holdt prædikenen om en Kaj Munk, som

⁵⁹ Pedersen, Jan: *Kaj Munk er for hele verden*. Munkiana, nr. 43, s. 4.

sprænger alle grænser, også de snævre nationale.

Litteraturprofessor Francis Bull holdt en varm og gribende tale ved mindefesten for Kaj Munk på Københavns Universitet den 8. oktober 1945 og som nævnt igen ved en tilsvarende begivenhed den 4. januar 1946 på Oslo Universitet (to-års dagen for mordet på Kaj Munk). Det var i øvrigt ved den lejlighed, at Francis Bull gav udtryk for, at:

Før krigen var Kaj Munk den største og mest berømte dramatiker i hele Norden, større enn vår Nordahl Grieg og svenskernes Pär Lagerkvist.⁶⁰

Meget naturligt fandt Francis Bull ud af at genbruge – har jeg erfaret ved at analysere de to taler – dele af sin først holdte tale. Centralt i de to taler står:

- Munks kamp imod forsigtigheden
- Munks splittede sind – "Kaj Munk hadde hatt et splittet sinn", som nu – i alvorens stund blev samlet om det danske folks skæbne.
- Munks litterære kvaliteter og tilknytning til norsk litteratur – Ibsen, Bjørnson m.fl
- Munks diktatorbeundring i 1930'erne, som Bull dog forsigtigt finder "fortoner sig i dag som usunn romantik".⁶¹

Talerne understreger Munks vilje til at støtte Norge, da der var mest brug for det. Som eksempel herpå anføres,

⁶⁰ Pedersen, Jan: *Kaj Munk møtte Hitlers makt med Ordet*. Privattryk (formentlig), Søgne 2011, s. 6.

⁶¹ Pedersen, Jan: *Kaj Munk møtte Hitlers nakte Ordet*. Privattryk (formentlig), Søgne 2011, s. 12.

at Oslo universitets rektor, professor Didrik Arup Seip, som en hilsen fra Danmark, modtog et brev fra Kaj Munk, da han sad som fange på Grini.

Grini var Norges største fangelejr. 19.247 fanger er registreret. Ca. 5.400 sad her i gennemsnit, de fleste nordmænd, men også andre nationaliteter var repræsenteret. Ca. 40.000 nordmænd blev taget til fange under krigen af besættelsesmagten og deres medløbere (NS).

Munks brev blev læst højt for fangerne "den julekvelden." Videre modtog Seip et eksemplar af prædikensamlingen *Ved Babylons Floder* med en tilegnelse "Til professor Seip i NORGE". Længere nede på siden var der en henvisning til et bestemt skriftsted i *Apostlenes Gerninger*, som fangerne selvfølgelig slog op. Skriftstedet (AP.G. 5,41) lød sådan:

Og de gikk ut av fengslet glade over å være blitt aktet verdige til å gjøres til skamme for det navns skyld.

Munks kontakt til og viden om Grini fremgår af omtalte (side 49ø) 13 sideres brev, der var skrevet af fru Borghild Hammerich, som i 1941 stiftede *Den norske damekomité*, kendt som *Danskehjælpen*.

Fru Hammerich var bl.a. aktiv i organisering og forsendelse af pakker med mad til norske fanger i tyske koncentrationslejre. Brevet på 13 sider er fra den 17.3. 1942, stilet til Kaj Munk og giver en skildring af fangelejren Grini. Her skildres hverdagen, trængselne, mørkearrest, kosten – fra side 6:

6.
 et spørgsmål. Hertil i indberetningen skal
 også for de jævnende. Der er ikke nogen
 bestemt, valgt de indtil, da det er faktisk
 umuligt, at komme i forbindelse med de
 myndigheder. Uden kommer kun til det
 kendte og får altid den samme behandling. Der
 er ingen om en side, en måned, to måneder o.s.v.
 Andre juridiske assistance er tilstede. Deres
 ønske om at se til en eller længere. En ung
 kone fortæller mig - hendes mand havde været
 i fængsel til dem og så på jeg tjener og
 havde en kæp. "Der er god nok, da hun
 fortæller det. Nogen havde manden i fængsel, uden
 lov og dom, ja, nogen er domte som en
 soldat. En norsk jurist sagde, at den tyske
 procedure var formfuldendt, en nydelse for en
 jurist å overvære, en helt ut høflig, korrekt
 tone, og hvad dækker den så over? ...

Side 6 af Borghild Hammerichs brev.

... Norges bedste mænd er i fængsel, uten lov og dom, ja, nogen er domte av en krigsrett. En norsk jurist sagde, at den tyske procedure var formfuldendt, en nydelse for en jurist å overvære, en helt ut høflig, korrekt tone, og hvad dækker den så over? ...

Til slut de venligste hilsener og tak for de
 gode ord, De har givet os i denne tid
 Deres Borghild Hammerich.

Fra side 13 af Borghild Hammerichs brev.

På side 13 hedder det til afslutning:

Til slut de venligste hilsener og tak for de mange gode ord, De har givet os i denne tid.

Deres Borghild Hammerich.

(Red. De to breve fra Borghild Hammerich, 17. marts 1942 og 11. maj 1943, findes i Kaj Munk Forskningscentrets arkiv under opstilling 32 15 03 og kan læses digitalt på www.kajmunk.hum.aau.dk/show.php?aub=001267342)

Som et lille indskud kan jeg ikke lade være med at fortælle, at den norske forfatter Ronald Fangen i 1945 og 1946 oversatte *Ved Babylons Floder* og *Med Ordets Sværd*. I forordet til *Ved Babylons Floder* skriver Ronald Fangen:

Den første af Kaj Munks prædikensamlinger bliver nu udsendt på norsk, den anden kommer lidt efter nytår 46. De er historiske dokumenter. De har bidraget til at bestemme et folks holdning. Og den holdning, de bidrog til at skabe, har bundet Norge og Danmark sammen i et nyt venskab, som fra Danmarks side har fået gribende udtryk. Den har også skaffet Danmark plads blandt de frihedskæmpende folk. Med inderlig glæde har vi set, at Danmark på norsk initiativ blev indbudt som medlem af San Francisco-Konferencen.⁶²

Bull finder, at det mest gribende vidnesbyrd om Kaj Munks:

følelse for Norge i disse onde år er hans artikkel i anledning av Gunnar Reiss-Andersens dikt om Norge, "den store fresken". Diktet ender med å kalle Norge for "et gammelt kunstverk signeret: Gud," og Kaj Munks beundring samler sig i ordene: "Saa nær er Digtet naaet sit Emne, at man sporer noget af samme Signatur under det".⁶³

Bull oplyser, at artiklen er dateret den 3. januar 1944, og var det sidste Kaj Munk skrev.⁶⁴ Et døgn senere blev han myrdet.

62 Pedersen, Jan: *Kaj Munk møtte Hitlers makt med Ordet*. Privattryk (formentlig), Søgne 2011, s. 5.

63 Pedersen, Jan: *Kaj Munk møtte Hitlers makt med Ordet*. Privattryk (formentlig), Søgne 2011, s. 32-33.

64 "Et norsk Digt om Norge", skulle have været

Eivind Berggrav – 1952

Lad os blive lidt klogere på Oslos biskop Eivind Berggrav, lederen af den norske kirkekamp,⁶⁵ ved at høre lidt fra et rejsebrev, han forfattede i 1952.

Eivind Berggrav, besøgte i 1952 Vedersø i Vestjylland. Rejsen var et resultat af en invitation fra Lise Munk til at tale ved et sommerstævne i præstegården. Som en opfølgning på rejsen skrev Berggrav et *Reisebrev til Kaj Munks venner i Norge*, der udkom på Forlaget Land og Kirke, Oslo, 1952.

Berggrav gør det i brevet klart, at Kaj Munk i tide "hadde omvendt sig" og taget afstand fra de "sterke menn". Samtidig vender han sig mod den voldsomme kritik af Munk, der allerede i 1945 kom frem:

i et svensk litterært magasin, hvor Munk på to afgørende punkter ble komplet nedsablet: Hans død var ingen martyrdød, han var ikke et offer for nazismen, han hadde snarere burdet stilles for en domstol hvis han enda hadde levet, og blitt dømt for sin diktatorbeundring.

Selvfølgelig til en vis uro og eftertænksomhed hos Eivind Berggrav, der tog til Vedersø ikke blot for at tale den 15. juni (Valdemarsdag), men også for at finde ud af, om Kaj Munk var en "oppriktig kristen" og ikke en "spiller", dvs. "han *spilte* bare prest", som det hed sig i omtalte svenske artikel.⁶⁶

---

trykt i *Berlingske Tidende* 5. januar 1944.

65 Thorleiv Austad: "Kaj Munk set i lyset av den norske kirkekamp". I *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*. Akademisk Forlag 1995.

66 Eivind Berggrav: *Oslo-Vedersø Retur; Reisebrev til Kaj Munks venner i Norge fra Eivind Berggrav*, Forlaget Land og Kirke, Oslo, 1952, s. 7.

Berggravs slutreplik siger det hele: “Jeg landet på Fornebu med en *hel* Kaj Munk i mitt hjerte.”

Berggravs rejsebrev slutter med to vers fra *Hyldest til Norge*, som:

fru Borghild Hammerich hadde hell med å få smuglet inn til meg kort etter. Det er en helt ny variant av de tre vers i *Hyldest til Norge*, men jeg har alltid synes at den siste versjon med bare to vers var den beste⁶⁷

*Ja, vi elsker dette landet,
nabolandet, broderlandet.
Aldrig nogensinde, Norge,
har vi elsket dig som nu.
Skilt, forenet, atter adskilt,
nu i prøvelsen forenet,
skal fra nu af vi to Riger
leve i hinandens hu.*

*“Hvis du saar din sæd med taarer,
skal med frydesang du høste.”
Gyldenhøst skal Norden vinde
af hvad du har saa't med graad.
Du, som var og er vi danskes
andet fædreland paa jorden,
Tak, fordi i dødens dale
du har vist os livets daad.*

Eftermålet

Vi har i Danmark har haft en hed diskussion om Kaj Munk efter krigen. Hans eftermæle har stået til debat og nedgørelse. Men hvordan i Norge? Blev Munk også her udsat for en hetz fra – som i Danmark – den politiske venstrefløj og de kulturradikale?

Munk var i det første krigsår ikke

⁶⁷ Berggrav, Eivind: *Oslo-Vedersø Retur, Reisebrev til Kaj Munks Venner i Norge fra Eivind berggrav*, Forlaget Land og Kirke, Oslo 1952, s. 26.

en person, man i Norge og i den norske kirke havde særligt fokus på. Og det fordi man ikke havde glemte Munks flirt med “de stærke mænd” og de store diktaturstater, Tyskland og Italien. Ej heller var Olleruptalen forsvundet ud af erindringen, og selv biskop Eivind Berggrav var i starten forbeholden over for digterpræsten fra Vestjylland.

Skiftet i synet på Munk kom afgørende med Munks prædikener fra 1942, hvor hans ord nåede langt ud over de vanlige kirkegængere, herunder ind i frihedskæmpernes rækker. Styrken i Munks prædikener var Kristus-troen, der stærkt skinner igennem – og på bedste vis blev forplantet videre til læserne, der kun kunne styrkes herved.

Min pointe: *Det var Munks vedvarende og stærke opmuntring til det norske folk under besættelsen – i kampen for sandhed, ret og retfærdighed udført uden accept af kompromisser – der har givet Munk et sjældent smukt eftermæle i Norge.*

Lad mig citere pensioneret professor Torleiv Austad, Menighedsfakultetet – citatet har jeg fra Jan Pedersen, som har korresponderet med ham om spørgsmålet - :

Der har ikke været nogen BEVISTT kamp mod Kaj Munk som i Danmark. Det ble nok kulturradikalerne som seiret ved å fortie KM. Og Norge hadde nok med å bygge op igjen landet efter krigen. Men KM var jo ikke noe norsk problem!!! Han hadde en utrolig høy stjerne i folket for sin oppmuntring i vår kirkekamp osv. Under krigen + alle godordene han ga oss.⁶⁸

⁶⁸ Privat mail til undertegnede den 4. november 2014.

Afrunding

Der har i årene efter krigen i både Norge og Danmark har været en tendens til at marginalisere kristne digtere, hvad bl.a. nordmanden Ronald Fangen har haft øje for. Han skriver – og jeg tilslutter mig:

Det virker som de siste tiders sekttilhængere her i Norden betrakter det som en uforskammethet at kristen tro gjør seg kulturelt gjeldende i kristne land. Slike foreteelser skal slås ned....()....Jeg skal bare nevne ett: Den febrilske iherdighet hvormed man i bestemte kretser over hele Norden arbeider på å redusere Kaj Munks betydning som dikter, menneske og eksponent for dansk frihetskamp.⁶⁹

Litteratur

Andersen, Knud Erik: *Den tilsigtede funktion for elevernes karakteropdragelse af religionsfaget i folkeskolen 1780-2010 og af 'Folkekirkens Skoletjeneste' siden ca. 1990*. Ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet, 2012.

Andersen, Knud Erik og Jon Høgh: *Der skal komme en stor fredens dag engang. En historie om præsten og digteren Kaj Munk*. Bollerup Boghandels Forlag, 2014.

Austad, Torleiv: *Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-1945*. Oslo 1974.

Austad, Thorleiv: "Kaj Munk sett i lyset av den norske kirkekamp". I *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*. Akademisk Forlag 1995.

Aviser: *Jyllands-Posten, Nationaltidende*.

Behrens, Carl P: "Martyriet i Kaj Munks sidste trykte prædiken". *Munkiana*, nr. 46, 2011.

Berggrav, Eivind: *Oslo-Vedersø Retur. Reisebrev til Kaj Munks venner i Norge fra Eivind Berggrav*,

⁶⁹ Jan Pedersen: *Martyren Kaj Munk lever*, Lunde, 2004, s. 141.

Forlaget Land og Kirke, Oslo 1952.

Breve og telegrammer anvendt i denne artikel findes på KMF.

Bull, Francis: "Kaj Munk. Tale ved minnefesten på Københavns Universitet 8. oktober 1945". I *Kaj Munks Papirer 1948*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

Bull, Francis: *Kaj Munk*. Foreningen Nordens Skrifter, Oslo 1946.

Lings, Jens Kristian: "Kaj Munk lever godt i Norge". *Munkiana*, nr. 48, 2011.

Munk, Arne: "Erindringsglimt skrevet af Arne Munk", i *Ved Julelampens Skær*, Chr. Erichsens Forlag 2003.

Munk Kaj: "En Biskop i Norge". Kronik i *Nationaltidende* den 20.4.1937.

Munk, Kaj: *Danmark*, 1943/ 5. oplag 1961.

Munk, Kaj: *Mindeudgave*, Nyt Nordisk Forlag, 1949.

Munk, Kaj: Uddrag af artikler i *Nordisk Revue* (8), 1942.

Munk, Kaj: *Himmel og Jord*, 1936.

Munk, Kaj: Uddrag af artikler fra *Jyllands-Posten*, årg. 1937.

Møller, Per Stig: *Munk*, Gyldendal, 2000.

Nielsen, Svend Aage: *Kaj Munk: Jeg beder virkelig meget undskyldte....*, Aalborg Universitetsforlag 2014.

Pedersen, Jan: *Kaj Munk møtte Hitlers makt med Ordet*, Stencileret privattryk (formentlig), Søgne 2011.

Pedersen, Jan: "Kaj Munk er for hele verden". *Munkiana*, nr. 43, 2010..

Pedersen, Jan: *Martyren Kaj Munk lever*. Lunde, 2004.

Privat mail fra Jan Pedesen, Norge.

Præsteforeningens Blad 19.9.1949.

2 nb.no/nbsok

Af Knud Erik Andersen¹

“Nasjonalbiblioteket” i Norge giver mulighed for at søge i ældre norske aviser = nb.no/nbsok. Det har jeg så gjort. Jeg har været omkring Kaj Munks navn og fundet, hvad aviserne i Norge skrev om ham før, under og efter krigen og kan – som forventet – konstatere, at Munk i Norge var størst lige efter sin død og i årene 1945-1946. Det er et billede, der nøje svarer til, hvad vi kender fra Danmark. Heri intet nyt. Snart satte en glemslens og omvurderingens skærsild ind – også lige som i Danmark.

Spørgsmålet er, om en analyse af norske aviser kan bringe os viden om dagbladenes billede af Kaj Munk i Norge. Var Munk-billedet kun positivt, satte der aldrig en kritik ind og hvis ja, hvornår? Hvem var det, der hyldede den folkekære digter? At Munk fyldte i den norske presse før krigen er velkendt, men hvordan var det under og efter krigen? Det har jeg sat mig for at undersøge nærmere.

1193 gange dukker navnet Munk op, når der søges på nb.no. Det er så mange, at de naturligvis ikke alle kan analyseres og kommenteres. Men de kan kategoriseres (før, under og efter krigen) og tematiseres ligesom enkelte artikler inden for den enkelte kategori eller temaart kan undersøges nærmere. Lad os finde ud af, hvilke temaer, der prægede pressens billede af Munk, og

¹ Knud Erik Andersen er cand.pæd. og ph.d. Han er tilknyttet Kaj Munk Forskningscentret ved Aalborg Universitet.

pressens interesse for Munk i det hele taget. Mere præcist vil jeg finde ud af:

Var Kaj Munk hyppigere omtalt i norsk presse før krigen end efter krigen, jfr. at Munks store periode som dramatiker var i 1930'erne?

Var det den samme gruppe mennesker, der hyldede Kaj Munk før og efter krigen?

Hvilke Munk-relaterede temaer præger norske aviser (tilgængelige på nb.no/nbsok) før, under og efter krigen?

Var der i Norge, som i Danmark, et forsøg på et 'karakterdrab' på digterpræsten udført af kultur-radikale og venstreorienterede politikere, som kom til udtryk i dagspressen?

Indledende kommentarer

“Kaj Munk og Norge” har gennem flere år haft min interesse, hvilket i 2015 førte til en artikel i *Munkiana* nr. 56 med titlen “*Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk*”. I artiklen søgte jeg at dokumentere det dobbeltforhold artikel-titlen angiver. Der var, som jeg skrev, ikke nogen tvivl om, at Norge fyldte i Kaj Munks sind, og at hans beundring for Norge var enorm. Måske var Munks beundring størst:

under krigen og ikke mindst knyttet til den norske kirkes retsfølelse og den norske kirkes og flertallet i det norske folks kompromisløse nej til samarbejde med tyskerne og NS, Det Nationalsocialistiske Arbejderparti.

Dokumentation af gensidighedsforholdet blev givet med eksempler på relationer, breve, digte, artikler m.m. Centralt i min dokumentation stod en omtale af skuespillene *Sejren* og *Han sidder ved smeltediglen*, der for alvor gjorde det klart for mange nordmænd, at Munk havde taget et personligt opgør med diktatorerne.² Hele denne dokumentation gentages ikke i nærværende artikel.

Men det var knyttet til Thorleiv Austads doktordisputats³ fra 1974 og hans artikel “*Kaj Munk sett i lyset av den norske kirkekamp*”⁴, jeg kunne skrive, at det var de to prædikensamlinger *Ved Babylons Floder* og *Med Ordets Sværd*, der fik Munks ry til at rykke og gjorde ham “folkekjær”.⁵ Og det fordi Munk her lod det skinne klart igennem, at præsterne svigtede, hvis de ikke gjorde oprør mod uretten. Det var i situationen ord, der havde genklang i den norske befolkning. Ja, folk kunne simpelthen lide “Munks meget ligefremme skrivemåde og hans udlægning af Guds ord – uanset den risiko, det indebar i situationen.”⁶

Hovedpointen i min artikel var, at det var Munks:

2 Til en start var nordmændene i lighed med mange danskere usikre på, hvor Munk stod i forhold til nazismen. Glemte var ikke og kendt var Munks sympati for “de stærke mænd”, Hitler og Mussolini, i midten af 1930’erne, ligesom Munks tale i Ollerup ikke var gået upåagtet hen i modstandskredse i broderlandet.

3 Austad, Torleiv: *Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-1945*. Oslo 1974.

4 I *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*. Akademisk Forlag 1995.

5 Austad 1995, s. 174.

6 Austad 1995, s. 174.

vedvarende og stærke opmuntring til det norske folk under besættelsen – i kampen for sandhed, ret og retfærdighed udført uden accept af kompromisser – der har givet Munk et sjældent smukt eftermæle i Norge.⁷

Norske oliepenge: nb.no/nbsok

Via en dygtig bibliotekar i Ringkøbing blev jeg primo 2017 gjort opmærksom på, at norske oliepenge er blevet givet og brugt til et projekt, der har ført til en digitalisering af norske aviser, tidsskrifter m.m. Og bedst af det hele: inklusiv en søgefunktion (meget lig Studieudgaven, som Kaj Munk Forskningscentret står bag, kajmunk.aau.dk), der giver mulighed for at lede efter – ja, fx Kaj Munk. Og snart dukker Kaj Munks navn op ikke mindre end 1193 gange fra 1930’erne, 1940’erne, 1950’erne osv.

Munk har, kan jeg således konstatere, gennem en længere årrække haft den norske presses interesse. Ingen tvivl herom. Men hvad skrev man om Munk i de forskellige årtier? Hvilke ‘historier’ var interessante og typiske? Det vil jeg finde ud af.

Hvilke aviser?

Nb.no med Munk i fokus dækker følgende aviser og dagblade, som alle indgår i indeværende undersøgelse:

Arbeiderbladet, Nordisk Tidende, Altaposten, Iste Mai, Sarborg Arbeiderblad, Rogaland Avis, Halden Arbeiderblad, Firda

7 Andersen 2015, 40 ff.

*Folkeblad, Nordlands Avis,
Morgenbladet, Stavanger Aftenblad,
Fylkestidende for sogn og fjordane,
Hardanger og Dagsavisen.*

Flere aviser kunne være inddraget, men de indgår ikke i søgefunktionen, der er knyttet til nb.no; der således ikke er 100% procent dækkende for norsk avispresse (især under krigen).

Arbeiderbladet og *Iste Mai* står meget stærkt i sin omtale af Kaj Munk. Igen og igen giver den socialdemokratiske presse spalteplass for en omtale af en Munk-begivenhed, stor eller lille.

Kategorisering og tematisering

Jeg vælger at kategorisere som følger:

- *Før krigen og frem til 9. april 1940.*
- *Under krigen og frem til 8. maj 1945.*
- *Efter krigen og frem til 2010.*

Jeg angiver inden for hver kategori, hvor stor en procentdel af de 'hint', der henviser til Munks navn, der hører til perioden. Hovedtemaer og sekundære avisartikel-temaer fremgår knyttet til de enkelte kategorier, se nedenfor.

Før krigen og frem til 9. april 1940

Et simpelt regnestykke – efter en optælling – viser, at henvisningerne til Munks navn nok er mange før krigen, men slet ikke at sammenligne med henvisningsantallet efter krigen frem til ca. 1960. Ca. 22 procent af alle Munk-henvisningerne må rubriceres i kategorien 'Før krigen'.

De mange artikler om skiftende Munk-skuespil dokumenterer en intens kamp mellem "Det Norske Teatret"

og "Nasjonalteatret" om Munks gunst og retten til at opføre hans stykker. Et forhold, jeg nærmere har omtalt i *Munkiana*, nr. 56, dokumenteret via brevkorrespondance.

Lad os se nærmere på nogle artikler fra "Før krigen", som følger op på mine kommentarer:

Iste Mai 1933.03.03.

I en trespaltet artikel, der indledes med en konstatering af, at Det Norske Teatret er blevet "det villende og førende teater, når det gjelder å holde publikum i kontakt med nye moderne dramatik og alt nytt som er oppe i tiden" fremhæves, at norsk teaterverden havde indledt en kamp om at være førende. Det Norske Teatret har ved sit repertoire overtaget førstepladsen i norsk teaterverden på bekostning af Nasjonalteatret. Nasjonalteatret ble ikke "forundt den store glede...()...å føre et så...()...værdifuldt drama frem for det norske publikum." Det værdifulde drama er *Ordet*.

Omtalen og vurderingen af *Ordet* er intet mindre end sublim:

Iste Mai taler om en "En nutidslegende"... "En skjønnere, rikere og mere levende forestilling er det lenge siden vi har sett her i landet." Anmelderen (Artiklen er signert A.P. Aa.) gennemgår stykkets handlingsforløb for at slutte af med flg. – der er nok så karakteristisk for ordvalget i mange anmeldelser –: "Stykket kan ikke undgå å gripe, det egger til motsigelse og det henfører. Det vekker tanker, tro eller tvil."

Mange, mange artikler har et ordvalg, der ligner, hvad *Iste Mai* 1933.03.03 anvender.⁸

Munk-hyldesten er overvældende. Den fremføres bredt af, hvad man kalder "norsk teaterverden", dvs. anmeldere, direktører, skuespillere og publikum. Ikke mindst Arbejderbevægelsens blade har øje for Munks dramatik og roser den højt.

*Arbejderbladet*⁹ 1936.03.18

I en én-spaltet artikel omtales først Munks "sterke skuespill *Ordet*, der blev en veldig suksess på Det Norske Teatret". Efterfølgende hedder det i artiklen, at Kaj Munk er parat til at forlade Danmark og i stedet søge ansættelse som sognepræst i Norge – ja, han "sukker efter et presteembede i Norge. Han er nemlig svært lei for at ingen vil spille hans stykke *Sejren* i Danmark".

Sejren var Munks reaktion på Mussolinis invasion af Abessinien. En histo-

⁸ Munk nyder helt tydeligt norsk teaterverdens beundring for ham og hans forfatterskab. Det understøttes af flg. begivenhed i Oslo gengivet i *Arbejderbladet* 1933.03.28, hvor det fortælles, at Munk blev hyldet i går "på det Det Norske Teatret...Publikum som fygte teatret til siste plass var som vanlig sterkt grebet av den ypperlige forestilling, og da teppet falt for den siste gripende scene, og det blev ropt på forfatteren, reiste Kaj Munk sig og blev hilst med øredøvende applaus." – Efterfølgende tager Kaj Munk ordet og fortæller om sin store kærlighed til Norge. Munks kærlighed til og beundring for Norge er ikke til at tage fejl af, lige som det står klart, at det norske teater værdsatte Munk, der evnede at fylde teatersalene aften efter aften. 1930'erne var i Norge Kaj Munks store periode.

⁹ *Arbejderbladet* er også kendt som *Social-Demokraten*. Siden 1887 organ for Det norske Arbejderparti.

rie om en kansler, der sejrer, men i krigsprocessen kaster han al kærlighed og moral overbord. Stykket blev først opført i Norge, og efterfølgende i både Danmark og Sverige.

Arbejderbladet fortæller, at Munks ønske om at komme til Norge, "kunde vel kanskje la sig høre. Hvad prester angår...(..) så har Norge flere prester, der gerne kan eksporteres..." *Arbejderbladet* er ikke uden humor.

Jeg er ikke vidende om, at Munk på noget tidspunkt har søgt et præstembede i Norge, så måske er Munks udtalelse først og fremmest udtryk for en ærgrelse over, at *Sejren* ikke i første omgang kunne opføres i Danmark.

Norske aviser kappedes om at interviewe Munk knyttet til bl.a. *Sejren*; ofte med kommentarer om hans person: "Kaj Munk er spinkel av kropp, men en har ikke snakket lenge med ham før en synes det er et stort menneske en sitter overfor. Det er øjnene og stemmen som gør det..."¹⁰

Sejren har ikke samme plads om *Ordet* i norsk presse før krigen. Men *Sejren* er vel omtalt og ganske fyldigt.

Iste Mai 1938.05.04

Trespaltet artikel med fokus på *Han sit ved smeltedigelen*, der er blevet opført på Det Norske Teatret. Stykket omtales som et flammende anklageskrift "mod de nazistiske jødepogromen. Det git et tværsnitt av den rå og brutale forfølgelse de jødiske intellektuelle har været gjenstand for i det tredje rike."

¹⁰ *Arbejderbladet* 1936.04.01.

Artiklen – hvis indhold mig bekendt ikke findes tilsvarende stærkt formuleret i nogen dansk avis i 1938 – gennemgår stykkets handling grundigt og “fortæller os med all tydelighet, at det er disse problemene som er de blodige fakta i dag. Under de to første opførelsene foranstaltet naziengel pipekoncert, men under torsdagsforestillingen var der ingen uro.”

Norsk presse viser her sin stærke vægning mod nazismen på et tidspunkt, hvor Danmark dukkede sig. – Teaterstykket var et stærkt råb ind i samtiden om at tage afstand fra den tyske jødefølgelse. Stykket blev først opført i Oslo og altså ikke i København. Nordmændene turde og gav *Han sit ved smeltingen* premiere den 23. april 1938.

Han sit ved smeltingen får ikke avisspalteplads som *Ordet*, men bedre end *Sejren*.

Arbejderbladet 1939.01.11

Trespaltet artikel med overskriften “Kaj Munk premiere med 40 års fest for Agnes Mowinckel”.

Artikelforfatteren indleder med at fortælle, at hvad han nu skriver er en omtale af den meget flittige Munks “foreløbig siste arbeid...().dramatet *Diktatorinnen*, der handler om Christian II, Dyveke og Mor Sigbrit”. Hovedrollen spilles af Agnes Mowinckel. Om Munk hedder det, at han er “det store navn nede i Danmark nå – ved siden av Kjeld Abell.”

Undtagelsesvis falder der en kritisk bemærkning om Munk. Det hedder, at han er ”så reaksjonært innstilt”, uden at der argumenteres herfor.

Opsummering og kommentarer

Der er mere end 200 Munk-link knyttet til 1930’erne i nb.no/nbsok. Det er Kaj Munks kendte skuespil fra 1930’erne, der fylder avisspalterne – og teatrene. I mindre omfang er det Kaj Munk selv – uden at han dog forsvinder!

Førstepladsen tilhører *Ordet* fulgt op af *Han sit ved smeltingen* og *Sejren*.

Teaterannoncer om udsolgte forestillinger giver indtryk af, ja, dokumenterer, skuespillenes popularitet – og også en

beundring for det mod, der var Munks. Ud over artikler om Munks teaterstykker og interviews med Munk om hans dramatik er der kun enkelte mindre artikler, der fortæller om hans liv.

Drama-anmeldelserne viser, at Munk i teaterkredse hyldes (næsten overvældende) af anmeldere, direktører, skuespillere og publikum.

Hvorfor var Munk-billedet så positivt i 1930'erne?

Utvivlsomt fordi hans dramatik blev oplevet vedkommende, dvs. ind i tiden og med et indhold, der omhandler noget væsentligt i menneskelivet. Jeg er her på linje med skuespilleren Oskar Braaten, der udtaler, at Munks succes har at gøre med, at han giver svar på spørgsmål, "som brenn i hvert menneskjesinn."¹¹

Under krigen

***Iste Mai* 1940.06.29**

Nb.no/nbsok bringer kun én større artikel af Kaj Munk, nemlig artiklen "*Den Nordiske Tanke*". Så Kaj Munk optrådte kun meget begrænset i den censurerede presse i Norge under krigen.

Kaj Munks tanker om Norden og samhørigheden mellem landene slås fast i *Iste Mai* avisen den 29. juni 1940. Centralt i artiklen hedder det fra en måske desillusioneret Munk: "...at aldri har dens (den nordiske tanke) fiasko vært grovere enn i året 1939-40. Så grov, at den vist er uovergåelig."

¹¹ Brev af 19. september 1933. Brevet findes i forfatterarkivet under KMF-nr. 38.19.01.

Opsummering og kommentarer

Der er næsten ingen artikler, der indrager Kaj Munks navn endsige artikler af ham i den censurerede norske presse under krigen. Ovennævnte artikel er en enlig 'svale'. Ud over nævnte artikel har jeg alene fundet 2-3 *notitser*, der nævner Kaj Munks navn knyttet til litterær eller dramatisk virksomhed.

Den nordiske tanke stod, som læserne af *Munkiana* ved, stærkt hos Kaj Munk. Igen og igen vendte han tilbage til tanken om det nordiske fællesskab, og de muligheder, det gav.

Den norske befolkning oplevede under okkupationsårene en dramatisk ændring i den daglige nyhedsstrøm. De fleste af de aviser, der udkom under krigen, var små og lokale blade. Alle kommunistaviser blev stoppet og Høyres og Bondepartiets presse blev mere end halveret. Norsk presse forholdt sig forskelligt til okkupationsmagten, nogle ved at følge besættelsesmagtens krav om samarbejde med den stedlige tyske kommandant og lokale myndigheder. Andre aviser nægtede at samarbejde. Det gjaldt fx *Gula Tidende* i Bergen, der nedlagde sin virksomhed den 9. april 1940 og i en hast solgte alt sit tekniske udstyr, så det ikke skulle blive misbrugt af tyskerne eller National Samling.

Læsestoffet i de norske aviser blev ensrettet og smalt under krigen. Censur og propaganda fra okkupationsmagten og National Samling blev hverdagskost i avisspalterne. At avisen tabte i nyhedsværdi siger sig selv. Indholdsmæssigt havde aviserne forbud mod at omtale Stortinget, regeringen og kongefamilien positivt. Modsat skulle

selv småbegivenheder, som det tyske regime krævede omtalt, bringes.

Norske radioapparater blev inddraget af besættelsesmagten, hvilket førte til, at den illegale presse opstod tidligere end i Danmark – vel pga. et behov for nyheder. I Danmark kunne man lytte til såvel svenske som engelske radioudsendelser, først og fremmest BBC's danske stemme.

Efter krigen opstod der i Norge en ganske voldsom diskussion mellem de aviser, der ophørte med at udkomme og de aviser, der fortsatte – om store indtægter (annoncer), national holdning, svigt da det gjaldt osv., osv. Et avisopgør om man vil.¹²

Nordisk Tidende – en helt særlig avis

Den norsk-sprogede avis *Nordisk Tidende* udkom – uden censur af nogen art – i USA og var en udvandrersavis. Avisen eksisterede i USA fra 1891 til 1993. Her kunne nordmænd og andre, der opholdt sig i USA læse, hvad der reelt skete i Norge, og hvad nordmænd mente herom under krigen. Jeg vælger at angive nogle artikel-overskrifter fra avisen den 24. oktober 1940:

“Norge stiger frem av Nazi-taaken”;
 “Nazi-Forsøk paa aa faa den norske kirke i Harmoni med Hitler”;
 “Tyskerne har begyndt Rovfiskeri paa norske Fangsfelter”;
 “Mine krever 5 Menneskeliv”. Osv. Osv. Tonen er ikke til at tage fejl af. Her kom modstanden mod okkupationsmagten til orde. I selv samme avis har jeg fundet enkelte Kaj Munk-artikler.

¹² Guri Hjeltnes: Avisoppgjøret etter 1945. Oslo 1990.

Efter krigen og frem til 2015

Op mod 75 procent af alle Munk-søgninger på nb.no knytter sig til perioden efter krigen, hvormed det er dokumenteret, at Munk, og alt, hvad han stod for, havde stor interesse i Norge efter krigen.

Antallet af henvisninger til Munks navn er ikke overraskende dalende, jo længere vi kommer frem. Antallet holder sig nogenlunde højt i ca. 15 år (frem til ca. 1960) for så at falde markant. Især de første fem år efter krigen (1945-1950) er præget af rigtig mange Munk-link på nb.no.

Det er Kaj Munks dramatiske livsforløb, der indtager førstepladsen, når det gælder hovedtemaet og artikelantallet de første femten år efter krigen. Nok blev hans skuespil fortsat både opført og omtalt, men kun sjældent får skuespillene lov til at stå alene. Mand og stykke er blevet en helhed. De enkelte dramaer er altså ikke længere i fokus, men de er der og gengives i mange minde- og hyldestartikler som ‘baggrundsstof’ i en større historie-fortællesammenhæng. Det er nu ‘historien’ om Kaj Munk, der har interesse. Det er historien om mordet på Munk og hans afstandtagen fra nazismen.

Det er manden, der var alt det, danskerne gerne ville have været, der interesserer. Ham hylder Norge – hvad danskerne jo også gjorde – ved særlige teaterforestillinger, radioudsendelser, foredragsrækker, artikler i stort tal osv., osv.

Mens den store historiefortælling om Kaj Munk indtager den temamæssige førsteplads i de mange Munk-link frem til ca. 1955, så er det radiospil, der temamæssigt følger lige efter. Radioteatret bliver en vigtig platform. *Før Cannae, Ordet, Niels Ebbesen* m.fl. radiospil havde sin glansperiode i årene op til TV blev allemandseje.

Videre små notitser, annoncering i radioprogrammer, korte omtaler af skuespil, vittigheder som Munk skulle have fortalt etc. – Alt på nb.no.

Kritikken af Munk er vanskelig at finde i nb.no, men en årrække efter krigens ophør, begynder den at komme. Måske inspireret af dele af venstrefløjen i Danmark. Ellers er hovedindtrykket, at nordmændene længe og grundigt fejrede Kaj Munk – ikke blot i teatersalene, men i høj grad også via radioen, hvor Radioteatret måned efter måned gav plads for et Munk-stykke. Med TVs ankomst og udbredelse omkring 1960 forsvinder Munk mere og mere fra radioteatret. Hans tid var på retur.

Kaj Munk-hyldesten ændrer sig efter krigen. Fra i alt væsentligt at være knyttet til teaterverdenen bliver den bredere funderet – både i Norge og Danmark. Mindearrangementerne samler landets politiske elite, førende gejstlige, kongehusenes medlemmer m.fl. Jfr. mindesammenkomster i Oslo og København.¹³

¹³ Mindetalerne er nærmere omtalt i min artikel i *Munkiana* nr. 56, 2015.

Arbeiderbladet 1945.11.05

“Poul Reumert leser Kaj Munk”. Artiklen, der er signeret P.G. indledes sådan: “Mot en bakgrunn som bare bestod to veldige flagg, et dansk og et norsk, trådte Danmarks store skuespiller, Poul Reumert, inn på Nationalteatrets scene, og ble hilst med vedholdende bifall. Først holdt han en vakker og enkel minnetale over Kaj Munk..... ()...Han ofret sit diktergeni for teatret, sitt liv for Danmark....().I århundreder vil hans ry bestå – som forkynner, dikter og dansk.”

Danmarks mest berømte skuespiller er hidkaldt til en hyldestaften for Munk, der – i lyset af krigen – spiller på de nationale strenge (to veldige flagg) – og holder en hyldest- og mindetale over Munk. Poul Reumert får fortalt, at geniet er knyttet til Munks navn, og at han gav sit liv for Danmark. Stærke og varme ord i november 1945.

Forud for og umiddelbart efter denne begivenhed finder flere mindearrangementer for Kaj Munk sted i såvel Norge som Danmark. Bl.a. med deltagelse af repræsentanter for kongehuset, regeringen, universitetet m.fl. Således bl.a. en mindehøjtidelighed på Københavns Universitet, der omtales grundigt i Norge. Her var litteraten Francis Bull hovedtaler – altså en nordmand.¹⁴ Samme Bull var også hovedtaler ved et tilsvarende arrangement på Oslo Universitet.

Arbeiderbladet 1946.02.01

Tekst, der fortæller, at Folkeakademiet “arrangerer foredragsturne på Østlan-

¹⁴ *Arbeiderbladet* 1945.10.10.

det”, hvor professor Seips¹⁵ svigersøn “dansen pastor Bartholm skal fortælle om sin store landsmann.” – I løbet af 12 dage skal der gennemføres 13 foredrag. Centralt i artiklen hedder det: “Før 9. april var han et forargelsens tegn i Danmark men etter 9. april – og etter sin død – da han satte livet inn for det han sa, ble han samlingens tegn.”

Endnu en artikel, der understreger, hvor populær Kaj Munk var i de første år efter krigen. Men også en artikel, der viser, at kendskabet til kritikken af Munk var kendt i Norge – i tiden før den 9. april. Imponerende at pastor Bartholm kunne gennemføre og få opbakning til en foredragsturne om en dansk nationalhelt, der omtales som et “samlingens tegn”. Ikke just den vurdering mange havde i Danmark i krigsårene.

1ste Mai 1949.02.04

I teatersektionen er der en omtale af *Ordet*, hvis forfatter sammenlignes med Bjørnson. (Det blev Kaj Munk ikke mindre af!). Sammenligningen går på temaet ‘underet’, som Bjørnson har oppe i stykket “Over Evne 1”

Sarborg Arbeiderblad 1950.01.07.

Artikelloverskrift: “Å leve og virke var et for Kaj Munk, sa slottsprest Erik Stub i sit kåseri i Den danske Forening i Sarborg i går.”

---

15 Seip – Oslo Universitetets rektor, professor Didrik Arup Seip – som Kaj Munk sendte et opmuntrende brev, da han sad som fange på Grini, Norges største fangelejr. Munks brev blev læst for de andre fanger “den julekvelden”. Ved samme lejlighed modtog Seip et eksemplar af prædikensamlingen *Ved Babylons Floder* med tilegnelse “Til professor Seip i NORGE.” Jfr. min artikel i *Munkiana* nr. 56, 2015.

En grundig artikel, der indledes med en beklagelse over, at så få unge er mødt op til arrangementet. Stubbs indlæg var “bra, men representanter for ungdommen var...())...sørgeligt få av.” – Rækken af Munk entusiaster er på retur. Registreret for første gang.

Stubs indlæg i Den danske Forening former sig som en gengivelse af en række hovedtræk i Munks liv. Jeg fremhæver fra artiklen:

- At Munk altid sagde sin mening “uten omsvøb, og at et menneske som gjør det får ikke bare venner. Munk var enten ven med et menneske, eller han var det ikke”. – Stub har på bedste vis fanget den kompromisløshed, der så stærkt karakteriserede Kaj Munk.

- At Munk “likte strid og gik aldri av veien for det. Men den største strid førte han i sitt eget sinn, han måtte stride med sig selv og med sin Gud.”

- At Munk “som predikant sto... ()...i særklasse. Prest var han fra først til sist både i kirke og teater.” – Stub har et godt kendskab til Munks dramatik og har noteret sig, at teatersalen også kunne fungere som kirkesal.

- At “Norges modstand ble for ham et lysende eksempel til efterfølgelse.” – For Munk var det en skændsel, at Danmark ikke øvede en større modstand end tilfældet var ved Danmarks besættelse. Modsat var han for Norges kamp mod okkuperingsmagten.

I tidens ånd og nationale stemning afsluttes mødet i Den danske Forening med, at man synger “de to landes nasjonalsange.”

Erik Stubs foredrag er kendetegnende for mange foredrag, der gengives i pressen i 1950'erne. Mere nuanceret end tidligere og med et godt kendskab til Kaj Munk som det modsætningsfyldte menneske, han var. Men også som et menneske for hvem Norge var eksemplet til efterfølgelse.

Hardanger 1954.01.13.

Artikel med overskriften “Ved Kaj Munks kjerne”. Skribent Pal Sundvar.

En artikel, der skildrer et blandt mange norske besøg i Vedersø efter krigen. Pal Sundvar gengiver hovedtrækkene i Munks liv og specifikt drabet på ham i 1944. Kaj Munk prises højt, og om kirkebesøget hedder det: “Her stod Kaj Munk for ti år siden og holdt sin siste preik. Orda hans lyder mellom veggene og speglar seg enno av i anleta her.”

Vedersø blev et yndet udflugtssted for mange nordmænd, ja, hele turist-selskaber valfartede til Vedersø efter krigen.

Arbeiderbladet 1955.03.17

Overskrift: “Strid om Kaj Munk Film”. Forfatter SALVE.

Efter godt ti år er der plads til kritiske Munk-artikler. Her en artikel, der nok medgiver Kaj Munk et dramatisk talent, men...()... “hans sind hadde motsetninger og viste merkelige svingninger...().klarhett og logikk var ikke hans største egenskaper...().han

kunne ikke kontrollere og kultivere sine effekter og havnet derfor ustanselig i ukunst og banaliteter...().Ingen dramatiker trenger mere en stek og sikker instruktør, en som kan dekke over svakhhetene og banalitetene, det billige effektjageri.”

SALVE undrer sig over, at Dreyer overhovedet har villet filmatisere *Ordet* – og tilladt banaliteterne at leve videre på lærredet.

Munk-kritikken er til at føle på og meget lig, hvad venstrefløjen i Danmark en tid fandt passende. Hvad jeg konstaterer er, at kritikken – indædt i sit sproglige udtryk – kommer langt senere i Norge, der frem til 1955 har ‘fløjlshandskerne’ på, når det gjaldt Kaj Munk.

Radiospil og smånotiser

Firda Folkeblad 1958.05.29

Radioprogrammet anfører: Radioteatret spiller *Ordet*

Rogaland Avis 1963.03.04

Radioprogrammet anfører: Radioteatret opfører “*Før Cannae* av Kaj Munk”.

Arbeiderbladet 1991.10.14

Teaterannonse for “*Ordet* av Kaj Munk”.

Dagsavisen 2003.05.07

“Ord for dagen: Han ville gi folk sinnsstorhed og folket ønsket gåsje pålegg”.

Forgæves har jeg ledt efter ‘karakterdrabet’ i norske aviser uden at finde det. Så jeg kan notere, at karakterdrabet ikke har fundet spalteplass i norske aviser. Åbenbart et dansk fænomen knyttet til efterkrigstiden og kampen om den rette historiefortælling – en kamp om eftermælet.

Opsummering og kommentarer

Efter maj 1945 er der op mod 750 henvisninger til Munks navn på nb.no., ca. 75 procent af alle henvisninger; ikke mindre end nogle hundrede artikler. Rækken af lovprisninger er enorm (især i perioden 1945 – 1950). Munk er virkelig populær. Efter 1955 noteres mere kritiske artikler om Kaj Munks dramatiske produktion.

Radioteatrets rolle fremgår af mange, mange drama-opførelser i norsk radio – og kan næppe vurderes højt nok. Med TVs udbredelse i 1960'erne reduceres antallet af opførelser i Radioteatret, der utvivlsomt har haft stor betydning for kendskabet til Munks dramatiske produktion.

Munks enorme succes og værdsættelsen af ham har utvivlsomt rod i krigens forløb. Helten Kaj Munk, ham der ofrede sit liv for Danmark, medvirker stærkt til, at der bredt i Danmark og Norge – høj og lav – er en opbakning til Munk. Det er den historie, der fylder. De enkelte dramastykker omtales mindre.

Et stort flertal af Munk-linkene er små notitser, annoncer med Munks navn anført og korte omtaler af et Munk-arrangement. De store og fyldige Munk-fortællinger svinder hastigt ind. Helt som man kunne forvente det.

Karakterdrabet, jfr. Per Stig Møller, omtales ikke. Synes ikke eksisterende.

Konklusion

Jeg satte mig for at undersøge fire hovedspørgsmål knyttet til Kaj Munk og nb.no, og kan give følgende svar:

1. Var Kaj Munk hyppigere omtalt i norsk presse før krigen end efter krigen, jfr. at Munks store periode som dramatiker var i 1930'erne? *Svar: Nej Kaj Munk var ikke hyppigere omtalt i norsk presse før krigen end efter krigen. Mens antallet af Munk-link er på ca. 22% før krigen, er det på ca. 75% efter krigen.*
2. Var det den samme gruppe mennesker, der hyldede Kaj Munk før og efter krigen? *Svar: Både ja og nej! Det skal forstås sådan, at norsk teaterverden – i bred forstand (skuespillere, publikum, anmeldere, teaterdirektører) – generelt var meget positive over for Kaj Munk og hans hele virke som dramatiker og person både før og efter krigen. Det officielle Norge og det officielle Danmark markerede sig først tydeligt positive efter krigen. Så krigen og dens forløb ændrede synet på Munk og hans virke.*
3. Hvilke Munk-relaterede temaer præger norske aviser (tilgængelige på nb.no/nbsok) før, under og efter krigen? *Svar: **Før krigen**, 1930'erne' er det ikke uventet Kaj Munks kendte skuespil Ordet som er hovedtema i mange, mange artikler. Andre skuespil følger et stykke efter, men dog med adskillige Munk-link. Det gælder Han sidder ved smeltediglen og Sejren, som har næsten lige mange link. Niels Ebbesen får et mindre antal Munk-*

link. *Under krigen* optræder Kaj Munks navn (næsten) ikke i nb.no, hvilket utvivlsomt hænger sammen med pressecensuren. *Efter krigen* er 'hele Munk-historien' i fokus; det er nationalhelten Munk, som fejres og mindes. Først omkring 1955 dukker mere kritiske Munk-artikler op. Et stort antal annoncer for skuespil, radiospil (radioteatret) og små notiser, herunder Munk-vittigheder, giver de ca. 75% Munk-link efter krigen.

4. Var der i Norge, som i Danmark, et forsøg på et 'karakterdrab' på digterpræsten udført af kulturradikale og venstreorienterede politikere, som kom til udtryk i dagspressen? Svar: Det korte svar er nej. Via dagspressen kan der ikke dokumenteres en aktiv kamp mod Kaj Munk i Norge efter den 8. maj 1945. – *Situationen i 1945 var jo også den, at Norge havde rigeligt at gøre med at bygge landet op. Og så var Kaj Munk jo ikke noget norsk problem! For Norge var Munk i de år, hvor kritikken af ham for alvor tog fat i Danmark, fortsat en 'lysende stjerne', hvis indsats ikke var glemt. Det gjaldt ikke mindst hans indsats i forhold til jøderne¹⁶ og hans støtte til Norge, da det gjaldt.*

¹⁶ Jfr. bl.a. skuespillet *Han sidder ved smeltediglen* fra 1938, men Kaj Munk var aktiv kritisk i forhold til jødespørgsmålet allerede fra 1933. Se Per Stig Møller: *Kaj Munk*, Gyldendal 2014, s. 646. – *Han sidder ved smeltediglen* fik premiere i Norge den 23. april 1938. Et større antal breve på KMF vidner om Norges glæde og taknemmelighed for stykket – i kampen for de svageste, hvad jøderne jo vitterligt var i tiden, måtte Munk med et kristent fodfæste forsvare deres sag. Der var ikke tale om en politisk stillingtagen.

Litteratur

Andersen, Knud Erik: *Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk*, Munkiana nr.56, 2015.

Austad, Torleiv: *Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-1945*. Oslo 1974. I *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*. Akademisk Forlag 1995.

Austad, Toreleiv: *Kaj Munk sett I lyset av den norske kirkekekamp*. I *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*. Akademisk Forlag 1995.

Brev af 19. september 1933 (KMF-nr. 38.19.01) og 24. februar 1936 (KMF-nr. 38.20.01). Brevene findes i forfatterarkivet under de angivne KMF-numre.

Hjeltnes, Guri: *Avisopgjøret etter 1945*. Oslo 1990.

nb.no/nbsok – følgende aviser er anvendt: *Arbeiderbladet*, *Firda*, *Folkeblad*, *Holden Arbeiderblad*, *Iste Mai*, *Norlands Avis*, *Nordisk Tidende*, *Rogalands Avis*, *Sarborgs Arbeiderblad*.

Pedersen, Jan: *Kaj Munk møtte Hitlers makt med Ordet*. Formentlig privattryk, Søgne 2011.

Møller, Per Stig: *Kaj Munk*, Gyldendal 2014.

3 Kaj Munk og skolen

Af Knud Erik Andersen

1930'erne var en tid, hvor mange skole-spørgsmål 'brændte' sig på i offentligheden. Antallet af avisartikler og foredrag om emnet var utallige. Tiden var, hed det sig, inde til en revision eller bedre en helt ny skolelov. Opdragelse og skole var emner – dengang som i dag - alle kunne have en mening om.

1937- skoleloven var undervejs

Endnu i 1931 havde sognepræsten en særstilling i forhold til den danske skole. Dels var han ofte formand for skolekommissionen, og dels havde han ret til at føre tilsyn med skolens religionsundervisning. Et forhold, der var stærkt omdiskuteret, og som lærerne fandt uacceptabelt. Hvorfor tilsyn af en instans uden pædagogisk uddannelse?

1814-skolelovens formålsformulering var fortsat gældende. *Skolebogscommissionen* blev nedsat i 1930 og skulle foretage en undersøgelse af de skolebøger, der blev anvendt i en række fag, herunder bøger knyttet til faget 'religion', der reelt betød 'kristendom' – andet var utænkeligt. Vår bøgerne nu neutrale, udtrykte de tolerance, var de objektive, byggede de på et videnskabeligt grundlag, var de fredsvenlige etc., etc.?

1930'erne var på alle måder en brydnings-tid i skolens historie, ja, skolen stod så at sige i et vadested, som Munk med sine artikler bidrog til, at mange måtte forholde sig til. Debattens absolutte hovedtema blev begreberne *objektiv og subjektiv undervisning* i relation til ikke mindst religionsundervisningen.

Skolebogscommissionen vendte sig mod forkyndende undervisning og påpegede, at såvel religionsundervisningen som al anden undervisning i skolen burde være kundskabsmeddelende. Derudover gjorde man sig til talsmand for, at "*dogmet om den ufejlbare bibel*" måtte opgives og lærebøgerne indrettes derefter. Betænkningens synspunkter forblev ikke uimodsagte. Knyttet til faget historie var synspunktet, som vandt genklang, at krigshistorie og politisk historie skulle træde i baggrunden.

Ny tilsynslov

Der kan næppe herske tvivl om, at Skolebogsbetænkningen og dens synspunkter skal ses i sammenhæng med sekulariseringen af samfundet og 1930'erne, som et særligt årti.

Skoleloven var blevet ændret i 1899, hvor sammenkædningen af konfirmation og udskrivning af folkeskolen blev ændret, men det var i 1930'erne, at der for alvor blev taget 'livtag', og det rykkede. Og det under anførsel af Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre. Først fik skolen en ny tilsynslov, der bl.a. ændrede markant ved det kirkelige tilsyn med skolen, og så fulgte en skolebogsbetænkning, som anbefalede en kundskabsformidlende kristendomsundervisning uden forkyndelse og med inddragelse af de resultater, som den historisk-kritiske bibelforskning havde fundet frem til.

Hvor var Kaj Munk henne i hele denne udvikling?

Hvordan var Munks pædagogiske tænkning, og hvordan mente han, at den skulle praktiseres? Interesse for skole og opdragelse havde han jo. Året 1931 rummer flere avisartikler af Kaj Munk, der viser, hvor han stod i forhold til disse

spørgsmål. Alle i *Jyllands-Posten* (JP). Det gælder: ”Efter Skolemødet. Nogle Opdragelses-Betragtninger.” Og ”Skole-Problemer. Svar på fire Spørgsmål.” Lad os undersøge disse artikler nærmere. Først ”Efter Skolemødet. Nogle Opdragelses-Betragtninger.” JP 23/8 1931

Hvad mener Munk om skolens *gejstlige tilsyn*? Det må, skriver han, samfundet træffe bestemmelse om, men det vil være vanvittigt at spørge lærerstanden, om dens mening. Det ”er ud i det lyseblaa; det er bare at fatamorgere for de Damer og Herrer, at det er i deres Hænder, Afgørelsen ligger.” Det er hverken lærerne, forældrene eller børnene, der skal bestemme, hvor tilsynet skal ligge.”

Om lærerne finder Munk, at det er vigtigt, at de får en ”omhyggelig Uddannelse og gode Kaar at arbejde under. Det er formentlig besørget. Der kan være noget at rette hist og her.” Lærerne har heller ikke noget klage over. ”Bevares. Det gør de heller ikke”. Læreren skal helst være et eksempel for børnene. ”Et ridderligt Sind, Selvbeherskelse, Aabenhed, Retsindighed, Fromhed og Alvor og godt Humør – kort sagt være en *kristelig, vindende Personlighed*.” En personlighed kan man ikke uddannes til at være. Vi har at ”bede Gud supplere resten”.

Jeg hæfter mig ved, at Munk ser den gode lærer, som en kristen personlighed, afbalanceret og med et godt humør. Helt i tråd med, hvad det konservative Danmark mente.

Skolens opgave er Munk ikke i tvivl om. Den er at gøre børnene ”dygtige og dydige”. I det hele at pleje krop og sjæl. Sarkastisk understreger Munk, at det er skolens pligt ”at bibringe Børnene Viden”,

som for mig lidt underligt sættes i en modsætning til ”Selvstændighed”. ”Sikke noget Griseri”, skriver Munk om tidens tænkning, når det gælder, hvad skolen skal lægge vægt på. Skolen skal påvirke eleverne (kan heller ikke undgå det), og så skal skolen ikke undlade at bruge en gammelkendt indlæringsmetode. Den der hedder ”derfra og dertil”, og hvis ”de ikke kan det, saa give dem en Endefuld”. Ikke ukritisk, men alligevel. Tæv kan både gøre gavn og skade. *Dydighed* – det gamle skolebegreb – anvender Munk og finder det vigtigt at holde sig for øje.

Lad os så se nærmere på artiklen ”Skole-Problemer. Svar på fire Spørgsmål”. JP den 6/9 1931. En artikel, hvori Kaj Munk svarer på fire spørgsmål – han selv har stillet.

Spørgsmål 1: Bør Skoletiden forlænges med et aar?

Munk afviser længere skoletid og skriver ”Skoletiden bør snarest muligt forkortes med 3 Aar, saaledes at den fastlægges f. Eks. fra det tiende til det fjortende Aar.” De fire år skal i Munks optik bruges til det allermest fornødne; ”mange er nemlig ikke i Stand til at gabe over ret meget mere; har ikke Trang til det, faar ej heller Brug for det.” Munks synspunkt er til forveksling identisk med, hvad de mest konservative godsejere mente forud for skoleloven af 1814, og langt fra tidens pædagogiske tænkning.

Spørgsmål 2: Bør Eksamen afskaffes?

Munk ønsker ikke eksamen afskaffet. ”Ikke foreløbig. Ikke førend Høsten afskaffes i Danmark.” Så Munk kan altså ikke se nogen idé i afskaffe eksamen, som han tilmed mener, at både lærer og elev har glæde af. ”Det er da ogsaa ganske

udmærket, at der er saadan en Termin, da Resultatet gøres op.” Og det gælder for Munk både indsatsen i marken og i skolestuen.

Spørgsmål 3: Bør det gejstlige Tilsyn ophæves?

”Ja, lad det endelig det.” Hvad Munk i stedet foreslår er ansættelse af nogle konsulenter, der ”har faaet skolespecial Uddannelse, og hvis Embeder tilsikrer dem Mulighed for helt og holdent at staa i Skolens Tjeneste.” Munk er i dette spørgsmål i takt med mange lærere i tiden, for hvem det er afskyeligt, at præsten – der ikke har en pædagogisk uddannelse modsat læreren – skal føre tilsyn med livet i skolestuen.

Konsulenterne blev en realitet, da amts-skolekonsulentordningen blev etableret.

Spørgsmål 4: Bør Religionsundervisningen bortfalde?

For Munk er religion ”det sidste af alle ”Fag”, Skolen maa miste.” Om ikke andet ”saa for Børnenes Fornøjelse”.

Munk anfører, at det ville være en kulturel skændsel, hvis man lader en slægt vokse op, der ikke ”aner, hvem Moses og Paulus er”. Endelig noterer Munk, at moral og religion er sammenhængende størrelser, så derfor!

Der er ikke megen progressivitet i Munks skoleartikler i 1931. Tværtimod. Intet peger i retning af, at skoleloven skal ændres, hvad den alligevel blev efter hårde kampe i 1937, hvor begrebet kristendom gled ud af skolens formålsformulering, men hvor faget religion, som det hed dengang, blev bibeholdt, men med et lavere timetal. Andre fag trængte sig på.

Skolens undervisning i religion blev ved

med at optage Kaj Munk. Fra 1933 to artikler, hvor den ene er et svar på en artikel af sognepræst Johs. Asmund. Fællestemmet er skolens religionsundervisning, tilsyn og begrebet frihed. Lad os se nærmere på indholdet i ”*Religions-Diktatur i Folkeskolen*”, JP den 5. november 1933.

Artiklen samler sig til en start om skolens tilsyn, som Kaj Munk i sin artikel i JP den 6. september 1931 havde udtalt sig om. Nu med et noget ændret syn – næsten modsat. Kommissionen lægger op til, at der skal ansættes ”Amtsskolekonsulenter eller Kredslærere eller Posekiggere eller Kæphesteryttere” til at føre tilsyn med skolen i stedet for landets præster.

Hvad Munk mener fremgår (næsten) af ordvalget. Munk finder det vigtigt at præcisere, at ”Friheden” i skolen har haft ”mageløst gode Kaar i det præstelige Tilsyns Dage, som – siden Lærerne fik en god Uddannelse og blev en Stand med Selvbevidsthed – væsentligt har været det præstelige Ikke-Tilsyns Dage.” Munk mener, at lærernes og Kommissionens ønske om at ændre det gejstlige tilsyn til pædagogisk uddannede personer kan give ”Ris til deres egen Hale og i Forening med Regeringsembetsmændene har faaet Held til at spænde Ben for den højtelskede Frihed.” En specifik begrundelse for, at pædagogisk uddannede tilsynspersoner skulle medføre en forringelse endside indskrænke lærernes frihed i arbejdet fremføres ikke.

Efterfølgende tager Munk fat om, hvad han betegner som ”det borgbjergske⁵ Ministerium med dets haandgangne Mænds og højlerede Kommissioners”

⁵ Fredrik Hedegaard Borgbjerg (1866-1936). Sosialdemokratisk politiker, socialminister (1924-26), undervisningsminister (1929-35) og redaktør på Social-Demokraten.

... Indsats for at tvinge Undervisningen, først og fremmest i Religion, ind i nye, saakaldte videnskabelige og kulturhistoriske Folder...”

Resultatet er for Munk, at ”man er i færd med at tildanne selve Laaget til Skolefrihedens Ligkiste”.

Artiklen diskuterer, hvad det vil betyde for lærerne, og Munk gør det klart, at det betyder, at ”Lærernes Frihed knægtes”. Resultatet af Kommissionens krav vil være, at vi får ”en dødfødt, en kold og farveløs Bibelhistoriefortælling, som hverken Lærer eller Forældre kan være tilfreds med eller vil finde sig i.” Det må ikke, mener Munk, blive sådan, at det bliver ”halvt- eller helulovligt at meddele Børnene Kristendomskundskab ud af personlig Overbevisning, Grebethed og Tro! Naar vi dertil, er det forbi med Friheden i Skolen, men ogsaa med den Taalmodighed, som det blide danske Sind ellers er saa velsignet udstyret med. Saa bliver der Oprør. Saa bliver Friskolefolkene glade, thi saa faar de Søgning som aldrig før...”

En særlig Munk-pointe er, at det bibelhistoriske stof skal have lov til at ”virke efter dets Bestemmelse paa Børnene.” Børnene er ikke ”teologiske Studenter”... og skal ikke oplæres i ”historisk Viden-skab”. Munks stillingtagen er klar: Han vender sig stærkt mod den linje, der tegner sig i Skolebogscommissionen.

Sognepræst Johs. Asmund giver Munk svar på tiltale i skolespørgsmålene i artiklen ”*Religionen i Folkeskolen*”, JP den 15. november 1933. Samme dag bringer JP Munks svar til Johs. Asmund.

Asmunds artikel påviser punkt for punkt, at Munks tale er endog meget luftig.

Hovedpunkterne er:

- Det nye tilsyn.
- Lærernes forhold til religionsundervisningen.
- ”Bibelkritikkens sikre resultater.”

En artikel, der grundigt tilbageviser Munks synspunkter for at slutte af med, at Kaj Munks ”sorte Krudt” ikke tilføjer lærernes frihed ”nogen Næring”.

Uden på nogen måde at kommentere artiklen svarer Kaj Munk Johs. Asmund: ”Jeg skal med Glæde imødegaa Realiteterne, hvis han i en ny Artikel vil finde dem frem til mig” – og så får Asmund i øvrigt at vide, at hans indlæg er ”to Spalter Vrøvl, Sludder, Sladder, løst Krudt, Vaas, Labri, Bluff, osv., osv. Denne Mand burde snarere end Pastor Asmund hedde Pastor Assenskæft”. Uforsømmetheden er til at føle på. Det er topmål af frækhed! Men også udtryk for en selvbevidsthed, der ikke tjener Munk til ære.

Opsummerende

Kaj Munks syn på skole, religionsundervisning og opdragelse var præget af en national-konservativ-religiøs tænkning, og en nyskabende pædagogisk tænkning kommer ikke til udtryk i hans journalistik. For Munk var det ikke en ny skolelov, der trængte sig på. Slet ikke.

Litteratur:

Skolebogsbetænkningen 1933; K.E. Bugge: Striden Bentzen-Kaper 1933-34. Årbog for Dansk Skolehistorie 1967; K.E. Andersen: Den tilsigtede funktion for elevernes karakteropdragelse i folkeskolen 1780-2010 og af ”Folkekirken Skole-tjeneste” siden ca. 1990. AAU 2012.

4 Skatten i Lerkar Otto Larsen – sagen og Kaj Munks rolle i den

Af Knud Erik Andersen og Jon Høgh

Indledning

Før vi redegør for Kaj Munks journalistiske hovedemne i 1932, den såkaldte 'Otto Larsen Sag', der opstod som følge af sognepræst Otto Larsens bog "*Skatten i Lerkar*", som digteren anmeldte i Jyllands-Posten den 21. maj 1932, vil vi indledningsvis nævne, at Kaj Munk senere samme år, den 2. september, havde premiere på Betty Nansen Teatret med dramaet 'Ordet', hvor Johannes får rakt det skabende og levendegørende Ord, der gør det muligt for ham at bede underret ned.

Vi vil også omtale, hvad sikkert ikke mange avislæsere dengang vidste, at Kaj Munk fra studietiden i København, inderligt godt kendte to af de personer, der som biskopper måtte impliceres i sagen: Biskop John Ammundsen i Maribo, som Munk havde hørt i Kristeligt Studenterforbund, og hans ældre bror, biskop Valdemar Ammundsen i Haderslev, der i Munks studietid var knyttet til universitetet som professor i kirkehistorie. Men for Kaj Munk blev han også en nær ven, der læste hans digte og modtog studentens fortrolighed og gav ham fortrolighed igen.²

Pastor Otto Larsen og hans Bedrift

Under ovenstående titel skrev Kaj Munk en anmeldelse af Otto Larsens bog, hvis indhold ikke blot Kaj Munk, men mange i samtiden fandt udfordrende, fordi Otto

Larsen, der var sognepræst i Øster Ulslev og Godsted på Lolland, i bogen havde stillet tvivlende-kritiske spørgsmål ved så unikke evangeliske begreber som, at Jesus Kristus kunne være født af en jomfru, Jesu helbredende og levendegørende undere, følgelig af Jesu opstandelse, der jo også er et under, samt af Jesu himmelfart.

Skulle en dansk sognepræst anno 1932, der på alle kirkelige højtidsdage i sine kirker på Lolland fra alteret forrettede sin tjeneste og fra prædikestolen udlagde evangelieteksten, virkeligt slippe godt fra at tale modsat af, hvad han troede på? Det må vi se nærmere på.

Hvad skrev Kaj Munk, der blev en meget aktiv debattør i den række af kritiske artikler, der følger "*Skatten i Lerkar*" egentligt som det væsentligste i sin anmeldelse?

Han skrev, at Otto Larsen kendte sin Bibel, fordi han havde læst den, og hver gang der har stået noget om, at Gud vandrede i sin have, at en mand har gået på vandet, eller at den samme mand med ét stiger lodret op i luften, så har pastor Larsen sagt til sig selv, at det kan ikke passe. Sådan noget snak kan moderne mennesker med et helt århundredes kultur og oplysning, der naturligvis også omfatter naturvidenskabens opdagelser og fremskridt, ikke tage for gode varer.

Men Otto Larsens bedrift! Hvori bestod den for Kaj Munk?

Den bestod i, at den unge lollandske præst turde gå imod, hvad en 1000-årig kirke ved evangeliets teser, der strider mod naturvidenskabens beviser, havde lovhjemlet som det eneste rigtige. Det

² Kaj Munk: "Foråret saa sagte kommer. Westermann 1942. Siderne 243-245

havde han udtalt sig om i en bog på små 200 sider: Jeg tror ikke på evangelieteksternes udlægning af Marias helligandsbesvangring og påfølgende jomfrufødsel, ej heller på underne – Jesu helbredelser og levendegørelser, hvortil i sensommeren 1932 også kunne tilføjes Johannes' opvækkelse af Inger i 'Ordet's 4. akt.

Kaj Munk skriver: 'Det er Otto Larsens bedrift og ikke hans bog, jeg synes om ...' Indholdet er Munk vederstyggeligt; det forstår alle, der kender 'Ordet' og ved, at Kaj Munk også i avisartikler og prædikener forsvarede den mulighed, ved troens kraft, at kalde en død tilbage til livet, at skabe liv af dødt.

Munk fører sig nok frem som den ældre og erfarne præst over for den yngre kollega, for hvem Bibelens sandhedsværdi anfægtes af naturvidenskaben. Vanen tro er Munks indlæg polemisk i formen, men samtidig kommer, som allerede antydet, respekt for Otto Larsen til udtryk. Respekt for en mand, der kæmper med sin samvittighed. Der er ikke nogen grund til, at denne mand skal sættes fra sit embede, hedder det.

Artikeltæmaet følger Kaj Munk op i endnu en artikel 22. maj 1932 i Jyllands-Posten. Denne gang uddybet og afsluttet med en understregning af, at Otto Larsen har rejst det helt store spørgsmål, som skal finde sit svar, men endnu ikke har gjort det, nemlig:

"Hvordan skal Kirken føre sig i det 20. århundrede. Hvad skal den slippe af det gamle, hvad skal den sætte til af nyt, for at den stadig kan være på højde med situationen i sin forkyndelse af Kris-

Otto Larsen. Sognepræst i Godsted-Øster Ulslev Pastorat på Lolland, 1928-1932. Lokalthistorisk Arkiv, Nysted v. daglig leder Jørn Ringsing.

tus som korsfæstet, jøder en forargelse og hedninger en dårskab, men selve de kaldede af både jøder og grækere Kristus som en Guds kraft og Guds visdom?"³

"Kirke og Religionsanstalt"

Selvfølgelig kommer der indlæg i dagspressen, der ikke godtager Otto Larsens synspunkter eller finder det i orden offentligt og som præst i den danske folkekirke at stille sin tvivl om evangeliet offentligt til skue. Der var og er vel grænser for, hvad en dansk præst kan tillade sig og fortsat beholde sit embede? Blandt Otto Larsens kritikere er provst P. Helweg-Larsen, som skriver i "Berlingske Aften" og som sammesteds møder kommentarer fra Kaj Munk.

"Kirke og Religionsanstalt" hedder P.

³ Kaj Munk: Skatten i Lerkar. Pastor Otto Larsens bog. Jyllands Posten 22. maj 1932.

Helweg Larsens kronik den 27. juli 1932, som han følger op den 29. juli samme år. P. Helweg-Larsen finder, at ”Otto Larsen slår en streg over alt, hvad der er sand kristendom, og så er han endda præst i den danske folkekirke ... Har vi en kirke – eller har vi en almindelig religionsanstalt, hvor alt er tilladt? Er Otto Larsen skikket til at være præst i Folkekirken?”

I ”*Kirke og Religionsanstalt*” (29. juli) kredser Helweg-Larsen om samme tema og påpeger, at dersom vi accepterer Otto Larsens og ligesindedes, dvs. liberal-teologernes synspunkter, ja, ”da er Kirken færdig med at være folkenes vejleder ... Hvad Kirken skal er ikke at hugge en hæl og klippe en tå og på den måde søge at sikre kristendommen en plads i nutiden; hvad kirken skal er alene at forkynde Evangeliet ... Det er en misforståelse at tro, at det moderne verdensbillede er en hindring for troen på Ordet.”

”Kirkelig Religionsanstalt”

Kaj Munks svar følger den 6. august 1932 i *Berlingske Aftenavis* under titlen: ”*Kirkelig Religionsanstalt*”. For Munk at se, udtrykker ”*Skatten i Lerkar*” ikke et skibbrud, men derimod en opfordring til at slippe noget af det gamle for i stedet for at nytænke Evangeliet og sætte forkyndelsen ind i en nutid, som siden oldtiden og middelalderen har ændret sig afgørende. Spørgsmålet er: Hvem er det, der er kætter – Otto Larsen eller Helweg-Larsen? Hvem kan dømme om, hvorvidt Otto Larsen er en kætter, om han formidler hedenskab? Føler Otto Larsen oprigtigt, at han vil tjene den kirke, han er præst i, ja, så skal han vedblive at være sognepræst. Det er

også et budskab til biskop over Lolland-Falster Stift, John Ammundsen, som har spørgsmålet om Otto Larsens eventuelle afsked liggende på sit skrivebord. Der må være orden i sagerne, skriver P. Helweg-Larsen, hvortil Munk replicerer: ”Ja, det er godt i en skrivebordskuffe ... men ubrugeligt over for livet”.

”Religionsanstalt igen”

Polemikken vil ikke stoppe, og den 29. august 1932 er P. Helweg-Larsen der igen i *Berlingske Aftenavis*. Munk skal ikke have det sidste ord! Denne gang er overskriften ”*Religionsanstalt igen*”.

Artiklen bringer ikke væsentligt nyt, men P. Helweg-Larsen får sagt, at Munk ikke behandler hans kronikker ordentligt. Hvad gør Munk da forkert? Jo, han udelader halvdelen af både hans sætninger, når det passer i hans kram, og dermed også af tankegangen; og så ”polemiserer han mod noget nonsens, jeg hverken har sagt, antydnet eller tænkt...”

Afgørende for P. Helweg-Larsen er det at slå fast, at kristendom ikke er hvad som helst. Endelig drøfter provsten spørgsmålet om, hvem der skal kunne afsætte en præst i folkekirken. Er det biskoppen eller i dette tilfælde menigheden i Øster Ulslev? Kirken må finde ud af, hvad den vil være: ”Kirke eller religionsanstalt.”

”Kirke eller Religionsanstalt, afsluttende kort Svar til Provst Helweg-Larsen”

31. august 1932 kommer så Munks afsluttende svar til Helweg-Larsen under titlen ”*Kirke eller Religionsanstalt, afsluttende kort Svar til Provst Helweg-Larsen*.”

Munk præciserer, at der er en række ting, P. Helweg-Larsen ikke forstår. Centralt står budskabet: At man skal have lov til at tænke forskelligt ”i Øster Ulslev og i Vester Ulslev og dog høre med til Kristi Kirke endda.” Og så får Munk til sidst spiddet P. Helweg-Larsen med en henvisning til Bibelens Gamaliel, der formanede jøderne til selvbeherskelse i deres kamp mod kristendommen, og som Munk finder, at kirken trænger til. Modsat Gamaliel står den gode provst, som Munk ved sin sammenligning ’korsfæster’.

En fællesudtalelse af landets biskopper eller Biskoppernes Hyrdebrev

I midten af september 1932 afholdt de danske biskopper deres årsmøde i Viborg.

Den 12. september udtaler biskop Gøtzsche til Viborg Stifts Folkeblad, at biskopperne ’har talt længe og indgående om Pastor Otto Larsen og hans bog, og de er alle enige om, at når man indtager en stilling som den, Otto Larsen har indtaget, så må man siges at være så langt fra den danske kirkes lutherske grundpræg, at man er ude over grænsen for den forkyndelsesfrihed, som kirken ellers gerne vil unde folk’. Men Gøtzsche siger også, at ’bispemødet skal jo tage stilling til ”Sagen Otto Larsen”’.

Han konkluderer derpå, uden at være stillet overfor flere spørgsmål, at ’den hører hjemme hos biskoppen over Lolland-Falsters Stift, og vil formentligt snart finde sin endelige afgørelse, der har ladet så længe vente på sig ...’.

Om Kaj Munks rolle i sagen udtrykker biskop Gøtzsche, at hans synspunkter slet ikke er som Otto Larsens, begrundet således: ’Pastor Larsen er negativ, pastor

Munk positiv’. Videre siger Gøtzsche, at Munk har sin egen form, og det kan man kun glæde sig over.

At han sagde det, må han have fortrudt få dage efter, at biskopperne den 14. september udsendte deres Fællesudtalelse eller Hyrdebrev, som Munk reagerede voldsomt på. Biskopperne indleder Hyrdebrevet med at omtale, at de, efter ’at have fejret Viborg Domkirkes 800-års fest, nu sender den danske Folkekirkes menigheder en hilsen i ønsket om, at må opmuntre hverandre til fornyet lydighed mod Kristi Evangelium’.

Dernæst slår de til lyd for, at ’Gud er evig den samme ... og man vil ikke fremme retfærdigheds rige på jorden ved at fjerne tanken om Guds rige, ikke broderskab mellem mennesker ved at opgive troen på Faderen i himlen. Og en almindelig religiøsitet, som ikke er bestemt af Jesus Kristus, kan vel give vidnesbyrd om menneskers søgen efter den ukendte Gud. ... Det eneste budskab, som ejer sandheden om menneskets stilling og derfor frelseskraft, er det om Guds dom, tilgivelse og oprejsning, som det er givet ved Kristi legemlige opstandelse. ... Den kristne menighed lever ud af dette evangelium ... Hvor Herrens ånd er, der er frihed; vi forstår alle kun stykkevis, og ikke mindst en folkekirke må give plads for en rig mangfoldighed i tilegnelsen af evangeliet. Men uden at miste sin kraft kan kirken ikke omdannes til en religionsanstalt uden kristeligt præg, og den danske folkekirke ikke opgive sin historiske karakter som evangelisk-luthersk. Om der end ikke kan trækkes juridiske grænser, må det bestemmes siges, at en forkyndelse, der har tabt forbindelsen med Jesu evan-

Godsted Kirke. Lokalhistorisk Arkiv, Nysted v. daglig leder Jørn Ringsing.

gelium, ikke har nogen åndelig ret inden for vor kirke'⁴.

Kaj Munks reaktion

Som nævnt udsendtes Hyrdebrevet den 14. september 1932. Kaj Munk reagerede polemisk i en artikel med titlen 'Biskoppernes Hyrdebrev' i Jyllands Posten fire dage senere. Han omtaler det som noget intetsigende tågesnak, når en halv snes mennesker skal agere enige og skrive under på det samme. 'Man synes ærlig talt, at den udvej havde ligget nær for Kirkens otte spidser: at lade være'. (Flere gange i sit indlæg nævner Munk "otte biskopper", men de var retteligen ni). Så meddeler han, at biskopperne er blevet færdige med at fejre en fest, og at de nu ønsker, at vi må opmuntre hinanden til fornyet lydighed mod Evangeliet. Det har kirken vel hver søndag

og på andre helligdage prædiker; så det er ikke nyhedsstof. 'Men når alle otte biskopper henvender sig til Kirken, så må de jo have noget ganske særligt på hjerte. Og så kommer det da også! "Der er fare for at tabe sig selv i forvirring og fortvivlelse, men der er også mulighed for på ny måde at få øje for den levende Gud". Med bidende sarkasme fortsætter Munk: 'Disse uforfærdede otte mænd, nu træder de frem! Stille har de siddet og følt tiden på pulsen, og derfor kan de nu tage ordet i det mest aktuelle af alle spørgsmål og være vejledere for alle de vågne i tiden, der søger efter den nye måde, hvorpå vor slægt kan få øje for den levende Gud'. Hyrdebrevet oplyser, at Gud er evig den samme. Det er utvivlsomt meget rigtigt, men oplysningen falder alligevel underlig, når det var det nye, talen var om. Så følger en lang

⁴ En fællesudtalelse af landets biskopper skrevet i Viborg den 12. september 1932. Udsendt den 14. september 1932.

række klicheer, 'der sluttet af med noget opbyggeligt ameneri'.

Kaj Munk føler skuffelse, lede og harme over den opsats, som han ikke forstår, at Valdemar Ammundsen – 'den mand, som jeg elsker og højagter, denne biskop, der vitterligt har hoved' – har underskrevet. Og så ved han det alligevel! For bag henvendelsen står politik: 'Det er lillebror Ammundsen på Lolland, der skal hjælpes'. Alle biskopper står dermed sammen om kætteren Otto Larsen. Kom så an, Otto!

Hvem vil omdanne Kirken til en religionsanstalt, spørger Munk. Det vil ingen. Otto Larsen slet ikke, for han er Kristusorienteret, Og af selvsamme årsag kæmper han for, at den ikke må opgive sin historiske karakter som evangelisk-luthersk. Og hvem er de rette til at træffe bestemmelser i spørgsmålet om åndelig ret? Ikke embedsmænd. Men ånd, svarer Munk.

Munk afslutter artiklen med et resume af, hvad han allerede har skrevet: han ser for sig en ung troskyldig og beskednen mand, ikke synderlig begavet, ikke svigersøn til nogen biskop, der tog troen så alvorligt, at det gjorde ondt, og som syntes, at det var hans pligt at være redegørelse, og som derfor fortalte om hvert skridt, han stred med sig selv igennem troens gådefulde land.

Jo mere Munk ser på ham, jo tydeligere ser han den fjende, som 'de otte fløjls-mavede harniskklædte rykker frem imod i samlet falanks under feltråbet leve luskemiklerne'. Idet Kristeligt Dagblad fra begyndelsen af i diverse

artikler sagen vedrørende kraftigt havde plæderet for, at Otto Larsen burde afskediges, bliver Kaj Munks slutbemærkning denne: 'Og nu venter vi på Dahl⁵. Om ikke den højtærede kirkeminister skulle forstå, at dette bliver problemstillingen for ham: "Hvem skal regere Den Danske Folkekirke: Kristeligt Dagblad eller Gud?"

Munks angreb på biskopperne blev forelagt tre af dem. Biskop Westergaard i Ribe mente ikke, at der var grundlag for at gribe ind, John Ammundsen på Lolland havde moret sig kongeligt over artiklen. Biskop Göttsche i Viborg var vred. Han sagde bl.a.: - Jeg ønsker ikke at svare på en så respektløs artikel. For hans vedkommende havde tonen fået en anden lyd.

K. G. Brøndsted

Men der var mange andre, som ønskede at give deres besyv med.

Den vigtigste var K.G. Brøndsted, der ikke underligt koncentrerer sit indlæg om Munks tilsyneladende respektløshed om Kirkens sager og over for Kirkens øverste mænd, når Munk om dem anvender udtryk som 'de otte fløjls-mavede (underforstået: biskopperne)', 'opbyggeligt ameneri', 'luskemikler' og at omtale John Ammundsen som 'lillebror Ammundsen på Lolland, der skal hjælpes', hvad Munk ikke har beviser for er rigtigt.

Det vakte også Brøndsteds foragt, at Munk benævner Otto Larsen som 'ikke synderlig begavet' samt det lumske 'ikke svigersøn til nogen biskop'. Dette er ikke mindre end 'udenoms ondskabsfuldheder og rent vrøvl', hævder

⁵ Peter Dahl var kirkeminister i Staunings regering II, 1929-35

Øster Ulslev Kirke. Lokalhistorisk Arkiv, Nysted v. daglig leder Jørn Ringsing.

Brøndsted. Han stiller sig også uforstående over, at det skulle være ånd og ikke embedsmænd, der træffer bestemmelser om åndelig ret, når han spørger, om det var ren *ånd*, der indsatte Munk som sjælesørger i Vedersø? 'Var det ikke også embedsmænd, der gjorde det? Brøndsted, der bifaldt og takkede Kristeligt Dagblad for dets holdning til Otto Larsen-sagen, spørger videre: 'Skammer De Dem ikke ved at komme med sådant nonsens: "Hvem skal regere Den Danske Folkekirke? Kristeligt Dagblad eller Gud?"

Brøndsted finder det slutteligt forkasteligt, at en sognepræst skal have lov til, søndag efter søndag og på andre af årets helligdage, at fremsige den trosbekendelse, hvori der er enkeltheder, som han ikke tror på rigtigheden af.

Jyllands Postens chefredaktør, Hans

Hansen, aftvang Kaj Munk et svar på Brøndsteds protester. Munk svarede kortfattet og yderst ubehageligt: 'Nu er skældsord uden vid mig en endnu større pestilens end saglighed. På hine svarer jeg aldrig, og hvad det saglige i indlægget angår, da er forholdet jo desværre ofte sådan, at når mænd har nået en vis alder, må ungdommen opgive at overbevise dem og bare vente på, at de dør.'

"I Begyndelsen var Ordet"

Polemikken knyttet til Otto Larsen-sagen synes der ingen ende på! Nye aktører kommer på banen. Denne gang én af Kaj Munks tidligere skolekammerater.

Den 28. september 1932 har sekretær, cand.jur. Egon Larsen en artikel i Berlingske Aften. Overskriften er "I Begyndelsen var Ordet". Her ridser Egon Larsen op, hvad sagen handler om – "...

John Ammundsen. Biskop over Lolland-Falster Stift
1923-1942

den stakkels mand har jo intet gjort, han er bare kommet til at skrive en uskyldig bog, der ganske vist tager afstand fra folkekirkens dogmer om Kristus som den opstandne Guds Søn, fra de ældgamle overleveringer, der er kernen i Folkekirkens forkyndelse”.

Centralt i artiklen spørger Egon Larsen Kaj Munk om, hvor han selv står i denne sag. Inden for eller ”uden for Guds Ord? Er du præst – eller *bare* kunstner?”. (Kursiveringen er vores).

Kaj Munks svar kommer i artiklen ”I Begyndelsen var Ordet” den 30. september 1932 i Berlingske Aften.

Her indleder Munk med at fortælle, at Egon Larsens artikel har glædet ham, bl.a. fordi ”det blev en af mine gamle skolekammerater fra Maribo, der gav mig anledning til offentligt at inlade mig på en orientering...” Munk skriver, at Egon Larsen ikke kan kræve svar på, om han er præst eller bare kunstner,

”... dertil er dette ”bare” alt for fornærmende. At være præst er hverken mere eller alvorligere end at være kunstner.” Det er Munks håb, at både han selv og Otto Larsen ”står inde for Guds Ord”.

I den resterende del af artiklen cause-rer Munk om begreber som vankelmødighed og vægelsind og de tanker, der i forhold til Evangeliet knytter sig hertil. Centralt i artiklen slår Munk fast, at han er ”rygende uenig med Otto Larsen”, og så sender han afslutningsvis en tanke til skoletiden, hvor der kunne være tvivl om, hvem af de to der var nr. ét i klassen, måske var det hverken den ene eller den anden, men ”den søde Hellen Nielsen.”

Egon Larsen lader sig ikke spise af og den 5. oktober kommer han med en sidste artikel, et svar til Kaj Munk i Berlingske Aften. Overskriften er igen ”I Begyndelsen var Ordet”.

Her takker den gamle skolekammerat Egon Larsen for Munks svar og fortæller så, at han ikke finder, at Otto Larsen står i kirken, hvor Munk placerer ham. Og det gør han ikke, fordi han har ’berøvet sin menighed den levende Gud’, og dermed har han svigtet sin menighed. Hvorfor nu det? Fordi Otto Larsen ikke vidner ’om Kristus på en ny måde, men kun om et menneske’. Det kan han gøre ’derude på marken’, men ikke ’inden for Folkekirken.’

Artiklen slutter ganske fornøjeligt med en konstatering af, at han – ’din gamle skolekammerat vistnok hyppigst var nr. 2.’ Egon Larsen finder, modsat Munk, at Otto Larsen svigter sin menighed. Der er ikke tale om en fornyelse, der er alene tale om en præst, der svigter sin menighed, sit kald.

Folkekirkens Samvittighed

Otto Larsen-sagen havde stået på siden maj 1932. Biskopperne havde taget stilling. Menighedsrådene i Øster Ulslev og Godsted blev også hørt. De tilkendegav, at Otto Larsen nok var vellidt, men egentlige tilhængere havde han ikke ⁶.

Sagen måtte finde sin afslutning. Det gjorde den den 22. september 1932, hvor kirkeminister Peter Dahl efter indstilling fra biskop John Ammundsen – der hæftede sig ved pastor Larsens modsætningsfyldte opfattelse af den kristne lære – besluttede at nedlægge sognepræsteembedet i Øster Ulslev og Godsted.

Da Kaj Munk blev bekendt med sagens udfald, skrev han artiklen *'Skatten i Lerkar. Pastor Otto Larsens Forsvar'*, hvor han for sidste gang erklærer, at 'al den dogmatiske skelnen mellem religion og videnskab er tør og ganske uvirkelig', uden liv, så 'de knirker som en gammel havelåge'.

Munk forstår ikke, at en mand som Otto Larsen, der vil kristendommens modernisering, 'skal føre alle de gamle stivbenede og spattede problemer ind på travbanen igen ... Jeg kan ikke holde ud, at der skal tænkes over de ting. Og skal der endelig tænkes, nu, i himlens navn, lad så enhver tænke, som han vil'. Sådan – til trods – som Otto Larsen havde gjort!

Endelig – afklarende - fortæller Munk, at avisen er kommet ind ad døren, og at Otto Larsen sagen har fundet sin afgørelse. Munk læser, at pastor Larsen ikke er uværdig til at fortsætte som præst. Begrundelsen er, at Kirken skal

være human. Otto Larsen, der er sygemeldt, står til at få ventepenge, men kan nok søge nyt embede, netop fordi han ikke er fundet uværdig dertil, men han vil aldrig få det, fordi 'ingen biskop vil lade ham slippe ind ad den snævre port'.

Summa summarum: Otto Larsen - sagen ender, men for Kaj Munk med en utilfredsstillende argumentation. Hvorfor? Fordi biskopperne og kirkeministeren har æltet en 'nydelig Rævekage. Politik! Politik! Politik! To små sogne kan slås sammen og blive til ét ... og så var det jo også en gammel og fugtig præstegård'. Henvendt til Otto Larsen skriver Kaj Munk: 'Det var jo ikke Dem, vi stred for, det var jo for Kirkens storhed. Troen på, at den Herre, De og jeg tjener, også havde brug for en ung ærlig mands kamp og tvivl ... Men troen vil vi ikke miste, troen på, at vi er ansat af Vorherre, så kan bisper og ministre afsætte så galt, de vil! Derfor skal De blive ved. De er kaldet til at være præst ... Hvil Dem nu ud! Søg så embeder igen, til De opnår forbindelse med et menighedsråd, der har hjerte på rette sted.'

'Jeg udnævner Dem til at være Folkekirkens Samvittighed.'

⁶ Kilde: Svend Aage Nielsen: Jeg beder virkelig meget undskyldte... Aalborg Universitetsforlag, 2014.

5 Jøden Jesus

Af Knud Erik Andersen og Peter Øhrstrøm

Sidst på året 1941 opstod der en kontrovers mellem Kaj Munk og *Jyllands-Posten*, der knytter an til en række overvejelser om (selv)censur i dansk presse under besættelsen. Vi benytter overskriften: 'Jøden Jesus', fordi det netop var Munks ønske om i en artikel i *Jyllands-Posten* at fremhæve Jesu jødiske herkomst, der gav *Jyllands-Posten* anledning til indsigelse. Forløbet i 1941 er interessant – ikke mindst fordi det tegner et ret klart billede af den (selv)censur, som dansk presse følte sig nødsaget til at acceptere under besættelsen.

For at belyse kontroversen nærmere vil vi sætte den ind i en bredere sammenhæng. Vi vil se nærmere på selve begrebet censur og vise, hvordan censuren fungerede under besættelsen, og ikke mindst belyse dens betydning og konsekvens for Kaj Munk og andre skribenter, som forholdt sig kritisk til besættelsesmagten.

Censur i Danmark

Retshistorikeren, professor Ole Hasselbalch definerer begrebet således: "Censur er undertrykkelse af tale eller fjernelse af musik, kunst eller kommunikationsmateriale, som betragtes som kritisk, skadeligt eller følsomt af censurerende myndighed."²⁵

Der er ikke tale om noget nyt begreb. Slet ikke. Den Store Danske Encyklopædi²⁶ oplyser, at censur bliver taget i brug af den katolske kirke så tidligt som i 1486 kort tid efter bogtrykkerkunstens

opfindelse. Fra 1564 kendes listen over forbudte bøger, *index librorum prohibitorum*. Verdslige myndigheder fulgte i kirkens spor og censurerede skrifter, der blev anset for politisk eller socialt skadelige.

Langt op i 1700-tallet er der censur i Danmark, hvilket betød, at alt skulle censureres, før det kunne offentliggøres. Straffen for overtrædelse var bøde, fængsel og i grove tilfælde dødsstraf, fx knyttet til majestætsfornærmelse. I 1770 foranlediger Christian den 7.'s livlæge, Johann Friedrich Struensee (1737 – 1772), inspireret af oplysningstiden, at censuren bliver ophævet, og der indføres uindskrænket trykkefrihed. Videre foranlediger Struensee, at bevisførelse via tortur ophører. Struensees fald i 1772²⁷ fører til en ændret trykkefrihedspolitik. Med Ove Høegh-Guldberg (1731-1806) som stats- og kabinetssekretær kommer der regler for, hvad der må skrives – og hvad der ikke må skrives.

I 1830'erne er der (fortsat) diskussioner i forfatterkredse om censurproblematikken. En debat, der bl.a. fører frem til stiftelsen af *Selskabet for Trykkefriheden og dens rette brug*.²⁸

Alligevel fortsætter diskussionen om dens ophævelse frem til *Junigrundloven* i 1849. Med den bliver censur gjort ulovlig. Det hindrer dog ikke, at Danmark under 1. Verdenskrig indfører en "massiv overvågning og omfattende censur af telelinjer – telegraf og telefoni." Hvorfor kunne man spørge? Fordi Danmark "for alt i verden" skulle holdes uden for krigen. Det gjaldt om ikke at fornærme de krigsførende nationer.²⁹

Den samme tænkning møder vi i Danmark i 1930'erne. Her bl.a. i form af *pres* – politisk og psykologisk pres – der resulterer i, at bl.a. Kaj Munks dramatiske produktion møder den politiske virkelighed. Lad os se på to eksempler.

- Den 14. marts 1936 fortæller Munk i *Berlingske Tidende*, at der er kommet et brev til ham fra teatercensoren vedr. ”*Sejren*”. Heri får Munk at vide, at teatercensoren ”kategorisk” forbyder ”opførelsen af stykket herhjemme”. Et politisk pres via den italienske gesandt til teatret sætter sig således spor.
- Når det ikke var muligt at opføre stykket i Danmark, ja, så var det jo nærliggende i Norge, hvor stykket fik urpremiere den 5. april 1936 i Oslo. Dagen efter, den 6. april, skriver teateranmelderen Frederik Schyberg i *Berlingske Tidende*, at Det kongelige Teater ”af mange grunde” ikke kunne opføre stykket.³⁰
- ”*Han sidder ved Smeltediglen*” er planlagt til at blive opført i Sønderborg i januar 1939, hvilket ikke bliver til noget. Teaterdirektør Gerda Christoffersen³¹ vælger efter henstilling fra justitsminister, K.K. Steincke³², der har modtaget en henvendelse fra Tyskland om ikke at opføre ”*Han sidder ved Smeltediglen*” i Sønderjylland, at følge henstillingen.
Hvad vi registrerer er, at regeringen er godt i gang med den tilpasningspolitik, der præger forholdet til Tyskland frem til den 29. august 1943 og på den korte bane til den aftale, der bliver indgået den 31. maj 1939 om

en ikke-angrebspagt mellem Tyskland og Danmark.

”*Han sidder ved Smeltediglen*” fik premiere i Oslo den 22. april 1938. Nordmændene, der ikke har direkte grænse til Tyskland, er mere modige end danskerne. For Danmark er spørgsmålet om sikkerhed helt afgørende.

(Selv)censur i 1940'erne

Danmark bliver besat af tyske tropper i april 1940. I den officielle tyske udlægning er det for at beskytte landet og hindre en engelsk invasion. Når krigen er forbi skal alt være, som det var før den 9. april. Denne udlægning af de tyske troppers tilstedeværelse indebærer, at Grundloven ikke er sat ud af kraft. Danmark er i princippet fortsat et frit land, og der er ikke basis for at indføre censur, men nok selvcensur. Det er så, hvad den danske regering søger at sikre ved at henstille til den trykte presse om at udøve selvcensur. Anderledes forholder det sig med Pressens Radioavis som ”kom under skrap censur. Samtidig blev teater, film og bøger i henhold til et cirkulære fra 6. maj 1940 underkastet politisk censur”³³. Hensigten er fra dansk side at undgå at lægge ’sten’ i vejen for et godt forhold til besættelsesmagten og samarbejdspolitikken. Det gælder om at sikre det bedst mulige forhold til besættelsesmagten, hvorfor tysk-fjendtlige artikler ikke er ønskelige. Samtidig er der givet et ønske om at bevare den frihed, der trods alt er i Danmark. Landets frihed til selv at styre skal ikke sættes over styr. En tænkning, der præger den politiske tænkning i de første krigsår³⁴.

I praksis sker der forskelligt:

Det danske udenrigsministerium indgår den 6. maj 1940 en overenskomst med den danske presse, der betyder, at Udenrigsministeriets Pressebureau kan forbyde omtale af konkrete begivenheder, ligesom Pressebureauet kan forhåndscensurere informationer fra udenlandske pressebureauer, inden de når til de danske redaktioner. Beskeden er klar: Pressen har at holde sig fra alt, hvad der har relation til besættelsesmagten, men kan ellers skrive ret frit om interne danske forhold.

Daglig leder af Udenrigsministeriets Pressebureau bliver kontorchef, cand.jur. Karl I. Eskelund³⁵, der i lighed med regeringen ser det som sin opgave at sikre, at censuren er på danske hænder. For ham som for regeringen er det Pressebureauets opgave at være en stabilisator i forholdet mellem Danmark og Tyskland. Opgaven er helt sikkert vanskelig og fordrer, at dagbladene forstår, hvad det er for en opgave, Pressebureauet har påtaget sig. Samtidig skal de enkelte blade rette sig ind efter de anvisninger, der bliver givet, så besættelsesmagten ikke griber ind, dvs. overtager censuren eller lukker den enkelte avis.

Brud på censuren bliver sanktioneret på forskellig vis: Der kan være tale om påtale, bøder³⁶ og i grove tilfælde indklage for domstolene eller simpelthen et krav fra tysk side om, at journalisten/redaktøren ikke fortsætter i sin stilling. Således går det fx redaktøren af *Social-Demokraten*, H.P. Sørensen³⁷, den senere overborgmester i København, der efter, at han havde nægtet at trykke kronikker, der er udpræget tyskvenlige i forhold til Nazi-Tyskland, må forlade sin stilling.

Redaktørerne af de enkelte aviser er, hvis avisen skal bestå, økonomien hænge sammen, arbejdspladser bevares m.m., nødt til at være forsigtige. I "*Sommeren 45*" formulerer Per Stig Møller sig således:

"Også pressen tilpassede sig efter pres fra Tyskland og dermed også fra den danske regering. Aviserne skulle være forsigtige med, hvad de skrev om Tyskland, meddelte udenrigsminister P. Munch. Forfatteren Poul Henningsen – PH – måtte standse sine skrivelser i *Politiken*. Journalist Nicolai Blædel måtte ophøre på *Berlingske Tidende*. Det kulturradikale tidsskrift "*Aandehullet*" blev lukket på Staunings begæring."³⁸

Bundet på mund og hånd

Poul Henningsens tekst "*Man binder os på mund og hånd*" hører til én af de mest kendte tekster, der bliver ramt af censuren. Teksten stammer fra "*Dyveke*" 1940, musikken af Kai Normann Andersen og blev sunget af Liva Weel. PH skriver teksten kort tid efter besættelsen, og typisk for ham går teksten lige til stregen (censurens streg) – måske endda lidt over. 3. strofe bliver ikke godtaget, men censureret af tyskerne. PH måtte tidligt under krigen flytte til Sverige.

Den 10. januar 2012 kunne man i Rigsarkivets nye læsesal se en udstilling om censuren i Danmark. Poul Henningsens revywise lægger – lidt ændret – navn til udstillingen, der bærer navnet "*Bundet på mund og hånd*". På bedste vis dokumenterer udstillingen, hvor effektivt og detaljeret censuren tog fat.

For alle, der så udstillingen, stod det 'bøjet i neon', at censur og diktatur er

sammenknyttede begreber ligesom censur og ufrie mennesker er det.

(Selv)censuren i Danmark udfordrer yttringsfriheden og resulterer i en lang række illegale blade³⁹, hvori det frie ord kom til udtryk. Bladene bliver hurtigt efterspurgt. De er en kilde til holdningspåvirkning og er med til at give danskerne en tro på, at Nazityskland kan besejres.

Kaj Munks tale i Ollerup den 28. juli 1940

Olleruptalen, som Munk holder på Sydfyn den 28. juli 1940 er ét eksempel på en tale af Kaj Munk, der groft bliver ramt af den danske censur. Talen refereres i *Svendborg Avis* den 29. juli 1940 og giver, som den er udformet, grund til at stemple Kaj Munk som nazist og en stor beundrer af Hitler.

Referatet bliver skrevet af H.C. Nielsen, der har fået besked af redaktør Regnar Stenbæk på at ”passe på”, hvad han skriver⁴⁰. Selvcensur er et ’must’.

Resultatet er en gengivelse af en tale, hvori de tysk-kritiske afsnit er fjernet, og hvor det samlede billede er forvrænget. Ikke så underligt, at den nazistiske avis *Fædrelandet*, den 2. august 1940, finder anledning til at rose talens indhold under overskriften ”Kaj Munk sparker til parlamentarismen.”⁴¹

Gustav Meissner

Centralt i overvågningen af dansk presse står Gustav Meissner (1910-1995), der var tysk diplomat, opvokset i Sønderjylland og både tysk- og dansktalende.

Besættelsesmagten ansætter ham som gesandt i den tyske udenrigstjeneste med tjeneste som presseattaché i København. Efter den 9. april 1940 er det hans opgave at føre tilsyn med den danske presse og på samme tid være kontaktpunkt til det danske naziparti.⁴²

Den 24. december 1940 har Munk artiklen ”*Jule-Evangeliet*” i *Nationaltidende*. Artiklen får Meissner til at forlange, at avisen fremover underkastes forcensur, hvilket dog bliver frafaldet efter nogle dages forhandlinger. Til gengæld må *Nationaltidende* ’sluge’ en bøde på 300 kr. for den 13. april at bringe Kaj Munks langfredagsprædiken, hvori Munk med brug af natursynonymer, giver sit ’spark’ ind i situationen: ”Lad vinteren rase sin tid, sejren er vårens”.⁴³

Evnen til at skrive ”mellem linjerne” er til morskab for mange. Det gælder ikke blot en skribent som Kaj Munk, men også journalisten Helweg-Larsen, der skriver i *Kristeligt Dagblad*, så den tyske censur ikke altid forstår det. En indirekte tale med stor gennemslagskraft.⁴⁴

Jøden Jesus

I begyndelsen af december 1941 sender Munk en artikel til *Jyllands-Posten*, hvori han skriver, at Jesus er jøde, hvilket *Jyllands-Posten* beder ham stryge. Utvivlsomt fordi censuren ikke vil godtage en artikel, hvori Munk understreger dette. Artiklen kunne koste JP dyrt⁴⁵.

For Munk er det ikke mindst under besættelsen en vigtig pointe for ham at fremhæve Jesu jødiske herkomst. Det er denne pointe, der fører til en tilspidset

situation med redaktionen på *Jyllands-Posten*, der vil udsætte hans artikel for (selv)censur af hensyn til besættelsesmagten. Vi har ikke bevaret kilder til belysning af alle sider af denne kontrovers, og man kan håbe, at mere dukker op. Men med de kilder, som allerede nu foreligger, kan man med god sikkerhed beskrive hovedtrækkene af kontroversen og dermed også nogle centrale overvejelser om (selv)censur i dansk presse i 1941.

Tilsyneladende er temaet om Jesu jødiske herkomst vigtigt for Munk af mindst to noget forskellige grunde, som begge har forbindelse til Munks kristne tro, og som begge giver ham gode grunde til modstand mod den nazistiske besættelsesmagt.

1. Reaktion mod antisemitismen

Den første af Munks grunde til at fremhæve, at Kristus var jøde, hang sammen med Munks modstand mod og afsky for antisemitismen. Med henvisningen til Jesu jødiske herkomst – om end på indirekte vis – rejste Munk sin meget vigtige kritik af den nazistiske racisme og den dermed følgende jødeforfølgelse, som var en af Munks allervigtigste grunde til modstand mod nazismen.

Naturligvis så han ikke Jesu jødiske herkomst som et argument i sig selv mod nazisternes jødeforfølgelse. En ubetvivlelig påvisning af Jesu jødiske herkomst ville derimod være en afsløring af det sagligt set helt uholdbare i det system, som nazister i den tyske kirke havde opbygget. Eftersom man i den tyske kirke havde indset problemet i på en gang at gå ind for både antisemitisme og tilbedelse af

en jødisk Kristus. I betragtning af, at det naturligvis slet ikke går at undvære Kristus i kristendommen, gik i hvert fald en del af de tyske kirkelige efter at påvise, at Jesus slet ikke var jøde, men arier.

De forsøgte helt konkret at vise, at Jesus kom fra en arisk minoritet i det nordlige Israel.

Munks kritik af dette sagligt set helt uholdbare og nærmest latterlige krumspring var allerede blevet anvendt i skuespillet ”Han sidder ved Smeltediglen”, hvor Munk lader prof. Mensch undsige kollegaen prof. Dorn, som for at kunne fastholde Jesu afgørende plads i tysk kristendom og nazistisk racisme forsøger at vise, at Jesus ikke var jøde, men arier (replik 305):

DORN: Til Helvede med dette Fagskrift! Jeg mener min sidste artikel i tysk Kirkeblad. Den har De selvfølgelig ikke set? Nej. Jeg beviste der uomtvisteligt, at Kristus tilhørte en arisk Stamme i Nordrigets Udkant. Nu skriver denne Biskop Beugel, som burde hedde Biskop Bengel – har De nogensinde set ham? Det er næsten det, der kreperer mig mest: han er en Mickey Mouse over for mig! Naar mig ikke stort mere end til Bæltstedet! Og se saa her! *Han* vil gendrive *mig*: Punkt 1, Punkt 2, Punkt 3 – indtil Punkt 14 – mageløst. Og denne Sprællemænd spadserer stadig frit om paa Gaden; Folk, der kender ham, tager Hatten af for ham. Saadan noget faar Lov at passere i et regeret Land! Men jeg rejser til Føreren i Morgen, naa, men altsaa i Overmorgen. Denne Begravelse ogsaa!

For Dorn er det helt afgørende, at Kristus skal være arier. Faktisk ser han klare

lighedspunkter mellem Kristus og Føreren (Hitler). Dorn siger i replik 311:

Maa jeg bede om Kristus, men NB! En tysk Kristus. Sandheden er jo, at Kristus var slet ikke saadan, som vi er vant til at faa ham slikket til. Det har jeg ogsaa sagt til Føreren. Der er mange Lighedspunkter, sagde jeg, mellem Dem, min Fører, og ham. Haandværkere er I begge fra Star-ten, med et vist Tilhold hos Toldvæ-senet, og begge bliver I Folkeførere alene ved Ordets Magt – Jamen har jeg ikke Ret?

Mensch kritiserer Dorn for dermed at lade hånt om både god videnskabelig praksis og selve sandheden for at opnå politisk medvind. (Dorn går efter at blive kulturminister under Hitler). Mensch argumenterer for, at som videnskabsmand skal man følge sandheden uanset konsekvenserne. ”Jeg spørger ikke om Følgen. Jeg spørger om Sandheden”, siger han (replik 492).

I stykket lader Munk ham oven i købet have et billede, der viser, at Jesus er jøde. Men Dorn vil under ingen omstændigheder acceptere, at det bliver kendt. ”Jeg henstiller derfor, at De udleverer Billedet til mig nu med det samme at opbevare et sikkert og for Menigmand utilgængeligt Sted”, siger han (replik 503). Herefter fortsætter stykket med følgende:

(504)MENSCH: Det gør jeg ikke. Jeg ringer til Fotografer og Presse straks.

(505)DORN: Jeg forbyder Fotograferne at fotografere og Pressen at skrive. Hvad vil De saa?

(506)MENSCH: Saa vil jeg selv skriige det ud over Tyskland, at jeg har et Billede af Kristus, som godt-gør, han var Jøde.

(507)DORN: Saa ringer jeg til Ambulancen og lader Dem indlægge. Hvad vil de saa?

Denne strid bliver i skuespillet udgangspunktet for Mensch i hans eget opgør såvel med nazisternes laden hånt om sandheden som med den nazistiske racisme. Det er værd at bemærke, at der i Munks beskrivelse af praksis i Førerenes rige indgår censur og anslag mod ytringsfriheden som helt selvfølgelig ingredienser. Myndighederne ville forbyde at præsentere Kristus som jøde i pressen – hvad enten det foregik med ord eller med billeder. Og hvis nogen vil forsøge selv at råbe det ud, at Kristus var jøde, så ville den pågældende blive indlagt på en anstalt som sindsforvirret.

2. Ønsket om at fremme fædrelandskærligheden

Munks anden grund til at fremhæve, at Kristus var jøde hang sammen med hans ønske om at fremme det nationale og fædrelandskærligheden. Med henvisningen til Jesu jødiske herkomst kunne Munk betone værdien i den rette form for fædrelandskærlighed, som ifølge Munk netop burde antage den form, som fremgår af evangeliernes beskrivelse af Jesu forhold til sit folk og sit land. Jesu hengivenhed til sit folk, kunne simpelt hen for Munk fungere som en legitimering af i hvert fald en bestemt form for fædrelandskærlighed og patriotisme. Det blev meget tydeligt fremhævet den 26.

september 1941, på kongens fødselsdag, da Kaj Munk prædikede ved en meget velbesøgt gudstjeneste i Vor Frue Kirke i Aalborg. Munk sagde bl.a.:

”Det var vist Begtrup, der saa fornøjeligt forklarede, at et Individ var et af Menneskehjernen opfundet Begreb; et Individ havde aldrig eksisteret i Tilværelsen og vilde heller aldrig komme til det. Ogsaa Jesus blev født i et ganske bestemt Land og ind i og af et ganske bestemt Folk. Jesus var Jøde. Hans Fædrelandshistorie var Jødefolkets Historie, hans Digtere var Profeterne, hans Maade at tale paa fulgte de jødiske Traditioner. Og hvor elskede han sit Land, dets Natur: Liljerne paa Marken. Dets Arkitektur: Jerusalem! Jerusalem! Dets Folk: Jeg er ikkun udsendt til de fortabte Faar af Israels Hus.”

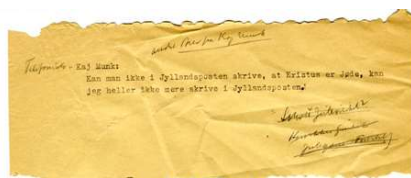
Jesu fædrelandskærlighed var altså ikke til at tage fejl af, men den var meget forskellig fra det, som Munk kaldte ”den farisæiske Fædrelandskærlighed”, som ”havde stærk islæt af den Selvovervurdering, der fører direkte ud i Forbrydelsen”. Munk fortsætter:

”Ogsaa Jesus vidste, at hans Folk var et af Gud udvalgt Folk. Men han havde slet ingen Tro til dette: at erobre, at underkue, at herske. Der havde været Verdenserobrere nok; de imponerede ham ikke; der var jamret Fortvivlelsens Skrig nok, og Jorden var rød af sine Børns Blod. Nej, ikke en Verdenserobrere, men en Verdensfrelser, det var, hvad Gud havde udvalgt det jødiske Folk til at skænke Menneskeheden.”

Adressen til nazisternes selvovervurdering og forbrydelse mod andre folk er ikke til at misforstå. Det er altså rigtigt og godt at holde af sit eget folk og sit eget land, men det må ifølge Munk ikke ske på andre folks og landes bekostning.

Både *Aalborg Stiftstidende* og *Jyllands-Posten* bragte prædikenen. Senere på året var Munk som skribent tilknyttet *Jyllands-Posten* i gang med en artikel, der igen ville slå på temaet om Jesu jødiske herkomst – sandsynligvis en juleartikel i avisen.

Denne gang var redaktionen på *Jyllands-Posten* imidlertid ikke indstillet på at offentliggøre artiklen. I stedet blev Munk bedt om at undlade et afsnit i artiklen. Tilsyneladende blev Munk meget vred. I hvert fald ringede han til redaktionen og afleverede sin besked til telefonisten. Telefonnotatet findes i Kaj Munk Forskningscentrets arkiv og gengives herunder:

Udateret telefonnotat fra Jyllands-Postens arkiv.

Umiddelbart ligner dette jo et ultimatum fra Munks side. Avisen måtte levere Munks budskab om Jesu jødiske herkomst. Ellers ville det være slut med Munk som journalistisk medarbejder på *Jyllands-Posten*. Det er klart, at redaktionen tog sagen meget alvorligt. Redaktør Hans Hansen ringede selv tilbage til Munk og har tydeligvis fået klar besked. Det synes i hvert fald at fremgå af det følgebrev, som redaktøren også sendte dateret den 15. december 1941 (herunder)

sammen med en angivelse af de dele af artiklen, som efter redaktørens mening måtte skæres bort. Redaktør Hans Hansen skriver:

Efter Aftale i Telefonen sender jeg hermed Deres Manuskript med de Afsnit indstregt, som jeg efter mine Erfaringer finder det nødvendigt at bortskære. Jeg forstaaer på Deres Udtalelser i Telefonen, at De navnlig tillægger Afsnittet på sidste Ark om Kristus som Jøde særlig Betydning. Det er jeg ganske enig med Dem i. Men mine Erfaringer siger mig, at det ville kunne faa alvorlige Følger, om De netop nu fremdrager dette Punkt paa den Maade, det er sket i Artiklen. Jeg tænker ikke på Følger, det vil få for Dem eller mig, men paa de almene Konsekvenser af i den øjeblikkelige Situation at rejse en Diskussion om hele det Spørgsmaal, som knytter sig hertil.

Hans Hansens pointe er ikke til at tage fejl af. Efter hans mening vil offentliggørelse af Munks artikel med den kritik af antisemitismen, som den givetvis har indeholdt, kunne få alvorlige konsekvenser for *Jyllands-Postens* mulighed for fortsat at udkomme på de hidtidige vilkår. Risikoen er også, at en offentliggørelse af artiklen let kunne føre til, at Munk ville miste muligheden for fremtiden overhovedet at kunne skrive i *Jyllands-Posten*. Som det fremgår af det følgende i brevet, lægger redaktør Hans Hansen stor vægt på, at man gør, hvad man kan for at sikre at Munk fortsat kan skrive i aviserne:

Hvad specielt Bladenes Stilling angaar, har jeg fra første Færd set sådan

paa det, at vi har Valget imellem at skrive under en vis Kontrol eller at lade Bladene skrive af dem, som nu nøjes med at kontrollere dem. Og jeg mener, at selv under Kontrol har den danske Presse en dansk Opgave at løse, hvorfor det ogsaa er en ansvarlig dansk Bladleders Pligt at vogte sine Skridt, saaledes at han kan udnytte de foreliggende Muligheder for at røgte sin Opgave, saa meget mere som der kan komme en ændret Situation, hvor man haardt vilde savne de Blade, som paa Grund af "Dristighed" vilde være afskaaret fra at lade Deres Røst høre. Jeg vilde synes, at det var en opgave for Dem at være med til at benytte de Muligheder, der foreligger, og det vilde gøre mig ondt, om De er af en anden Mening. I denne Forbindelse beklager jeg, at det under de nuværende Trafikforhold er saa vanskeligt at tale sammen, idet en mundtlig Forhandling sikkert vilde klare visse Spørgsmaal.

Brev fra Redaktør Hans Hansen til Kaj Munk 15. december 1941.

Brevet er tydeligvis H. Hansens forsøg på at få Munk til at besinde sig på, at *Jyllands-Posten* må pålægge sig en vis selvrensning for at kunne eksistere og skrive nogenlunde frit. Det siger en del om den værdi, som redaktøren tillagde Munks fortsatte tilknytning til *Jyllands-Posten*, at han lægger så stor energi i at få Munk til at besinde sig.

Vi kan ud fra de kendte kilder ikke sige, hvad det præcis var, Munk ønskede at sige med henvisning til Jesu jødiske herkomst, men det fremgår, at der vil være tale om en "Dristighed", som ville kunne true *Jyllands-Postens* mulighed for fremover at bruge Munk som skribent i avisen, H. Hansen understreger, at det netop måtte være en opgave for Kaj Munk "at være med til at benytte de Muligheder, der foreligger".

Det er klart, at både Hans Hansen og Kaj Munk med denne sag var stillet i et vanskeligt dilemma. Naturligvis kan man kun gætte på, hvad der vejede for de to i situationen, men den påtænkte og indsendte artikel fra Munk kom i hvert fald ikke i avisen – heller ikke i rettet form, således som Hans Hansen ellers havde lagt op til det. Det er på den anden side klart, at det gode forhold mellem Kaj Munk og H. Hansen blev genoprettet. Kaj Munk sendte ovenstående julehilsen til redaktør Hansen:

Som det fremgår, er Munks ønske nu – måske som et plaster på såret – at avisen julemorgen skulle bringe den juletale, som juleaften blev udsendt til hele landet over Statsradiofonien, oplæst af skuespiller Henrik Bentzon.

Dette ønske opfyldte *Jyllands-Posten*. Det er en meget smuk julehilsen, men den in-

Vedso jul 1941
Kære Redaktør Hansen,
juleaften blev Bentzon
dette Skrevet i København. det
må jo være sig julehilsen
til Jyllands-Posten julemorgen.
Med venlig hilsen og
tak til Jyllands-Posten.
Hans Hansen
Kaj Munk

Brev fra Kaj Munk til redaktør Hansen, julen 1941.

deholder ingen henvisning til jøderne.

Betoningen af Jesu jødiske herkomst forsvandt bestemt ikke fra Munks skrifter. I den berømte prædiken i Københavns Domkirke den 5. december 1943 fremhævede han, at "Tømrersønnen fra Nazareth ... som den gode Jøde han var" ikke svigtede sit ansvar og sin opgave på jorden. Senere i samme prædiken får vi en af Munks allerskarpeste fordømmelser af jødeforfølgelserne.

"Naar der her i Landet rejses en Forfølgelse mod en særlig Gruppe af vore Landsmænd bare for deres Afstammings skyld, er det kristeligt ret af Kirken at raabe: Dette er stridende mod Grundloven i Kristi Rige, den, der hedder Barmhjertighed, og det er afskyeligt for frie nordiske Sind."

Naturligvis skal det understreges, at det afgørende argument mod nazisternes racisme ikke var Jesu herkomst, men derimod ansvaret for medmennesket som en fundamental lov i kristendommen. Munk gør op med antisemitismen på en måde, som er helt generel. Ingen skal forfølges på grund af deres afstamning. Det strider imod ”Grundloven i Kristi rige”.

Der er ifølge Mensch (og Munk) ingen principiel modsætning mellem at være jødisk og at være tysk. Det siges meget markant i slutreplikken i ”Han sidder ved Smeltediglen” (replik 565), hvor Mensch netop har annonceret sin forlovelse og kommende ægteskab med Sara Levi, hans jødiske forskningsassistent.

MENSCH: Du skal føde mig en Søn i min Alderdom, Sara, han skal blive en god Tysker og et sandt Menneske.

Bibelhenvisningen til Abrahams hustru Sara bliver her en yderligere understregning af, at det gode tyske kunne fint gå i spænd med den jødiske tradition og religion, som fremgår af Det Gamle Testamente.

Niels Ebbesen

Fra januar 1941 har Pressebureauet og Gustav Meissner et godt øje til Kaj Munk, fordi han da begynder på sine oplæsninger af *Niels Ebbesen*, der endnu ikke er skrevet færdigt. Munk er fra da af til stadighed under kritisk overvågning. Det er Munks vurdering, at skuespillet *Niels Ebbesen* kan undgå censuren, når det ikke er skrevet færdigt og trykt. Dermed er der, mener han, basis for at bruge manuskriptet som grundlag for den fore-

dragsrække, han for alvor indleder i 1941. Men der tager han fejl.⁴⁶

Teater- og varieté censor I.C. Normann bliver opmærksom på foredragsrækken og skuespillets tyskfyndtlige karakter, så han beder Munk om dels at få et møde med ham og dels at få manuskriptet til gennemsyn. Munk siger nej til at fremsende manuskriptet, men ja til at mødes med censoren. Et møde, hvis resultat bliver for ”lille ifølge Normann”.⁴⁷

Munk fortsætter med at bruge sit ufærdige manus som forlæg for sine foredrag og resultatet udebliver ikke. Udenrigsministeriet beder Kirkeministeriet om at ”dæmpe ham ned”. Så det er altså ikke blot Udenrigsministeriet, der forholder sig til Munk, det er også Kirkeministeriet, hvis øverste chef, Vilhelm Fibiger, følger op og samtidig viser stor veneration for Munk.

Kaj Munk Forskningscentret ligger inde med en korrespondance⁴⁹ mellem kirkeminister Vilhelm Fibiger og Munk, der ridser situationen op, og utvetydigt gør det klart for Munk, at han må holde igen med sine kritiske udtalelser, da det ellers kan få ”alvorlige følger”.

Vi skal frem til 1942 før Kaj Munk den 9. april 1942 – to årsdagen for besættelsen af Danmark – udgiver skuespillet ”*Niels Ebbesen*”, i klar strid med de råd og anvisninger, han har fået. Ved udgivelsen bliver stykket straks forbudt og beslaglagt, men dog ikke før et stort antal eksemplarer er sat i omløb. Stykket kunne ikke sættes op i Danmark. For de tyske myndigheder var det utvivlsomt for nærliggende at drage linjer mellem stykkets historiske fortælling om frihedshelten Niels Ebbesen og til den aktuelle situa-

tion. For besættelsesmagten var den slags helt uantageligt.

I februar 1943 er ”antallet af ”sager”, skriver Dosenrode, vedrørende Kaj Munks anti-tyske skrivelser ved at hobe sig op, og Munks navn blev nævnt i samtaler med den tyske besættelsesmagt og derfor taget op på højt (ministerielt) og på højeste niveau, dvs. i regeringen”.⁵⁰

Billed-Bladet

Forud for udgivelsen af Munks erindringer bringer *Billed-Bladet* en særudgave af bladet, der har fokus på Kaj Munk og livet i Vedersø Præstegaard. Et reklamestunt for ”*Foraaret saa sagte kommer*”. Ét af billederne giver anledning til tysk indgriben. Billedet viser nemlig Kaj og Lise Munk, der sidder ved familiens radio og lytter til, hvad den bringer. Det er der i sig selv intet forkert ved, men billedteksten er ikke spiselig for censuren, for her fortæller Munk nemlig, at han hver dag lytter til radioen, inden han spiser til middag kl. 18.30, der netop er tidspunktet, hvor BBC’s udsendelser til Danmark bliver bragt, hvad der er forbud mod. Munk ser åbenbart stort på forbuddet og udtaler sig frit om sin hverdag og vaner.

Per Stig Møller fortæller, at Meisner dagen før, *Billed-Bladet* skulle udkomme, havde fået fat i et eksemplar, og straks ”ringede han til Karl I. Eskelund i Udenrigsministeriet og forlangte bladet standset og tilbagekaldt med henvisning til dette fotografi og den tilhørende billedtekst.”⁵¹

Sagen om fotoet og billedteksten udvikler sig og kommer omkring såvel udenrigsministeriets direktør Niels Svenningsen⁵²

og den tyske rigsbefuldmægtigede C. v. Renthe-Fink⁵³. Resultatet bliver, da store dele af oplaget på det tidspunkt allerede har forladt trykkeriet, at *Billed-Bladet* udkommer, men ikke uden omkostninger for dets redaktør, Ejnar Black, som tyskerne forlanger bliver afskediget. Black prøver at forklare sig, bl.a. med at billedteksten ikke skulle opfattes ”som en hentydning til BBC’s udsendelse, eftersom der var tyske kortbølgeudsendelser kl. 18.”⁵⁴ Men den forklaring accepterer tyskerne ikke. Den 1. september 1942 har Black ikke længere sit job.

Munk ramt af censur

”*Foraaret saa sagte kommer*” skulle i uddrag være bragt i *Nationaltidende* i sommeren 1942. Men Eskelund siger fra og nedlægger forbud. Avisen får besked om, at alt hvad Munk ønsker optaget i *Nationaltidende* fra nu af skal forhåndsgodkendes af ham. Den beslutning får *Nationaltidende* til at afstå fra at bringe de planlagte artikler og afstå fra videre samarbejde med Munk. Det hindrer dog ikke *Jyllands-Posten* i at bringe seks uddrag, *Lollands-Posten* ét uddrag og *Det tredje Standpunkt* ét uddrag.⁵⁵

Den 14. oktober 1942 udkommer ”*Foraaret saa sagte kommer*”. En udgivelse, der ikke skulle være nogen virak om, da Udenrigsministeriets Pressebureau kort tid forud har udsendt en meddelelse om, at der er forbud mod at anmelde Kaj Munks bøger. Det hindrer dog ikke Henning Kehler i at anmelde bogen i *Berlingske Aftenavis* den 20. januar 1943.

Pressebureauet indklager efterfølgende avisen for Pressenævnet, men uden at få medhold, da der – hedder det – ikke har

været ”hjemmel til at udstede det omhandlede forbud.”⁵⁶

Den danske censur ophører med regeringens tilbagetræden den 29. august 1943. Pressen er fra da af under tysk censur, hvilket Munk får at mærke. *Jyllands-Posten* skriver til Munk den 1. september 1943, at ”Udenrigsministeriet under den skærpede censur ikke længere ville tillade bladet at trykke hans artikler.”

Situationen har længe været under udvikling. For Munk er situationen næsten utålelig. Han må have sine budskaber ud. Hans utålmodighed og utilfredshed fremgår af et af hans sidste breve til redaktør H. Hansen: ”Jeg er for ung til at være på ventepenge. Kan De ikke bringe artikler af mig uden mit navn under – altså artikler uden, om jeg så må sige: Særpræg. Æn i kvartalet eller sligt? Indtil vi atter kan tale af karsken bælg”.⁵⁷

Fra den 8. september 1943 er det ikke længere tilladt at udgive Kaj Munks bøger. Det rammer bl.a. én af Munks mest kendte digtsamlinger, ”*Den Skæbne ej til os*”, som Munk den 7. september 1943 udsender til venner og bekendte i korrekturudgaven. I alt 500 stk. En korrektur er jo ingen bog, ’bare’ en korrektur! I øvrigt med følgende tilføjelse: ”Bogen kommer ikke i handelen”.

Kaj Munks måske mest kendte digt ”*Den blaa Anemone*” indgår i ”*Den skæbne ej til os*”. Et digt, der handler om den smukke blå blomst, som Munk graver op på sin fødeø Lolland og tager med til Vedersø, hvor han planter den i præstegårdshaven. Digtet beskriver, hvordan den spæde blomst, ligesom digteren selv, skønt alle odds er imod dem begge, med glans klarer omplantningen fra den lol-

landske lune luft til Vestjyllands gus.

Et af de stærkeste digte i samlingen er ”*Vort danske kald*”, der fokuserer på, hvad situationen fordrer: ”Nu kræver Danmark af os, vi er stærke, så aldrig frygt og tvivl får overhånd . . . .”

Sidst i november får Munk forbud mod at prædike i København, hvilket fører til, at en planlagt prædiken i Helligåndskirken må aflyses, men kun for at han efter aftale med provsten taler i Vor Frue Kirke den 5. december 1943.

Denne hans *Sidste Prædiken i København*, som den er blevet kaldt, rummer et stærkt angreb på besættelsesmagten⁵⁸, et forsvar for modstandsfolkene⁵⁹ og en utvetydig opfordring til modstand.

Illegalt og i et oplag på 50.000 eksemplarer bliver prædikenen trykt og fordelt.

Svaret kommer den 4. januar 1944.

Tyskerne har fået nok af Munk, der bliver skudt den 4. januar 1944 i Hørbylunde Bakker.

Efterskrift

Censur er næppe et fænomen, vi dagligt tænker over i dagens Danmark. Vi har jo ret til at ytre os, men under ansvar for loven, som det hedder. Og så alligevel. . .

Vi har nok ret til at ytre os, men den, der ytrer sig, står til ansvar over for domstolene. Det betyder, at ytringsfriheden ikke er ubegrænset. Man kan fx straffes for at ytre dig i en sag, hvor der er tavshedspligt eller for at komme med racistiske udtalelser.

Det gælder i dag, som det gjorde i 1849

og under Danmarks besættelse, at censur er en stærkt indgribende foranstaltning, og det fordi censur giver mulighed for at undergrave demokratiet og dets prin-

cipper. Det ligger dybt i vor forståelse af demokratiet, at medierne skal have mulighed for, at emner kan præsenteres fra alle vinkler og uden forudgående kontrol.

Litteratur

Auchet, Marc m.fl. (red.) 1995: *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*. Akademisk Forlag.

Dosenrode, Søren (red.) 2014: *Kaj Munk og teologien*. Nyt Nordisk Forlag.

Munk, Kaj 1946: *Han sidder ved Smeltingen*. Nyt Nordisk Forlag.

Munk, Kaj 1958: *Aldrig spørge om det nytter*. Nyt Nordisk Forlag.

Møller, Per Stig 2015: *Aldrig skal Danmark dø*. Kristeligt Dagblads Forlag.

Møller, Per Stig 2019: *Sommeren 45*, Kristeligt Dagblads Forlag.

Store Danske Encyklopædi. Danmarks Nationalleksikon. Gyldendal.

25. Ugeskrift for Retsvæsen 2012, Bs.

26. Store Danske Encyklopædi. Se under 'Censur'.

27. Struensee – Caroline Mathilde – dramaet/fiktionen er skildret i filmen "En kongelig affære" fra 2012.

28. Danmarkshistorien.dk. Institut for Kultur og Samfund. Se Dansk Litteraturhistorie bind 7, Politikens Forlag.

29. Andreas Marklund, forsker ved ENIGMA (Museum for post, tele og kommunikation). Her citeret fra Pol. 7. november 2016.

30. Det er nemt at være 'højt på hest' og tage afstand fra den danske stillingtagen i 1936, men situationen var varskelig og Danmark var i en mere sårbar situation end Norge. 1930ernes politiske problemstilling var grundlæggende oprustning eller afrustning. Hvad var det rette at satse på? Var det ikke bedre at holde sig til, hvad der havde været en succes under 1. Verdenskrig, at være neutrale. En stillingtagen, der endda viste sig at være økonomisk fordelagtigt. Med forsvarsforliget i 1932 havde Danmark reelt forholdt sig til det givne dilemma. Resultat: Nedrustning og en "appeasement-politik over for stormagten Tyskland". Dosenrode 2014: 84 i Kaj Munk og teologien.

31. Gerda Christophersen (1870 – 1947). Skuespiller, teaterdirektør m.m.

32. K. K. Steincke (1880 – 1963), socialdemokratisk politiker og justitsminister under regeringerne Th. Stauning. Hans navn forbindes særligt med Socialreformen i 1933, der blev et resultat af Kanslergadeforliget.

33. Møller 2015: 19.

34. Etableringen af Dansk-Tysk Forening den 24. juli 1940, hvis formål var at "udbygge forståelsen mellem Danmark og Tyskland" er et eksempel på, at man fra dansk side arbejdede på at sikre et godt forhold til besættelsesmagten.

35. Karl I. Eskelund var uddannet cand.jur. og havde en baggrund som formand for Københavns Journalistforbund. Hans opgave var at følge op på den linje, der var lagt fra politisk side.

36. Bøder blev fastsat af Pressenævnet, der var dansk sammensat og bestod af redaktører fra flere af landets største aviser. Samme Pressenævn skulle også sikre, at anti-tysk propaganda af enhver art, dvs. brochurer, flyveblade, foredrag m.m., ikke kom til udtryk/fandtes. Så tidligt som dagen efter Danmarks besættelse kræver den tyske presseattaché Gustav Meissner, at det sker. Også denne opgave tilfalder Pressenævnet, der ligeledes skulle behandle evt. overskridelser af de retningslinjer, der blev udstukket. Pressebureauet kunne indklage overskridelser af retningslinjerne for Pressenævnet. Møller 2015: 19.

37. Redaktør af Social-Demokraten 1929-1941, trafikborgmester i København 1943 og overborgmester 1946-1956.

38. Møller 2019: 16.

39. Mere end 600. Blandt de mest kendte er De Frie danske, Frit Danmark, Fri Presse, Ringen og Land og Folk.

40. Information 25. 4. 1946.

KAJ MUNKS ROLLE I DANSK OG NORSK PRESSE

41. Efter krigen udtaler H.C. Nielsen til dagbladet Information, at han jo ikke kunne bringe, hvad Kaj Munk sagde i Ollerup. Lykkeligvis var der personer til stede i Ollerup som tog referat af, hvad Munk egentlig sagde den 28. juli 1940. Disse referater findes i dag i Aalborg på KMF. Interesserede kan læse provst Fauerskov Laursens referat, der viser en noget anden tale end den, der blev refereret i Svendborg Avis. (Man kan endda lytte til Casper Kochs smukke oplæsning af referatet ved at følge det relevante link på www.kajmunk.aau.dk.)
42. Aage Trommer: Gustav Meissner. Store Danske Encyklopædi. 2020. – Fyens Stiftstidende har en forsidehistorie den 14. maj 1945, hvori det bliver fortalt, at københavnske frihedskæmpere har arresteret Meissner, som de har fundet mellem en gruppe tyske flygtninge i internatet på General Motors.
43. Møller 2015: 33.
44. Auchet m.fl. 1995: 148. Jørgen Glenthøjs artikel: Martyria.
45. Jævnfør at Nationaltidende blev idømt en bøde for den 13. april 1941 at bringe Munks langfredagsprædiken. Møller 2015: 33.
46. Dosenrode 2014: 102.
47. Dosenrode 2014: 102.
48. Vilhelm Fibiger (1886-1978), konservativ politiker, medlem af Folketinget 1920-57, valgt af Thisted-kredsen.
49. I brev af 11. december 1941 – mærket "Fortroligt" – forklarer Fibiger Munk, hvorfor han har stemt, som han har stemt i spørgsmålet om Anti-kominternpagten. I breve af 4. marts 1942 og 10.3. 1942 opfordrer Fibiger Munk til at dæmpe sig, da følgerne ellers kan blive alvorlige. I et håndskrevet brev af 27. marts 1942 beder Fibiger så Munk komme til en samtale i ministeriet og det med et indhold, der utvetydigt fortæller, at Munk skal passe på, "jeg ville meget nødtigt, at der skulle ske noget overraskende overfor Dem fra anden side". Det står klart, at Fibiger ønsker at beskytte Munk, uden at Munk ændrer holdning eller adfærd. Supplerende Kilde: Dosenrode 2014: 102-103. Fibiger må efter tysk pres forlade regeringen ved regeringsomdannelsen den 9. november 1942, bl.a. på grund af, at han ikke havde afskediget Munk. Møller 2015: 31.
50. Dosenrode 2014: 105
51. Møller 2015: 44-45.
52. Niels Svenningsen 1894-1985. Dansk diplomat og departementschef. Blev i 1941 direktør for Udenrigsministeriet.
53. C.v. Renthe-Fink 1885-1964. Tysk diplomat. Udnævnt til gesandt i Danmark i 1936. Blev ved Danmarks besættelse den 9. april 1940 rigsbefuldmægtiget, dvs. øverste tyske politiske instans. Renthe-Fink var tilhænger af samarbejdspolitikken og imod, at danske nazister kom til magten. Selv blev han erstattet af Werner Best efter telegramkrisen. Werner Best var medlem af nazipartiet, NSDAP og SS, hvor han havde titel af Obergruppenführer. Efter krigen blev Best dømt til døden i Københavns Byret, men dødsdommen blev senere omstødt. Baggrunden for telegramkrisen var formelt et telegram, hvori kong Christian X. takkede Adolf Hitler for en lykønskning i anledning af kongens 72 års fødselsdag den 26. september med ordene "Spreche meinen besten Dank aus. Christian Rex." Kongens kortfattede hilsen blev i Berlin opfattet som en fornærmelse og blev brugt til at skærpe besættelseskursen.
54. Møller 2015: 45.
55. Møller 2015: 36.
56. Møller 2015: 46.
57. Vedersø. 14. januar 1943. Til Red. Hans Hansen. JP 10.6. 1945.
58. Meget kontant opfordrer Munk sin menighed til at kæmpe mod tyskerne - "kæmpe på linje med det lænkede Norge og det blødende Finland."
59. Som regeringen med statsminister Buhl i spidsen i 1942 havde opfordret befolkningen til at anmelde.

6 Kaj Munk og Sverige

Af Knud Erik Andersen

Denne artikel har som sit *primære mål* at kaste lys på Kaj Munk i svensk presse under krigen. Det er interessant, fordi vi har at gøre med et land, der ikke var besat af Tyskland og dermed ikke ramt af den samme censur som fx Norge, hvor Munk næsten var helt fraværende i pressen under krigen.

Hvordan var det i Sverige 1940-1945, skrev man noget om sognepræsten, dramatikeren og modstandsmanden Kaj Munk? Og hvis man gjorde, hvilket billede af Munk kom til udtryk?

Sekundært er målet at give *eksempler* på, hvordan Munk indgik i svensk presse *før* og *efter* krigen. Ligeledes vil artiklen *anføre* enkelte bogudgivelser i Sverige om Kaj Munk i året 1944-45 samt omtale og kommentere Sven Stolpes ”*Kaj Munk – Digteren og Profeten*”. Hvorfor netop denne bog? Fordi den på mange måder har udfordret undertegnede. Dels teologisk og dels sprogligt. Vi vender tilbage hertil sidst i artiklen.

I sit udgangspunkt bygger artiklen på Lennart Francks artikel fra 1995: ”*Kaj Munk-billedet i Sverige i 1940'erne og i dag*”. En artikel, hvis indhold jeg grundlæggende er enig i, men gerne vil supplere med en række detailoplysninger, bl.a. om udviklingen i antallet af artikler i 1930'erne og 40'erne om Kaj Munk, om den svenske filmversion af ”*Ordet*” og om de mange skuespil, der fandt vej til svensk radioteater. Videre finder jeg anledning til at understrege, at

Kaj Munk også mødte kritik i Sverige, hvor flere fandt, at han var vel positiv over for nationalsocialismen til en start. Ja, forfatteren Hjalmar Söderberg kaldte Munk for nazist.

Endelig omtaler jeg Svend Stolpes bog noget anderledes end Lennart Franck, og det gør jeg primært knyttet til bogens sprog, som - i min optik - skal have en kommentar, idet jeg finder den vel højstemt. På indholdssiden er der også grundlag for kommentarer. For var Kaj Munk at sammenligne med en profet, og tog han martyrollen på sig? som Stolpe skriver.

I dag som under krigen

Hvis jeg i dag spørger rundt i mit nabolag i Lønstrup-Aalborg om kendskabet til Kaj Munk vil en rundspørge give meget forskellige svar. Fra ham eller hende, der nok har hørt om Kaj Munk over den lokale, belæste sognepræst, der har læst adskillige bøger om og af Munk, hvortil også hans prædikener hører, til universitetslærere i historie og dansk m. m., der har et dybtgående kendskab til Kaj Munks virke - for slet ikke at nævne et par professorer på Kaj Munk Forskningscentret, der synes helt i top vedr. Munk-viden.

Et tilsvarende billede tegner der sig selvfølgelig i Sverige under krigen.

Nogen ved lidt, andre mere, og atter andre har et dybtgående kendskab til Kaj Munk. Nøjagtigt samme billede tegner Lennart Franck, der i mange år var formand for Kaj Munk Selskabet i Sverige, i sin artikel ”*Kaj Munk-billedet i Sverige i 1940'erne og i dag*”, fra 1995. Artiklen indgår i ”*Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator.*” Akademisk Forlag.

1930'erne

Interessen for Munk og hans skuespil m.v. i 1930'erne var der primært i "det litterære parnas" for siden at brede sig, for nu at citere Franck.⁴¹

Det er da især også Munks dramatik, der omtales i de svenske dagblade. Vi har skuespillene *Ordet* og *Cant* i 1932, der ligesom øvrige skuespil, fra digterpræstens hånd i 1930'erne, omtales i takt med, at de når de svenske scener. En bibliografi, med angivelse af år og dato for premiere i teatre, biografier og radio, findes bagerst i Gunnar Olléns bog. "Kaj Munk", J.A. Lindblads Forlag, 1944.

Undersøger man en graf⁴², der viser antal artikler i de svenske dagblade om Munk i 1930'erne, er udviklingen tydelig. Fra et begrænset antal artikler først i 1930'erne til et noget større antal i 1938-39. Og det gælder, hvad enten det er *Aftonbladet*, *Expressen*, *Trelleborg Avis* eller *Dagens Nyheter*.⁴³ I den elektroniske udgave af nævnte aviser ses grafer, der angiver artikelmængde i de enkelte år knyttet til tema/forfatternavn.

En nærmere undersøgelse af et større udvalg af svenske aviser i 1930'erne viser, at store og små nyheder om Kaj Munk og hans virke finder plads i notitser eller én- og tospaltede artikler.⁴⁴ Billedet af Kaj Munk er klart: Han er en person, der har en vis opmærksomhed – kritik ja, men flest "roser". Lidt mere konkret:

I *Expressen* hedder det kritisk om Kaj Munk, at hans "forhastede dramatiske berømmelse har toppet"⁴⁵. Det er den dansk-kritiske reaktion, der spejler sig i Sverige. Munk er for glad for heroen, for kritisk over for demokratiet, for svulstig i sin sprogbrog osv.

Så tidligt som i 1932 har Sven Stolpe øje på Munks kvaliteter, hvilket kommer til udtryk i et essay om *Cant* i *Aftonposten*⁴⁶ den 20. august 1932. Her får skuespillet, der var med til at sikre Munks gennembrud som dramatiker og gøre ham kendt ud over Danmarks grænser, mange roser. Stolpe har blik for, at stykkets indhold – morsomt som det er med sine intriger, underfundigheder og hykleri (*Cant* betyder netop 'hykleri') på Henrik den VIII's tid – har paralleller i nutiden. Stolpe glemmer ikke Munk og har løbende i *Aftonposten* notitser og kommentarer til Munks dramatik. En interesse for Munk, der kulminerer, da han udgiver "*Kaj Munk – Digteren og Profeten*"⁴⁷ få måneder efter drabet på Munk.

I 1936 når skuespillet "*Kærlighed*" til Sverige og omtales flittigt.⁴⁸ Stykket interesserer mange. I 1939 har Kaj Munks to skuespil "*Diktatorinden*" og "*Puslespil*"⁴⁹ bred interesse blandt teatergængere. Svenske aviser over en bred kam har øje på dramatikerens Kaj Munk og omtaler flittigt nye opsætninger.

I 1938-1939 kulminerer så antallet af Munk-relaterede artikler. Stort og småt finder plads i avisspalterne. Om det så gælder Munks velgørehed⁵⁰, Munks åbne brev til Mussolini⁵¹, en oplysning om, at "Studenterne forventes at udpege Kaj Munk til deres æreskunstner"⁵², en reportage om "Kaj Munk, børn og ægtefælle i præstegården"⁵³ eller Munks støtte til Finland, da det brænder på.⁵⁴

Et større opgør over flere år om Kaj Munk og hans virke, som vi kender det fra Danmark, jfr. Chr. Reventlows angreb på digterpræsten i "*Er Kaj Munk 'Dansk Aandslivs Høveding*", ses ikke i Sverige.⁵⁵

Den kritiske reaktion

Kritikken af Munk i forhold til demokratiet og ”den stærke mand”, heroen, var der tidligt i Sverige, og herfra var der ikke langt til at trække en tråd til Hitler-skikkelsen, hvilket gav anledning til kommentarer i retning af, at der hos Munk var et skred mod det nazistiske.

I. Harrie skrev således knyttet til en anmeldelse af ”*Himmel og Jord*”, at ”Kaj Munk glider ... ind i sværmeriet for det nazistiske”.⁵⁶ Undertonen i flere indlæg er, at Kaj Munk har en snert af nazismen knyttet til sig. Og Hjalmar Söderberg, der hørte til blandt Munks skarpe kritikere, omtaler ham i en tredeling sådan: præst – nazist – dramatiker.⁵⁷ Rækkefølgen er sikkert ikke tilfældig. For Söderberg er Munk præst mere end andet, men nazismen er så tæt knyttet til ham, at i en tredeling må han have det billede med lige efter betegnelsen præst.

Söderbergs ganske heftige angreb på Munk blev imødegået af navne som Sven Stolpe, Gunnar Ollén og Sten Selander. I sin biografi om Kaj Munk finder Gunnar Ollén Söderbergs billede af Munk ikke bare misvisende, men direkte ondskabsfuldt. Ollén mere end antyder, at Söderberg holder det ene øje lukket, når det gælder Munk. (Jeg supplerer med at notere, at Söderberg var kendt som stærkt kritisk over for kirken, anti-kerkelig, med hånsord over for kirkegængere. Og det var Munk jo just ikke).

Journalisten og redaktøren Sten Selander gik i brechen for Kaj Munk i en indsigtfuld artikel i *Under the Line* i *Svenska Dagbladet* den 7. januar 1944. Altså umiddelbart efter, at mordet på Kaj Munk var blevet kendt. Nok kunne Se-

lander give Söderberg ret i, at Munk ikke var nogen tilhænger af demokratiet, men han fremhæver, at det er det syge demokrati og dets talsmænd, Munk anfægter rigtigheden af.⁵⁸

1940'erne

I begyndelsen af 1940'erne var Munk et navn flere kendte i Sverige, uden at han var bredt kendt i det svenske folk. Ollén anfører da også, at Munks produktion var ”*lidet kendt på denne tid*”⁵⁹. Det betyder sikkert, at Munks navn primært var kendt i det segment i befolkningen, der var teatergængere eller fagligt beskæftigede sig med dramatisk litteratur.

Hvordan gik det så til, at Munks navn for alvor blev kendt?

For det første valgte Radioteatret at bringe en serie Kaj Munk-skuespil, der blev meget populære og fik op mod 750.000 lyttere.⁶⁰ (Vi er før TV slår igennem). Knyttet til radiospillene udarbejdede Ollén en række spørgsmål – oplæg til diskussion i hjemmene – der satte fokus på de spørgsmål, skuespillene berørte, samtidsrelevansen og personen Kaj Munk.

Spørgsmålene gjorde det utvivlsomt klart for mange, at Kaj Munk på en og samme tid var national, kristen og tysk-kritisk.

For det andet: Om ikke hver uge, så i hvert fald hyppigt, var Munk et navn i mange svenske aviser. Nogle eksempler: Kaj Munk om den nordiske idé⁶¹, Kaj Munk forhindrer spiritus i sognet⁶², Kaj Munk beslaglagt⁶³, Kaj Munk og Biskop Berggrav prædikede det samme sprog⁶⁴, Foredrag: Fra Grundtvig til Kaj Munk. Maria Magdalena Sognehus⁶⁵, Myrdet af voldsmand⁶⁶ m.fl.

Efter drabet på Kaj Munk: ”Tusind telegrammer sendt til kone og børn”. ”Ingen kunne være bedre forberedt på døden”⁶⁷, ”Dansk forening i Stockholm. Mindehøjtidelighed for Kaj Munk”⁶⁸, ”Island hyl-der Munks minde i Reykjavik”.⁶⁹

For det tredje: Flere Munk-bøger var tilgængelige og tiltrak sig bred interesse. Det gjaldt ikke mindst ”*Foraaret saa sagte kommer*”, der ligesom i Danmark fik stor udbredelse i Sverige. Folk kunne lide Munks måde at skrive på. Hans to prædikensamlinger kom på svensk, ”*Hoppet förbliver*” og ”*Med ordets svärd*”. Lige som i Norge var der i Sverige interesse for Munks måde at forkynde evangeliet på.

Det skal også nævnes, at ”*Niels Ebbesen*” nåede over Øresund for hurtigt at blive udsolgt. Formentligt primært til dem, der havde mere end almindelig interesse i Kaj Munk. Endelig skrev Kaj Munk også i svenske aviser. Ikke ofte, men ind i mellem. Fx finder vi en Munk-artikel i *Stockholm-Tidningen* den 19. april 1942, hvor Munk går ind i en kultur-diskussion mellem Sven Stolpe og pastor Lewi Pethrus. Indlægget handler om forholdet mellem kristendom og teater og rummer en forklaring på, hvorfor Munk kunne forene sit kald som præst med sit arbejde som dramatiker. Om ikke to sider af samme sag, så dog forbundne – for Munk.

For det fjerde: ”Menigmand” i Sverige blev først for alvor opmærksom på Kaj Munk, efter at han var blevet dræbt. Fortørrelsen var stor, hvad der kom til udtryk i aviserne i dagene efter drabet. Avis efter avis i Danmark havde mordet på forsiden. Det er både dramatikeren, præsten

og modstandsmanden Kaj Munk, der er i fokus i dagene efter den 4. januar 1944.

”*Jeg husker meget godt mordet på Kaj Munk. Da det skete, gjorde jeg militærtjeneste ved den norske grænse. Han var en stor mand. Ensom vovede alt, livet for sit land.*”⁷⁰

Den svenske filmversion af ”Ordet”

Sidst i 1943 er det filmversionen af ”*Ordet*” der tiltrækker sig opmærksomhed. Filmen gav anledning til meget positive anmeldelser⁷¹. Hvad biografgængerne fik at se, var en svensk udgave af skuespillet. Efter anmeldelserne at dømme en god idé. ”*Ordet*” indstøbt i et svensk miljø var en publikumssucces og kastede ’roser’ af sig til såvel forfatteren Rune Lindstrøm, iscenesætterten Olof Molander som Kaj Munk. Var Munk ikke kendt før, blev han det nu.

Alle større svenske aviser roser filmen og omtaler præsten og dramatikeren Munk. I *Aftonposten* hedder det: ”att denne film anknyter till den svenska filmens storhetstid”. Et særkende er ”den utmärka dialogen, som har sin kraft från Kaj Munk.”⁷²

Kun en uge før mordet på Kaj Munk blev den svenske filmversion spillet. Ugen efter fik den uventet politisk aktualitet som politisk modstandsdrama – tro og tvivl, liv og død.

Det er filmen om bonden Knut Borg (Victor Sjöström) og hans familie, der lever et asketisk, gammeldags-kristent liv. Knut er patriarken, familiens ubetingede overhoved, der har problemer med at få sine tre sønner til at følge den ’rette vej’

– troens vej, som han synes. Anders forelsker sig i en pige fra et frikirkemiljø, hvilket skaber spændinger på gården og er en kæmpeudfordring for gamle Knut Borg. 'Hun har jo ikke den rette tro'. Og da Anders, der læser teologi, forlader sin hustru, bryder tilværelsen sammen. Hustruen var den, der trods uenigheder, holdt sammen på familien. Dybt fortvivlet mister Anders sin forstand og mener, at han er Kristus – Frelseren.⁷³

Rollelisten omfatter ud over Victor Sjöström, Wanda Rothgardt, Gunn Wållgren, Holger Löwenadler, Rune Lindström og Stig Olin. Filmen varer 108 minutter og aldersgrænsen er sat til 15 år.

Mordet på Kaj Munk få dage senere kaldte de store overskrifter frem.

Alt har som bekendt en ende; således også Munks rolle i svensk presse. Han forsvandt ganske hurtigt fra avisspalterne. Selvfølgelig ikke på én gang, men hen i midten af 1950'erne ses hans navn kun yderst sjældent i pressen.⁷⁴ Og når hans navn endelig dukker op, er det ikke uventet knyttet til en særlig begivenhed, en teaterbegivenhed eller en mindedag for Munk, hvor "den store dansker" omtales for sin indsats under krigen.⁷⁵

Snart var det tid til bøger om Munk

Mordet på Munk gjorde det relevant for flere forlag og forfattere i Sverige at tænke i en bog om Kaj Munk. Vi er her i en modsætning til Danmark og Norge, hvor censuren umuliggjorde bøger om eller af Munk i 1944.

Der var 1) Gunnar Olléns: *"Diktarprästen som blev frihetshjälte, Kaj Munk"* og

2) *"Kaj Munk"*, Forlaget Lindblads. Og der var 3) Alf Henriques bog *"Kaj Munk"*. Stockholm. Oversat af Sonja Bergvall og 4) Geo Hammars bog: *"Livsproblemet hos Kaj Munk"*, Stockholm, Den svenske kirkes Diakonbestyrelses bog, 1945.⁷⁶ 5) *"Kaj Munk – Digteren og Profeten"*, som Svend Stolpe skrev og som udkom i Sverige kun to måneder efter drabet på Munk. I Danmark fulgte den – i hele to oplag – i 1945. Forlag: P. Haase & Søn.

Svend Stolpe: Kaj Munk – Digteren og Profeten

Jeg vælger at afslutte denne artikel om Kaj Munk og Sverige med ganske grundigt at omtale og kommentere Sven Stolpes bog. Spørgsmålet har for mig været: Hvad mener jeg i virkeligheden om denne lille bog på 120 sider? Hvad er det, der fascinerer?

"Nu kræver Danmark" og Munks liv i hovedtræk

Stolpe indleder med at citere Munks kendte digt *"Nu kræver Danmark"* for så at fastslå, at Munk var "den største prædikant og en af de største digtere i Norden."⁷⁷ "Han var ånd og ild ... en Guds profet."

Derefter følger en grundig skildring af Kaj Munks liv i hovedtræk, der intet nyt tilføjer, hvis man har læst *"Foraaret saa sagte kommer"*.

Resten af bogen er disponeret i fire store afsnit: *Profeten – Martyren - Digteren – Præsten*, der i ordvalg ikke afviger meget fra ovennævnte. Lennart Franck finder, at netop disse fire "elementer i Kaj Munks liv og gerning må siges at være

grundlæggende for billedet i Sverige.”⁷⁸ Spørgsmålet er: Kan disse fire betegnelser af Munk holde til en nærmere undersøgelse? Kan de virkelig bære? Er der fortolkningsmæssig grundlag for denne placering af Munk – eller er det højstemte sprog blot en ydre ’dragt’ fra en Munk-glad forfatters lovprisning af digterpræsten i Vedersø?

Digteren

Betegnelsen **Digteren** er den første, Stolpe knytter til Munk. Han er simpelt hen **digteren**. Den titel fordrer ikke og får ikke en længere begrundelse. For Stolpe ved, at Munk er ”Danmarks største geni i dag”. At Chr. Rewentlow så angreb ham med en ”tåbelig pamflet” betyder ikke noget. Munks svar til Chr. Rewentlow citeres i uddrag: ”*Jeg spørger ikke om, hvad der sømmer sig: det er liv eller død for mig dette her; jeg står sammen med mine værker*”.

Centralt i kapitlet er der en understregning af, at for Kaj Munk er der ikke nogen grænse mellem ”hans virksomhed som præst og hans virksomhed som digter”, hvilket bliver fulgt op med eksempler fra hans dramatik, der viser, hvordan kampen mellem det guddommelige og det menneskelige er en fortsat kamp. Der er intet nyt heri.

Præsten

Munk er pr. definition præst, og hans største ”indsats er prædikantens ... hvor stor beundring man end nærer for Kaj Munk som dramatiker.”

Stolpe omtaler med begejstring Munks prædikener, form og indhold og under-

streger ”humor, sproglig originalitet og en slående kraft, men især ... det centralt kristne budskab udtrykt på en for alle – lærde og ulærde – begribelig måde.”

Munk taler direkte og er konkret, og så undgår han ”det sentimentale religiøse kliché-prædikeri.” Hvorfor? Fordi Munk vil åbne ”den ægte vare” og sige fra til ”at lægge hovedet på skrå, smægte med stemmen og dvæle i håndtrykket!”.

Igen og igen understreger Stolpe, at for Munk handler det om at vise, at kærligheden og lidenskabene hører sammen. Vi får at vide, at Munk har en lidenskabelig prædikenstil, der udfolder sig i ”hele hans rige og sammensatte personlighed”, og at stilen bæres af en ”uforfærdet realisme”.

Stolpe erindrer igen om den kritik, der har været af Kaj Munk, men skriver, at kritikken ikke har hold i noget som helst. Så et klart nej til Chr. Rewentlow og Århus-rektoren J. K. Larsen, der var bannerførere i kritikken af Munk i Danmark med en påstand om, at Kaj Munk med hele sit forfatterskab (skulle have) modarbejdet ”den højnelse af dansk kulturliv, som vi netop i disse tider længes så inderligt efter”.⁷⁹

Et er form, noget andet budskabet, dvs. ”kernen i hans forkyndelse”. Den evner Munk, hedder det, at ”formidle ind i et dansk hverdagsmiljø ... hele Danmark stiger op af hans prædikener.”

Hvorfor kan Munk udtrykke sig som han gør? Det kan han på grund af sin indsigt i de ”kristne livsproblemer, og fordi hans kærlighed ... brænder igennem i hver eneste af hans prædikener”. Kristendom

handler ikke om askese eller pietisme, men om at formidle en ”livsudfoldelsesreligion”.

Sidst i kapitlet ridser Stolpe Munks Kristus-billede op og fremhæver *underet* som et særkende. ”Frelseren gjorde undere – det modsatte ville være urimeligt”.

På samme vis omtales opstandelsen, som noget helt selvfølgelig – en klar forventning om Kristi genkomst. ”Ja, Munk ville såmænd ikke være overrasket, hvis han en dag skulle møde Kristus, jfr. Kristi genkomst”, en sommermorgen i sin have⁸⁰.

Profeten

Stolpe skildrer i tredje billede Munk som profeten.

Først skal læseren have at vide, at der i Sverige i januar 1944 var folk som Levi Pethrus (en af pinsebevægelsens store skikkelser), der mente, at med drabet på Munk var en politisk martyr og ikke en kristen martyr død. En politisk martyr, fordi Munk ”med sin virksomhed ... havde overskredet det kristne livs grænser”.

Jeg ved ikke, om Munk kendte Levi Pethrus, men Munks prædiken 23. søndag efter Trinitatis, 1941, giver svar på Pethrus’ vurdering.

Det er her, Munk gør det klart, at vi i Guds hus ”skal høre om det, der sker ude i verden, sat i forhold til Gud,” hvilket var, hvad Levi Pethrus var imod. For ham gjaldt det om at lukke verden ude og ”beskæftige sig med sin egen og sine brødres sjæl”. Munk skriver, at den ”gudstjeneste, der er bange for sandheden er en Satanstjeneste” Og sandheden, ja, den ”bider og river og slår”.⁸¹

Kristus var ikke forsigtig. Martyrerne var det heller ikke. ”Dobbeltpil kan få ... alvorlige følger.”⁸²

Fra denne kontante indledning til en understregning af Munks ”brændende forelskelse i Danmark” og hans hyldest til ”Sønderjyllands tapre modstand mod fortykningsforsøgene i den lange, bitre tid, landet var adskilt fra Danmark.”

På mange måder ser Kaj Munk en mønsterstat i Danmark, men alligevel bestod det ”kun dårligt prøven”. Hvorfor ikke? Hvilke fejl? Munks svar ligner til forveksling, hvad de gamle profeter siger i Det gamle Testamente, når de kritiserede Israel for ikke at holde sig til Gud.

”Danmark havde glemt Kristus og ... adlød ikke Gud.” ”Verden har glemt Gud” og derfor ”ligger Europa i svovlpølen”. Ansvarer herfor er fælles. Vi har ”alle” svigtet ... vi har syndet mod himmelen og mod dig”, hedder det.

Stolpes billede er således ikke til at tage fejl af: Kaj Munk ”træder frem som sit folks profet.” Og profeten ved, at olien snart ”er opbrugt”. Det kan næsten ikke blive et skarper billede. Munk er Danmarks store profet og taler som sådan både ”straffende og vejledende.”

Martyren

Sidste kapitel er ”Martyren”. Et kapitel, hvori profeten bliver gjort til martyr.

Vi, læserne, får at vide, at Munk blev dramatiker, fordi han havde en spænding i sit sind, hvor to kræfter kæmpede side om side. To kræfter, som Stolpe genfinder i Munks drama-repertoire: ”Det ubændige livs- og magtbegær på den ene side og længslen efter den ubetingede

hengivelse til Gud på den anden side.” Selv kæmper Munk med disse kræfter, der slider i ham. En tid nøjedes han med ”at være ’kun’ digter og med en parallel til kong Herodes hedder det ”stå uden for livet” (jfr. fortalen til ”*Sejren*”).

Munk finder, modsat sine drama-figurer, *sin* løsning på problemet, da han træder ”frem for sit folk som profet, thi profeten er geniet med overmenneskelige kræfter, geniet, der helt lader sig føre af Gud.”

Billedet afrundes med en understregning af martyrbilledet. Det sker knyttet til to afgørende Munk-valg: *Dels* da han underskrev ”sin egen dødsdom”, da han afgav ”sit svar til det danske kirkeministerium” vedr. det cirkulære, der opfordrede danske præster ”til ikke at berøre den norske kirkestrid”, hvad Munk som bekendt nægtede. Tro mod sit præsteløfte og sine norske ”trosbrødre”.

Dels og ”ikke mindst, da han i sine tre sidste prædikener tager bladet fra munden”. Det er i disse prædikener, måske ikke mindst i den meget kritiske ”*Kristus og Danmark*”, at besættelsesmagten møder hans vrede ligesom danskerne møder ’snerten’: ”Den er så nem at slutte med, den lille korte: ”Kæmp for alt, hvad du har kært/ dø, om så det gælder!” Vi synger den gerne, men mene noget med den, efterleve den ... Vorherre bevare os! – og nok engang: Vorherre bevare os!!”

For Munk er der ikke nogen grund til at takke Gud, fordi ”vi er holdt uden for krigen ... thi vi har svigtet.”

Munk må have vidst, hvad hans prædikener betød og hvilken fare, de satte ham i. Alligevel kan han – som profeterne i Det gamle Testamente – ikke svigte den op-

gave, Gud har givet ham. Sandheden skal fortælles, så Dannebrog igen ”kan blive et frit flag, thi frihed kan kun forføres af Gud, og han forærer den kun til dem, der ved, hvortil denne gave forpligter”.⁸³

Munk er for Stolpe en profetskikkelse, der går sin død i møde, og så runder han af med at knytte an til Munks prædiken 2. søndag efter påske, 1941, hvori han taler om martyrerne.

Det er her, vi har bibelberetningen om, ”hvordan færene slår kreds om de små lam, når ræven nærmer sig, stamper i jorden og gør front mod angriberen...” Parallellen er til at få øje på. Endelig ved Stolpe, at da Munk styrter ”for mordernes kugle”, ”da faldt han i sin Herres og Guds åbne favn.”

Og ved graven i Vedersø, lørdag den 8. januar 1944 var der to usynlige gæster til stede: ”Menneskehedens høje genius. Den anden var Kristus, den korsfæstede frelser.”.

En skildring af Kaj Munk set i et kristent lys

Man kan næppe læse og arbejde med Stolpes bog uden at blive berørt af den. Den udfordrer med sit indhold og sin hele sprogdragt.

Der er tale om en varm skildring af Kaj Munks liv og gerning set i et kristent lys, hvilket er bogens styrke og kvalitet.

Modsat er det også dens svaghed, fordi den mangler det kritiske blik på Munks svagheder, tåbeligheder og impulsivitet.

Men det blik er der ikke; det er ikke det blik, Stolpe har for sig. For ham gælder det en anden og afgørende historie, en livssag om man vil: Det er historien om

manden fra Vedersø, der satte sit liv ind for en sag, Gud havde givet ham.

Om Kaj Munk var en profet eller en martyr kan naturligvis diskuteres. Der kan, som Jon Høgh og jeg skriver i vores bog, ”*Der skal komme en stor fredens dag engang*”, anføres ”argumenter for og imod, men det synes klart, at hans nationale sindelag og hans kristne tro, som han frimodigt fremførte under krigen, førte til hans drab.”⁸⁴

Martyrtanken har haft en vis styrke i Sverige. I Strängnäs Domkirke har man indrettet et lille martyrkapel, hvor en række personer, der blev dræbt på grund af deres kristne tro, mindes med en række navneplader. På en af dem er Kaj Munks navn anført.

Vi er ikke vant til en så varm og inderlig kærlighedserklæring til en mand, som den Stolpe kommer med.

Den er her, og den giver undertegnede anledning til panderynken, kritiske overvejelser og forbehold, men når det er sagt, så er bogen ikke til at slippe, så måske er min aversion især knyttet til sproget, der er uvant. Det højstemte er ikke mig.

Litteratur

Andersen, Knud Erik og Jon Høgh 2014: *Der skal komme en stor fredens dag engang*.

2014. Bollerup Boghandels Forlag.

Franck, Lennart 1995:

Kaj Munk-billedet i Sverige i 1940'erne og i dag.

Artikel i Marc Auchet m.fl. 1995:

Dansk rebel og international inspirator, Akademisk Forlag.

Henriques, Alf 1945:

”*Kaj Munk*”.

Stockholm, Oversat af Sonja Bergvall.

Ollén, G. 1944:

Kaj Munk.

J.A. Lindblad. Udgave 2.

Ollén, G. 1944:

Diktarpriästen som blev frihetshjälte,

Kaj Munk.

Missionsförbundets Forlag.

Stolpe, Sven: *Kaj Munk*.

P. Haase & Søn, 1945

Svenske Aviser.

41. Franck 1995: 187.
42. WWW.kb.se/hitta-och-bestall/fritt-digitaliserat-material.html. Ved dagblade: Gå til "Svenske dagstidningar". Her kan man søge avisartikler og evt. afgrænse til en bestemt periode.
43. I den elektroniske udgave af nævnte aviser ses grafer, der angiver artikelmængde i de enkelte år. WWW.kb.se/hitta-och-bestall/fritt-digitaliserat-material.html. – Gå til "Svenska dagstidningar". Aviserne skal nødvendigvis bestilles – og betales!
44. Følgende aviser er læst/skimmet: *Expressen*, *Dagens Nyheter*, *Aftonbladet*, *Svenska Dagbladet*, *Göteborgspressen*, *Syd-svenskan*, *Norrköpings Tidningar*, *Trelleborg Avis*.
45. *Expressen* 06.03.1932.
46. Svend Stolpe (1905-1996): Professor, journalist, litteraturforsker, doktorafhandling om dronning Christina. Fra stoicisme til mystik. Uppsala University. Fra 1936 aktiv i Oxfordgruppen (senere Moralsk Oprustning). Konverterede til katolicismen og skrev i den sammenhæng bl.a. *Jeanne d'Arc*. Knyttet som kritiker til *Aftonbladet* 1945-1961. – Stolpe hørte en årrække til Sveriges førende kristne kulturkritikere.
47. Forlaget Raben-Sjögren, 1944.
48. *Aftonposten* 22.04.1936.
49. *Aftonposten* 20.03.1939 og 01.08.1939.
50. *Aftonposten* 31.10.1938.
51. *Aftonposten* 17/11 1938.
52. *Aftonposten* 12.11.1938.
53. *Aftonposten* 23.11.1938.
54. *Aftonposten* 12.12.1939.
55. Stolpe har et meget kritisk blik på Chr. Reventlow, hvis artikler, skriver han, blev "Hilst med jubelråb" i *Kristeligt Dagblad*, bl.a. af pastor Oluf Rothe – og J. K. Larsen: "*Kaj Munk som Dramatiker*" (Hagerup 1941), der fastslår, at Kaj Munk med hele sit forfatterskab har modarbejdet "den højnelse af dansk kulturliv, som vi netop i disse tider længes så inderligt efter." Side 16 skriver Stolpe, at angrebet på Munk var "tåbeligt" og roser samtidig Munks svar, hvori det hedder: "Jeg spørger ikke om, hvad der sommer sig, det er liv eller død for mig dette her; jeg står sammen med mine værker."
56. *Göteborg Handels- og Sjöfartstidning* 21.02.1938. Stolpe 1945, s. 70-71.
57. *Sista boken*, 1978, s. 188. Her citeret efter Lennart Francks artikel s. 187.
58. Hjalmar Söderberg sank efter den tyske besættelse af Danmark og Norge hen i en grad af apati og depression – måske også en vis selvforagt. I foråret 1941 forsøgte han selvmord, men overlevede. Et halvt år senere, den 14. oktober 1941, døde han. Kilde: Bure Holmbäch, *Hjalmar Söderberg, A Writers life*. Stockholm 1988.
59. Ollén 1944: 7. Her citeret efter Franck 1995: 186.
60. Francke 1995: 188.
61. *Aftonposten* 19.06.1940.
62. *Aftonposten* 19.02. 1942
63. *Aftonposten* 13.04.1942.
64. *Aftonposten* 8.10.1942.
65. *Aftonposten* 17.03.1943
66. *Aftonposten* 06.01.1944.
67. *Aftonposten* 10.01.1944.
68. *Aftonposten* 16.01.1944.
69. *Aftonposten* 18.01.1944.
70. Franck 1995: 185.
71. *Svenska Dagbladet*: 27.12.1943.
72. *Aftonposten*: 27.12.1943.
73. Frit efter Boka Films omtale af "Ordet".
74. Munks rolle i Norge og Danmark er ret så forskellig. I det besatte Norge er Kaj Munk næsten ikke eksisterende under krigen, hvor aviserne jo var censurerede. Modsat optræder Munk jævnligt i svensk presse, hvor der både er kritik og 'skulderklap' til digterpræsten.
75. *Expressen*, *Aftonposten* og *Göteborgspressen*: 04.01.1954; 04.01.1994. 06.01.1994.

KAJ MUNKS ROLLE I DANSK OG NORSK PRESSE

76. Anbefales. Et studie, en undersøgelse, af tro og tvivl. 290 sider. Formentlig en af de bedste fremstillinger af Munks teologi og hans livsanskuelse. I passager – men ikke i sprogdragt – genfindes en parallel i tænkningen hos Sven Stolpe.
77. Stolpe 1945: 9-10.
78. Franck 1995: 188. Forfatteren af denne artikel er ikke i stand til at vurdere rigtigheden heraf, men den meget kyndige Lennart Franck, der var provst i Skara Stift var i kraft af sit job og brede virkefelt i tæt forbindelse med et bredt udsnit af det svenske folk. Forsigtigt vover jeg alligevel at spørge: Kan det virkelig passe, at et så kristuscentreret billede af Kaj Munk havde bred genklang i Sverige, hvor de Munk-kritiske røster også havde plads? - Mange har formentlig læst Stolpes bog som en lidt højstemt fortælling om en dansk forfatter og modstandsmand, hvis indsats der ikke blev sat spørgsmålstegn ved i 1944-1945. Noget kritisk billede af Munk er i hvert fald ikke, hvad Stolpe tegner – langt fra.
79. Stolpe 1944: 57.
80. Stolpe 1944: 95.
81. Stolpe 1944: 97.
82. Stolpe 1944: 98.
83. Stolpe 1944: 118.
84. Andersen og Høgh: 81.

LITTERATUR

De seks artikler, som indgår i afhandlingen

- ”Kaj Munk og skolen”. *Munkiana*, nr. 61, 2017. 36-39.
- ”Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, nr. 63, 2018. 29-38.
- ”Jøden Jesus”. *Munkiana*, nr. 69, 2021. 32-44.
- ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk”. *Munkiana*, nr. 56, 2015. 42-55.
- “nb.no/nbsok. *Munkiana*, nr. 60, 2017. 40-56.
- ”Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, nr. 70, 2021. 52-63.

Litteraturliste

- Aastrup, K.L. 1999: *Erindringer. Gads Forlag.*
- Albeck, Ulla 1939/1963: *Dansk Stilistik. Gyldendal.*
- Andersen, Knud Erik 2013: ”Kaj Munk og hans karakterdannelse”. *Munkiana*, nr. 51.
- Andersen, Knud Erik 2013: ”Vanskeligheder ved at arbejde med og forstå Kaj Munk.” *Munkiana*, nr. 51.
- Andersen, Knud Erik 2015: ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk,” *Munkiana* nr. 56.
- Andersen, Knud Erik 2016: ”Kaj Munk.aau.dk og 10 undervisningsforløb – rapport”.
Se KMFs hjemmeside.
- Andersen, Knud Erik 2016: ”Minister Gunnar Larsens dagbog og Kaj Munk”, *Munkiana*, nr. 57.
- Andersen, Knud Erik 2016: ”Ikke (helt) som de andre”, *Munkiana*, nr. 58.
- Andersen, Knud Erik 2017: ”Nb.no/nbsok”, *Munkiana*, nr. 60.
- Andersen, Knud Erik 2017: ”Kaj Munk og skolen,” *Munkiana*, nr. 61.
- Andersen, Knud Erik 2018: ”Hvilke hovedtemaer præger Kaj Munks journalistik, og hvordan var han som journalist?” *Munkiana*, nr. 63.
- Andersen, Knud Erik 2018: ”Fredsvenerne”. *Munkiana*, nr. 66.
- Andersen, Knud Erik og Jon Høgh 2018: ”Skatten i Lerkar. Otto-Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, nr. 63.
- Andersen, Knud Erik 2019: ”Hvordan argumenterer Kaj Munk?” *Munkiana*, nr. 65.
- Andersen, Knud Erik 2019: ”Kaj Munk havde betydning”, *Munkiana*, nr. 66.
- Andersen, Knud Erik 2019: ”Derfor har Kaj Munk betydning”. *KD 4/1.*
- Andersen, Knud Erik 2020: ”Var Kaj Munk nazist?” *Munkiana*, nr. 67, 2020.
- Andersen, Knud Erik og Anker Gemzøe 2020: ”Kaj Munk som journalist – holdning og stil.” *Munkiana*, nr. 67.

- Andersen, Knud Erik og Peter Øhrstrøm 2021: "Jøden Jesus". *Munkiana*, nr. 69.
- Andersen, Knud Erik 2021: "Kaj Munk og Sverige", *Munkiana*, nr. 70.
- Auchet, Marc 1997: *De lollandske stjerner, Reitzel*, der indgår i hovedafhandlingen, der blev forsvaret ved Sorbonne i 1990, og hvis titel er *L'Univers imaginaire de Kaj Munk*.
- Auchet, Marc, Poul Honoré, Marianne Katoppo og Hans Raun Iversen (red.) 1995: *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator. Akademisk Forlag*.
- Auchet, Marc og Anker Gemzøe 2011: *Kaj Munks dramatik i teaterhistorisk optik. Aalborg Universitetsforlag*.
- Austad, Thorleiv 1974: "Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-1945. Oslo.
- Austad, Thorleiv 1995: "Kaj Munk sett i lys av den norske kirkekamp", i *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator, Akademisk Forlag*.
- Brovst, Bjarne Nielsen 1992: *Kaj Munk og den stærke mand. Centrum*.
- Danmarks Journalisthøjskole, hjemmesider 2020 - 21 + udleverede ikke underskrevne kursuspapirer, 2021.
- Daugbjerg, Søren 2008: *Kaj Munk og Tyskland. Teater og Politik. Aalborg Universitetsforlag*.
- Dosenrode, Søren m.fl. 2014: *Kaj Munk og teologien, Nyt Nordisk Forlag*.
- Dosenrode, Søren m.fl. 2014: "Kaj Munk, folkekirken og modstand under besættelsen." Kap. 5 i *Kaj Munk og teologien*.
- Dosenrode, Søren (red.) 2015: *Kaj Munk. Manden og Værket. Nyt Nordisk Forlag*.
- Dosenrode, Søren 2020: "Kaj Munk, Arne Sørensen og Dansk Samling", *Munkiana*, nr. 68.
- Dosenrode, Søren (Red.), 2010: *Freedom of the press om censorship, self-censorship and press ethics. Nomos*.
- Frederiksen, Lauritz Bindslev 1960: *Pressen under besættelsen. Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie, Litteratur og Kunst*.
- Gemzøe, Anker og Mogens Pahuus 2019: *Kaj Munks digtning og livssyn. Aalborg Universitetsforlag*.
- Gottlieb, Aslak 2003: *Avisen i Undervisningen. Dansk lærerforeningen*.
- Gundel, Sven 1940: "Er Kaj Munk "dansk Aandslivs Høvding"? – Et Smædeskrift af Chr. Rewentlow." *JP* den 13. december 1940.
- Hammar, Geo 1945: *Livsproblemet hos Kaj Munk, Den svenske kirkes Diakonbestyrelse. Stockholm*.
- Harfeld, Jens lynning, Jette Madsen, Peter Øhrstrøm: "Jagten på Jægermesteren", *Munkiana*, nr. 70, 2021.
- Hirsch Trygve (red.) 1945: *Norsk presse under hakekorset, Tell Forlag*.
- Høgh, Jon 2014: *Kaj Munks INFERNO, Bollerup Boghandels Forlag*
- Iversen, Hans Raun 1995: *Kaj Munk som teolog og præst. Akademisk Forlag*.

- Jacobsen, E. Thostrup 1991: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*. Licentiatafhandling.
- Jacobsen, Erik Thostrup 1995: *Kaj Munk mellem fascisme og konservatisme i 30'ernes og 40ernes Danmark*. Akademisk Forlag.
- Jensen-Roslyng, Palle: *Danskerne og Besættelsen. Holdninger og meninger 1939-1945*. Gads Forlag, 2007.
- Kreth, Rasmus 1998: *Pilestræde under pres. De Berlingske Blade 1933-45*. Gyldendal.
- Lauridsen, John T. 1997: *På kant med loven. Bogforbud, bogbeslaglæggelser og klausuleringer i Danmark gennem 300 år. Fortid og Nutid*, 4. hæfte.
- Lund, Arensen 2009: "Journalisten Kaj Munk", *Munkiana*, nr. 40.
- Munk, Kaj 1925: "Hver som kan det for Guds Ansigt." *Ringkøbing Amts Dagblad* 2/3.
- Munk, Kaj 1928: "Omkring En Idealist's Uropremiere." *Berl.* 16/2.
- Munk, Kaj 1931: "Kritikvandgang", *Dansk folkeliv*. 4. december.
- Munk, Kaj 1931: "1½ Døgn i Berlin." *Pol.* 21/6.
- Munk, Kaj 1931: "Manden Høffding og Kirken". *JP.* 7/7.
- Munk, Kaj 1931: "Bispevalg". *JP.* 26/7.
- Munk, Kaj 1931: "Krigen og Guds Rige, Verdslige og Religiøse Betragtninger". *JP* 6/12.
- Munk, Kaj 1931: "Kirke og Teater." *JP* 13/12 1931.
- Munk, Kaj 1931: "Kristendom og Krig". *JP.* 15/12.
- Munk, Kaj 1932: "Pastor Munk angriber Biskopperne". *JP.* 18/12.
- Munk, Kaj 1933: "Pastor Munk angriber Pastor Norlevs Kronik" *Pol.* 24/1.
- Munk, Kaj 1933: "Det nye Tyskland." *JP* 26/3.
- Munk, Kaj 1933: "Rigsdags-Teater." *JP* 2/4.
- Munk, Kaj 1933: "Guds grønne Enge og det tyske Jødehad". *JP* 25/4.
- Munk, Kaj 1933: "Aabent Brev". *JP.* 3/9.
- Munk, Kaj 1933: "Religions Diktatur i Folkeskolen". *JP.* 5/11.
- Munk, Kaj 1933: "Religionen i Folkeskolen". *JP.* 15/11.
- Munk, Kaj 1934: *Vedersø – Jerusalem – Retur*, Nyt Nordisk Forlag.
- Munk, Kaj 1934: "Sønderjyllands Prinsesse". *JP.* 18/2.
- Munk, Kaj 1934: "En Digtters vej". *Berlingske Aftenavis* 23/6.
- Munk, Kaj 1935: "Det sete afhænger af Aviserne." *JP* 18/8.
- Munk, Kaj 1935: "To Diktaturstaters to Overgreb". *JP* 1/9.
- Munk, Kaj 1936: "Teateraftener i Oslo" *Dag.* 19/4.
- Munk, Kaj 1936: "Johan fra æ Havbjerger". *JP.* 26/1.
- Munk, Kaj 1936: "Er der Tid endnu?" *Dag.*
- Munk, Kaj 1936: "Barnet er livet og Fremtiden." *JP.* 31/5.

- Munk, Kaj 1936: "Bemærkninger i Anledning af Svangerskabsbetænkningen". *JP.* 31/5.
- Munk, Kaj 1936: "Det kristenfjendske Tyskland". *JP.* 29/11.
- Munk, Kaj 1936: "Den Sønderjyske Biskop". *Nat.* 5/12.
- Munk, Kaj 1937: "En Biskop i Norge". *Nat.* 20/4.
- Munk, Kaj 1937: "Præstens Frihed til at trodse paa Ordet". *JP.* 18/7.
- Munk, Kaj 1937: "*Ro om Affæren.*" *JP.* 20/8.
- Munk, Kaj 1937: "Kaj Munk om kritikerne: Svar til Lektor Gundel", *JP* den 14/11.
- Munk, Kaj 1938: "*Demokratiet har Raad til at fejle.*" *JP.* 13/3.
- Munk, Kaj 1938: "Saml dig Nord! Til eet Rige". *Nat.* 10/7.
- Munk, Kaj 1938: "To Diktaturstater to Overgreb". *JP.* 18/8.
- Munk, Kaj 1938: "Kvindelige Præster". *JP.* 8/7.
- Munk, Kaj 1938: "Dette Dødsens Legeme". *Gyldendals Julebog.*
- Munk, Kaj 1938: "Ved fejhed opnaas intet." *JP* 29/1.
- Munk, Kaj 1938: "Brændende Europa". *JP.* 17/11.
- Munk, Kaj 1939: "Himmel og Jord", *Nyt Nordisk forlag.*
- Munk, Kaj 1939: "Han gør alle Ting vel." *JP* 20/8.
- Munk, Kaj 1939: "Lad os tage fat!" *JP* 5/11.
- Munk, Kaj 1939: "Dagen er inde". *JP.* 30/11.
- Munk, Kaj 1939: "Sæt Korset mod Krigen." *JP,* 3/12.
- Munk, Kaj 1940: "Det haster". *Nat.* 1/3.
- Munk, Kaj 1940: "Paaske for Finland". *JP* 15/3.
- Munk, Kaj 1940: "Nok frygte, men ikke forfærdes." *JP* den 14/4.
- Munk, Kaj 1940: "Foraarets Fugle". *JP* 28/4.
- Munk, Kaj 1940: "Mens vi venter". *Nat.* 7/5.
- Munk, Kaj 1940: "*Oppebie.*" *JP,* 12. maj.
- Munk, Kaj 1940: "Juleevangeliet". *Nat.* 24/12.
- Munk, Kaj 1941: *Ved Babylons Floder.* *Nyt Nordisk Forlag.*
- Munk, Kaj 1941: "Prædiken paa Kongens Fødselsdag". *JP* 27/9.
- Munk, Kaj 1941: "Stjernerne". *JP* 25/12.
- Munk, Kaj 1942: *Med Ordets Sværd.* *Danske Prædikener, Nyt Nordisk Forlag.*
- Munk, Kaj 1942: "Sammenholdet". *JP* 15. marts.
- Munk, Kaj 1942: "Den Kristna Kulturen." *Stockholm Tidningen* 19. april.
- Munk, Kaj 1943: "Radikalismens Skalkeskjuler." *Dansk Samling,* nr. 11.
- Munk, Kaj 1943: *Tre Prædikener,* Advent. Indgår i *Mindesamling.*
- Munk, Kaj 1945: *Med Sol og megen Glæde.* *Nyt Nordisk Forlag.*
- Munk, Kaj 1947: *Foraaret saa sagte kommer.* *Erindringer.* *Westermann.*
- Munk, Kaj 1947: *Ansigter.* *Nyt Nordisk Forlag.*
- Munk, Kaj 1958: *Aldrig spørge, om det nytter.* *Nyt Nordisk Forlag.*

- Munk, Kaj 1948: *En Digters Vej og andre Artikler*, Kaj Munk Mindeudgave, København, Nyt Nordisk Forlag.
- Munk, Kaj 1949: *Dagen er inde og andre Artikler*, Kaj Munks Mindeudgave, Nyt Nordisk Forlag.
- Mylius, Johan de 2011: *Kaj Munk og dansk ekspressionisme: Nogle litteraturhistoriske overvejelser. I Kaj Munks dramatik i teaterhistorisk optik*. AAU.
- Møller, Per Stig 2000: *Munk*, Gyldendal.
- Møller, Per Stig 2003: *Mere Munk*, Gyldendal.
- Møller, Per Stig 2014: *Kaj Munk. Digter, præst og urostifter*. Gyldendal. (1. oplag).
- Møller, Per Stig 2019: *Sommeren 1945*. KDs Forlag.
- Nielsen, Svend Aage 2014: *Jeg beder virkelig meget undskylde...*, Aalborg Universitetsforlag.
- Nøjgaard, Niels og Knud Bruun-Rasmussen (red.) 1949: Mindeudgave 5: *Dagen er inde og andre artikler*, Nyt Nordisk Forlag.
- Pedersen, Jan 2004: *Martyren Kaj Munk lever*. Forlaget Lunde.
- Rewentlow, Chr. 1939-40: *Er Kaj Munk dansk Aandslivs Høvding?* Aschehoug.
- Rewentlow, Chr., J. K. Larsen og Hakon Stangerup 1940: "Er Kaj Munk en dårlig dramatiker". *Nat.*, 21. november.
- Siegumfeldt, H.H 1945.: *Kaj Munk – En mand og hans Daad*, Frede og C.L. Lauritzen.
- Stolpe, Sven 1944: *Dikare och profeten, Raben* 1944.
- Sørensen, Grund Christian 2019: "Det ubekvemme og det usande Kaj Munk og den frie ytring", *Munkiana*, nr. 66.
- Sørensen, Grund Christian og Peter Øhrstrøm 2021: *Krigens Prædikener*. Aalborg Universitetsforlag.
- Tjørnehøj, Henning 2011: "Kaj Munk og den danske fascisme", *KD* den 24. juni.
- Wilde, Poul 1933: "Guds grønne Enge og det tyske Jødehad", *JP* 23/4.

NB: Supplerende henvises der til den anførte "Litteratur" i *Munkiana* knyttet til de enkelte artikler.

ENGLISH SUMMARY

Introduction

The title of the thesis is “Kaj Munk’s role in Danish and Norwegian journalism and the reactions to it, 1925 – ca. 1945”. The aim of the thesis is “to qualify our knowledge of Kaj Munk’s journalism, including studying how the press addressed and responded to Munk’s thoughts”. Fundamentally, the thesis is structured around Munk’s newspaper articles and the articles about Munk in the same newspapers. Most newspaper texts can be found in H.H. Siegumfeldt’s archive, comprising 24 folios. Other texts have been taken from the Kaj Munk Research Centre’s digitisation of Kaj Munk’s journalism. The author’s assessment is that the newspaper collection is representative. Six articles published in *Munkiana* are submitted for review as part of the thesis. There are also 13 articles that contribute some background to the thesis but that are not directly included; these are mentioned in the synopsis. The synopsis also reviews other significant research contributions to illuminate Kaj Munk’s role in the Danish and Norwegian press. Furthermore, the criticism that was levelled against Kaj Munk, spearheaded by Chr. Reventlow, is presented.

The following six articles are included in the thesis:

1. “Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk” (Kaj Munk and Norway – Norway and Kaj Munk”). *Munkiana* 56, 2015, 40–55.
2. “Kaj Munk og skolen.” (“Kaj Munk and the School”). *Munkiana* 61, 2017, 36–39.
3. “Skatten i lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den” (“Treasure in Jars of Clay. The Otto Larsen case and Kaj Munk’s Role in it”). *Munkiana*, 63, 2018, 29–37.
4. “nb.no/nbsok”. *Munkiana* 60, 2017, 32–43.
5. “Jøden Jesus” (“Jesus the Jew”). *Munkiana* 69, 2021, 42–55.
6. “Kaj Munk og Sverige (“Kaj Munk and Sweden”). *Munkiana* 70, 2021, 52–62.

Chapter 1

This chapter centres on “Journalism as a genre” and “Research into Kaj Munk’s journalism”. Furthermore, it gives an account of the fuss that was made about Kaj Munk, as well as the criticism, led by Chr. Reventlow.

“Journalism as a genre” provides a basis for clarifying “what journalism is and what tools it utilises”. The concept of journalism is defined and it has been established that Kaj Munk was an example of a journalist who mixed different genres, and was not someone who organised his articles according to what the inverted news pyramid suggests.

The research section discusses research on Kaj Munk and the press and lists the names of the researchers who have been particularly influential. The following four parts of the book *Freedom of the Press, On Censorship, Self-censorship and Press Ethics* by Søren Dosenrode (ed.), Nomos 2010, are discussed in the chapter:

- “Kaj Munk as a Journalist”, 21–26. Arende Lund.
- “Kaj Munk in and between the World Wars. Official and Political Censorship”, 26–39. Svend Aage Nielsen.
- “Betrayal, Heroism and Everyday Life in Norwegian Press during the German Occupation of Norway 1940–1945”, 59–79. Rune Ottosen.
- “The Danish Press during the German Occupation: Between Indirect and Direct Control and from Dominant to Negotiated Reading”, 79–97. Palle Roslyng-Jensen.

The Kaj Munk angle is prominent in Arende Lund’s and Svend Aage Nielsen’s articles. Rune Ottosen’s article focuses on the situation involving the press in Norway, while Palle Roslyng-Jensen’s article focuses on the situation in Denmark during the occupation.

This is highlighted at the end of Chapter 1: “The fuss about Kaj Munk is too much for many: the criticism starts in earnest now”. The focus of the criticism is not on Kaj Munk as a playwright, but rather his perception of history, his view of Christianity, his language and his oversized ego. He had no reverence for art and drama. The many supporters of Kaj Munk simply failed to realise that he was not the genius they seemed to take him for.

Chapter 2

Chapter 2 contains a review of the 13 articles that are not directly included in the thesis, but form part of the background for it. Categorisation and results then follow. In continuation of this, and based on the research and reading connected to the thesis, six research questions of interest have been formulated. The six research questions are:

1. What was Kaj Munk’s view of school in the early 1930s?
2. What was the Otto Larsen case about and what was Kaj Munk’s role in it?
3. What influence did censorship have on Kaj Munk and his journalistic work with a particular focus on Jesus as a Jew?
4. What was Kaj Munk’s relationship with Norway and, conversely, Norway’s relationship with Kaj Munk during the 1930s and during the occupation of Norway?
5. What information about Kaj Munk’s work dominates in the newspapers in Norway before, during and after the war?

6. What information about Kaj Munk and his work dominates in the Swedish press, and how does Kaj Munk appear in a comparative context in Norway and Sweden?

Kaj Munk and Sweden was not originally planned as a theme for the thesis (hence the title), but it became clear early on in the process that it was important to include Sweden.

This is because the research literature is very limited, and a comparison between the two countries is important but almost non-existent in terms of journalism and Kaj Munk.

Chapter 3

Chapter 3 focuses on the six articles that are directly included in the thesis and are of particular interest. All six articles have been published in *Munkiana* and have undergone peer review. The six articles answer the six research questions above and are categorized into two groups, as below:

Category 1: Knud Erik Andersen: “Kaj Munk og skolen”. *Munkiana*, no. 61, 2017. Knud Erik Andersen and Jon Høgh: “Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, no. 63, 2018. Knud Erik Andersen and Peter Øhrstrøm: “Jøden Jesus”. *Munkiana*, no. 69, 2021. - These three articles are all characterised by being centred on – and rooted in – Christianity.

Category 2: Knud Erik Andersen: “Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk”. *Munkiana*, no. 56, 2015. Knud Erik Andersen: “nb.no/nbsok”. *Munkiana*, no. 60, 2017. Knud Erik Andersen: “Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, no. 70, 2021. - These three articles have the Nordic idea as a common denominator.

More about results and the two categories

1: Knud Erik Andersen: “Kaj Munk og skolen”. *Munkiana*, no. 61, 2017. It has been documented that Kaj Munk’s view of schooling was out of step with the pedagogical thinking of the time and closely linked to a type of society that no longer existed.

2: Knud Erik Andersen and Jon Høgh: “Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, no. 63, 2018. It is well documented that the article is exemplary in its willingness to defend a person with whom Munk disagrees but also respects. The parallels are there, whether the subject is Georg Brandes and Kaj Munk, the Ryslinge case (Skat Rørdam) or the Hjallerup case (Laier). It may be surprising that Kaj Munk did not speak up when Otto Larsen found the opportunity to comment on him in *Pol.* on 10 October 1932. Otto Larsen wrote that he wished he had put his criticism of the church’s dogmas into the mouth of an insane person, as Kaj Munk had done in the character of Johannes in *Ordet* (“The Word”).

3: Knud Erik Andersen and Peter Øhrstrøm: “Jøden Jesus”, *Munkiana*, no. 69, 2021. Here, the concept of censorship is defined with reference to Ole Hasselbalch’s understanding of the term: “Censorship is the suppression of speech or the removal of music, art or communication material that is considered objectionable, harmful or sensitive by the censoring authority”. (42) The impact of censorship on Kaj Munk’s work situation has been described on a spectrum from tolerable to almost unbearable. It is clear that *Jyllands-Posten* would not – or dared not – print Kaj Munk’s article. The existence of the newspaper – i.e., its ability to continue publishing – was at stake. “Jøden Jesus” documents how important the Jewish question was to Kaj Munk in 1941.

4: Knud Erik Andersen: “Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk”. *Munkiana*, no. 56, 2015.

The reciprocity relationship: Kaj Munk and Norway – Norway and Kaj Munk is illustrated through a number of examples. Munk’s admiration of Bishop Eivind Berggrav is emphasised, as is his admiration for Norway’s fight against Nazism. It is said that Munk was not a Norwegian folk hero to begin with, but he became one through his plays and, not least, his two sermon collections *Ved Babylons Floder* (“*By the Rivers of Babylon*”) and *Med Ordets Sværd* (“*With the Sword of the Word*”). Based on Thorleiv Austad’s research, it is said that it was Munk’s strong Christian faith and his constant struggle for the truth that was a source of encouragement in Norway during the occupation.

5: Knud Erik Andersen: “nb.no/nbsok”. *Munkiana*, no. 60, 2017.

Kaj Munk and the Norwegian newspapers’ views of him were analysed before, during and after the war. Until the occupation of Norway on 9 April 1940, Kaj Munk was a well-known name in theatre circles. Many found the plays to be relevant and to provide answers to important questions about society and life. During the war, Kaj Munk was not a well-known name in the Norwegian press due to censorship. After the war, the image of the Danish national hero became prominent, giving rise to commemorative speeches, lectures and numerous radio plays. The war changed the view of Kaj Munk.

6: Knud Erik Andersen: “Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, no. 70, 2021.

During the 1930s, the name Kaj Munk was unknown to the vast majority of Swedes, who were not interested in him or his plays, yet they were frequently mentioned in the newspapers as they started to reach the Swedish theatre scene. Both *The Word* and *Cant* were successful in 1932. A study of the number of articles about Kaj Munk in the 1930s shows a steadily rising curve. The number of articles linked to Munk’s name peaked in the years 1938–1939. Criticism of Munk appeared in *Expressen*, among others, and the content was similar to that in Denmark, i.e., a criticism centred on Munk’s attitude to democracy, “the strong man”, the hero – and from here, the connection to Hitler was easy to make. A major showdown about “Kaj Munk and his work as we know it in Denmark, cf. Chr. Reventlow’s attack on the poet-priest in Is Kaj Munk the Chieftain of Danish Intellectualism? would not be seen in Sweden.”

(53) At the opposite extreme, writer Sven Stolpe was quick to note “Munk’s qualities, which are expressed in an essay on *Cant* in *Aftonposten* on 20 August 1932.” (53)

During the war, Kaj Munk was not yet widely known in Sweden, but his name was known to theatre-goers and those interested in literature. Knowledge of Kaj Munk grew in connection with a series of his plays being broadcast on the radio. Radio theatre was a huge success. A growing number of Munk-related articles, including on the Nordic idea, appeared in newspapers and became popular. Munk’s books attracted interest and sold well. The layman only really became aware of Kaj Munk when he was murdered. Kaj Munk’s image in Sweden during the war was also influenced in part by the film version of *The Word*, which attracted a lot of attention, and if Munk’s fame was limited before, the film version helped to raise awareness of him.

Kaj Munk’s murder set off a small avalanche of books about Kaj Munk. Unlike in Denmark and Norway, books about Kaj Munk could be published early on. The number of articles about Kaj Munk quickly dwindled. By the 1950s, Munk’s name was effectively absent from the Swedish press, except perhaps for the occasional note linked to a particular event, a lecture at the *Nordic Association* (“*Foreningen Norden*”) or the like. One of the books that followed Munk’s death was “*Kaj Munk – Digteren og Profeten*” (“*Kaj Munk – Poet and Prophet*”), which was published just two months after his murder.

From a comparative context, the most significant difference is that Norway has long had an image of Kaj Munk as a national hero, with almost no flaws of any kind. A similar picture was not seen in Sweden, although he also had supporters there. The situation in Norway and Sweden, with one country occupied and the other declared neutral, had an effect on the way Kaj Munk was viewed. The number of articles about Kaj Munk quickly dwindled in Sweden and failed to reach the same heights as in Norway, where his name has long taken on a particular lustre in the newspaper columns.

Chapter 4

The main conclusion is that the six articles submitted for review paint a picture of a “Kaj Munk who was oriented towards the Christian and the Nordic”. These two traits are highlighted more than others. Both Munk’s Christian standpoint and his Nordic roots are reflected in many of his articles.

When considering all the articles in the thesis, the concepts of truth and the national also feature prominently. In this context, the two concepts are linked to Christianity and the Nordic idea.

That Kaj Munk can be impertinent in debates and articles has been noted.

Chapter 5

The final chapter focuses on Kaj Munk and his work in the press through a comparison between Norway and Sweden. Similarities have been highlighted, and it has been noted that the criticism of Kaj Munk in relation to National Socialism was evident in Sweden in the 1930s, but only very modestly in Norway.

During the war, mentions of Kaj Munk were absent in the press in Norway due to censorship, but Munk's efforts and all his work in relation to Norway (the Sermon Collection, the Norwegian church struggle, aid packages for a Norway in need, etc.) were known in church-going circles. In Sweden, people became more and more aware of Munk's name thanks to his plays, books and radio theatre, which presented many of his plays supplemented with questions for discussion in homes. It was clear to the Swedish people that Kaj Munk was national, Christian and critical of Germany. His murder received a lot of press coverage in Sweden, but not in Norway or Denmark, where censorship did not allow it.

After the war, Kaj Munk as a national hero dominated in the Norwegian press. Again and again, Munk's name appeared in articles, lectures, etc. Munk was also mentioned in the Swedish press, but not to the same extent as in Norway. Norwegian tourists visited Vedersø vicarage in large numbers after the war.

The big difference between Norway and Sweden that became evident after the war was that occupied Norway did not need or express any criticism of Kaj Munk, but instead, unlike Sweden, painted a picture of him as a national hero who risked his life for what he believed to be true and right.

DANSK RESUME

Indledning

Afhandlingens titel er ”Kaj Munks rolle i dansk og norsk journalistik og reaktionerne på den 1925 – ca. 1945.” Målet med afhandlingen er ”at kvalificere vores viden om Kaj Munks journalistik, herunder studere hvordan Munks tanker blev behandlet og besvaret i pressen.” Afhandlingen er grundlæggende opbygget om Munks dagbladsartikler og artiklerne om Munk i samme dagblade. De fleste avistekster genfindes i H.H. Siegumfeldts arkiv, der omfatter 24 foliobind. Øvrige tekster er hentet i KMFs digitalisering af Kaj Munks journalistik. Det er vurderingen, at avissamlingen er repræsentativ. Som en del af afhandlingen indleveres 6 artikler, som har været publiceret i *Munkiana* til bedømmelse. I kappen omtales de 13 artikler, som danner baggrund for afhandlingen uden direkte at indgå i den. I kappen gennemgås også andre væsentlige forskningsbidrag til belysning af Kaj Munks rolle i dansk og norsk presse. Videre præsenteres den kritik, der satte ind mod Kaj Munk under anførsel af Chr. Reventlow.

Følgende 6 artikler indgår i afhandlingen:

1. ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk”. *Munkiana* 56, 2015, 42-55.
2. ”Kaj Munk og skolen”. *Munkiana* 61, 2017, 36-39
3. ”Skatten i lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, 63, 2018, 29-38.
4. ”nb.no/nbsok”. *Munkiana* 60, 2017, 40-56.
5. ”Jøden Jesus”. *Munkiana* 69, 2021, 32-44.
6. ”Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana* 70, 2021, 52-63.

Kapitel 1

Kapitlet centrerer om ”Journalistik som genre” samt ”Forskning i Kaj Munks journalistik”. Videre bliver der gjort rede for den virak, der en tid var om Kaj Munk og den kritik, der satte ind anført af Chr. Reventlow.

”Journalistik som genre” giver grundlag for at præcisere, ”hvad journalistik er for en størrelse og hvilke greb, den gør brug af”. Begrebet journalistik defineres og det slås fast, at Kaj Munk er et eksempel på en journalist, der blander forskellige genrer, ligesom han ikke er den, der opbygger sine artikler efter, hvad nyhedstrekanten peger i retning af.

Forskningsdelen diskuterer forskning vedr. Kaj Munk og pressen og anfører navnene på de forskere, der især har gjort sig gældende. Følgende fire dele af bogen, Søren Dosenrode (red.), *Freedom of the Press, On Censorship, Self-censorship and Press Ethics*, Nomos 2010, diskuteres i kapitlet:

- “Kaj Munk as a Journalist”, 21-26. Arendt Lund.

- “Kaj Munk in and between the World Wars. Official and Political Censorship”, 26-39. Svend Aage Nielsen.
- “Betrayal, Heroism and Everyday Life in Norwegian Press during the German Occupation of Norway 1940-1945”, 59-79. Rune Ottosen.
- “The Danish Press during the German Occupation: Between Indirect and Direct Control and from Dominant to Negotiated Reading”, 79 -97. Palle Roslyng-Jensen.

Kaj Munk-vinklen er fremtrædende i Arende Lunds og Svend Aage Niensens artikler. Rune Ottosens artikel har fokus på pressens situation i Norge, mens Palle Roslyng-Jensens artikel har fokus på situationen i Danmark under okkupationen.

Sidst i kapitel 1 gælder det: ”Virakken omkring Kaj Munk er for meget for flere: Kritikken sætter for alvor ind”. Kritikken fokus er *ikke på* dramatikeren Kaj Munk, men på hans historieopfattelse, hans kristendomssyn, hans sprog og hans alt for store ego. Ærbødighed i forhold til kunst og dramatik har han heller ikke. De mange støtter Kaj Munk-støtter har simpelthen ikke gennemskuet, at Munk, ikke er det geni, de synes at mene.

Kapitel 2

I kapitel 2 er der en gennemgang af de 13 artikler, som ikke direkte indgår i afhandlingen, men som udgør en del af baggrunden for den. Videre er der kategorisering og resultater. I forlængelse heraf og med baggrund i den forskning og læsning, der knytter sig til afhandlingen, er der formuleret seks forskningsspørgsmål, som har forskningsmæssig interesse. De seks forskningsspørgsmål:

1. Hvordan var Kaj Munks skolesyn først i 1930erne?
2. Hvad handlede Otto Larsen-sagen om, og hvordan var Kaj Munks rolle i den?
3. Hvilken indflydelse havde censuren på Kaj Munk og hans journalistiske arbejde med særligt henblik på Jesus som jøde?
4. Hvordan var Kaj Munks forhold til Norge og omvendt Norges forhold til Kaj Munk i 1930erne og under okkupationen af Norge?
5. Hvilke oplysninger om Kaj Munks virke præger avisbilledet i Norge før, under og efter krigen?
6. Hvilke oplysninger om Kaj Munk og hans virke præger svensk presse, og hvordan fremstår Kaj Munk i en komparativ sammenhæng – Norge og Sverige?

Kaj Munk og Sverige var oprindeligt ikke et tema for afhandlingen, jf. afhandlingens titel, men ind i arbejdsprocessen stod det tidligt klart, at Sverige måtte inddrages. Hvorfor? Fordi forskningslitteraturen er meget begrænset og en sammenligning mellem de to lande er vigtig, men næsten ikke eksisterende, når det kommer til journalistikken og Kaj Munk.

Kapitel 3

I kapitel 3 samler interessen sig om de 6 artikler, som direkte indgår i afhandlingen og påkalder sig særlig interesse. Alle 6 artikler er offentliggjort i *Munkiana* og har været gennem fagfællebedømmelse (peer review). De seks artikler besvarer ovennævnte 6 forskningsspørgsmål, og de bliver kategoriseret i to grupper, jf. nedenfor:

Kategori 1: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og skolen.” *Munkiana*, nr. 61, 2017. Knud Erik Andersen og Jon Høgh: ”Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, nr. 63, 2018. Knud Erik Andersen og Peter Øhrstrøm: ”Jøden Jesus”. *Munkiana*, nr. 69, 2021.

Der er tale om tre artikler, der nok er forskellige, men under et er kendetegnet ved at være centrere om - have rod i - *kristendom*.

Kategori 2: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk.” *Munkiana*, nr. 56, 2015. Knud Erik Andersen: ”nb.no/nbsok.” *Munkiana*, nr. 60, 2017. Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, nr. 70, 2021.

Der er tale om tre artikler, der som fællesnævner har *den nordiske tanke*.

Mere om resultater og de to kategorier

1: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og skolen.” *Munkiana*, nr. 61, 2017. Det dokumenteres, at Kaj Munks skolesyn var ude af trit med tidens pædagogiske tænkning og tæt knyttet til en samfundstype, som ikke længere eksisterede.

2: Knud Erik Andersen og Jon Høgh: ”Skatten i Lerkar. Otto Larsen-sagen og Kaj Munks rolle i den”. *Munkiana*, nr. 63, 2018. Det dokumenteres, at artiklen er eksemplarisk, når det gælder viljen til at forsvare et menneske, Munk ikke er enig med, men respekterer. Parallellerne har vi, hvad enten vi taler om Georg Brandes og Kaj Munk, Ryslingesagen (Skat Rørdam) eller Hjallerup-sagen (Laier). Det kan undre, at Kaj Munk ikke tog til orde, da Otto Larsen i *Pol.* den 10. oktober 1932 fandt anledning til at komme med en kommentar til ham. Det er her, Otto Larsen skriver, at han ville have ønsket, at han havde ladet sin kritik af kirkens dogmer lægge i munden på en sindssyg person, som Kaj Munk havde gjort det i Johannes-skikkelsen i *Ordet*.

3: Knud Erik Andersen og Peter Øhrstrøm: ”Jøden Jesus”, *Munkiana*, nr. 69, 2021. Her er begrebet censur defineret med en henvisning til Ole Hasselbalchs forståelse af begrebet: ”Censur er undertrykkelse af tale eller fjernelse af musik, kunst eller kommunikationsmateriale, som betragtes som kritisabelt, skadeligt eller følsomt af censurerende myndighed.” (42) Censurens indvirkning på Kaj Munks arbejdssituation er beskrevet i et forløb, der skildrer en udviklingskæde fra tålelig til næsten ubærlig. Det står klart, at *Jyllands-Posten* ikke ville – turde trykke Kaj Munks

artikel. Avisens eksistens – mulighed for fortsat at udkomme – stod på spil. *Jøden Jesus* dokumenterer, hvor vigtigt jødespørgsmålet var for Kaj Munk i 1941.

4: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk”. *Munkiana*, nr. 56, 2015.

Gensidighedsforholdet: Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk er belyst via en række eksempler. Munks beundring for biskop Eivind Berggrav er fremhævet ligesom hans beundring af Norges kamp mod nazismen. Munk var, hedder det, ikke nogen norsk folkehelt til en start, men han blev det i kraft af sine skuespil og ikke mindst de to prædikensamlinger *Ved Babylons Floder* og *Med Ordets Sværd*. Med støtte i Thorleiv Austads forskning hedder det, at det var Munks stærke Kristustro og hans stadige kamp for sandheden, der var en kilde til opmuntring i Norge under okkupationen.

5: Knud Erik Andersen: ”nb.no/nbsok”. *Munkiana*, nr. 60, 2017.

Der er foretaget en analyse af Kaj Munk og avisbilledet i Norge omfattende før, under og efter krigen. Frem til Norges besættelse den 9. april 1940 er Kaj Munk et kendt navn i teaterkredse. Mange oplever skuespillene som vedkommende og med svar på store samfunds- og livsspørgsmål. Under krigen er Kaj Munk på grund af censuren ikke et navn i norsk presse. Billedet af den danske nationalhelt fylder efter krigen og giver anledning til mindetaler, foredrag og mange radiospil. Krigen ændrede synet på Kaj Munk.

6: Knud Erik Andersen: ”Kaj Munk og Sverige”. *Munkiana*, nr. 70, 2021.

Navnet Kaj Munk var i 1930'erne i Sverige ukendt for det store flertal af svenskere, der ikke interesserede sig for hans person eller hans skuespil, men de omtales flittigt i aviserne i takt med at de når de svenske scener. Såvel *Ordet* som *Cant* har succes i 1932. En undersøgelse af antal artikler om Kaj Munk i 1930erne viser en støt stigende kurve. Antallet af artikler knyttet til Munks navn kulminerer i årene 1938-1939. Kritikken af Munk dukker op i bl.a. *Expressen* og med et indhold, der ligner kritikken i Danmark, dvs. en kritik, der er centreret om Munks forhold til demokratiet, ”den stærke mand”, heroen – og herfra var der ikke langt til at trække en tråd til Hitler. Et større opgør om ”Kaj Munk og hans virke, som vi kender det i Danmark, jf. Chr. Reventlows angreb på digterpræsten i *Er Kaj Munk Dansk Aandslivs Høveding?* ses ikke i Sverige.” (53) I den modsatte ”grøft” har forfatteren Sven Stolpe tidligt øje for ”Munks kvaliteter, hvilket kommer til udtryk i et essay om *Cant* i *Aftonposten* den 20. august 1932.” (53)

Under krigen er Kaj Munk endnu ikke bredt kendt Sverige, men hans navn var kendt af teatergængere og mere litterært interesserede. Kendskabet til Kaj Munk udvikler sig knyttet til, at en serie Munk-skuespil blev bragt i radioen. Radioteatret var en kæmpesucces. Antallet af Munk-relaterede artikler i aviserne, bl.a. om den nordiske tanke, fandt plads i aviserne og var var populære. Munk-bøger tiltrak sig interesse og fik flotte salgstal. ”Menigmand” får først for alvor øje på Kaj Munk med drabet på ham. Til billedet af Kaj Munk under krigen i Sverige hører også filmversionen af

Ordet, der tiltrak sig stor opmærksomhed og var Munk kun lidt kendt før, så var filmversionen med til at øge kendskabet til ham.

Mordet på Kaj Munk satte en mindre lavine af bøger i gang om Kaj Munk. Modsat i Danmark og Norge kunne der tidligt udgives bøger om Kaj Munk. Antallet af artikler om Kaj Munk stilnede hurtigt af. Hen i 1950erne er Munks navn reelt ikke længere eksisterende i svensk presse bortset måske fra en notits en gang imellem knyttet til en særlig begivenhed, et foredrag i *Foreningen Norden* eller tilsvarende. Blandt de bøger, der fulgte efter Munks død er *Kaj Munk – Digteren og Profeten*, der udkom kun 2 måneder efter drabet på ham.

I en komparativ sammenhæng er den mest markante forskel, at Norge længe har et billede af Kaj Munk som nationalhelt, næsten uden fejl af nogen art. Et tilsvarende billede ses ikke i Sverige, om end han også her har varme tilhængere. Situationen i Norge og Sverige, det ene land besat, det andet land erklæret neutralt, har haft sin virkning i billedforståelsen af Kaj Munk. Antallet af artikler om Kaj Munk stilnede hurtigt af i Sverige og når antalsmæssigt ikke samme antal som i Norge, hvor hans navn længe står i avisspalterne med en særlig glans.

Kapitel 4

Hovedkonklusionen er, at de 6 artikler, der er indleveret til bedømmelse, tegner et billede, af en ”Kaj Munk, der er *kristen og nordisk orienteret*”. Det er de to træk, der mere end andre kommer til udtryk. Såvel Munks kristne ståsted, som hans forankring i det nordiske kommer til udtryk i mange artikler.

Blandt andre begreber, der presser sig på, når alle artikler i afhandlingen inddrages, er *sandhed* og *det nationale*. De to begreber er i en Munk-sammenhæng forbundet til kristendommen og den nordiske tanke.

At Kaj Munk i debatter og artikler kan være en ”flab” er noteret.

Kapitel 5

I kapitel 5 er der fokus på Kaj Munk og hans virke i pressen i en sammenligning mellem Norge og Sverige. Der er påpeget lighedstræk, og det er noteret, at kritikken af Kaj Munk i forhold til nationalsocialismen var der tydeligt i Sverige i 1930erne, men kun yderst beskedent i Norge.

Under krigen var Kaj Munk ikke eksisterende i pressen i Norge på grund af censuren, men Munks indsats og hele virke i forhold til Norge (Prædikensamling, den norske kirkekamp, hjælpepakker til det nødlidende Norge m.m.) var kendt i bl.a. kirkelige kredse. I Sverige var Munk et navn flere og flere fik øje på knyttet til hans skuespil, bøger og radioteatret, der bragte mange af hans stykker suppleret med spørgsmål til drøftelse i hjemmene. For det svenske folk stod det klart, at Kaj Munk var både national, kristen og tysk-kritisk. Mordet på Kaj Munk fik stor presseomtale i Sverige, hvad det ikke gjorde i Norge og Danmark, hvor censuren ikke tillod det.

Efter krigen er det nationalhelten Kaj Munk, der fylder i norsk presse. Igen og igen dukker Munks navn op i artikler, foredrag m.m. Munk er der også i svensk presse, men ikke i samme omfang som i Norge. Norske turister besøger i stort antal Vedersø-præstegården efter krigen.

Den store forskel, der skinner igennem efter krigen – mellem Norge og Sverige – er, at det okkuperede Norge ikke har brug for eller udtrykker en kritik af Kaj Munk, men i stedet og modsat Sverige tegner et billede af Kaj Munk som *nationalhelten*, der satte livet til for, hvad han fandt sandt og ret.

BILAG 1: FORKORTELSER

<i>Jyllands-Posten</i>	<i>JP</i>
<i>Berlingske Tidende</i>	<i>Berl.</i>
<i>Kristeligt Dagblad</i>	<i>KD</i>
<i>Dagens Nyheder</i>	<i>Dag.</i>
<i>Nationaltidende</i>	<i>Nat.</i>
<i>Ekstrabladet</i>	<i>Ekstr.</i>
Kaj Munk Forskningscentret	KMF
Aalborg Universitet	AAU

BILAG 2: KOMMENTERET LISTE OVER BØGER OG ARTIKLER, SOM HAR HAFT SÆRLIG BETYDNING I ARBEJDET MED AFHANDLINGEN

Følgende artikler

Aastrup, K.L.: *Erindringer*, Gads Forlag, 1999, s. 367-392. En skildring af forholdet mellem de to vestjyske præster, der i et naboskab kom tæt på hinanden.

Auchet, Marc, Poul Honoré, Marianne Katoppo og Hans Raun Iversen (red.): *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*, kom i 1995 og satte fokus på bl.a. *Den internationale inspiration* og martyrollen. Marc Auchet viser i sin artikel, hvordan Kaj Munk igen og igen arbejder med modsætninger, som – står det klart – han samtidig har i sit indre. For Auchet er Kaj Munk en skuespilforfatter, der ser livet i lyset af kristendommen.

Austad, Thorleiv: *Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-1945*. Oslo 1974.

Austad, Thorleiv: *Kaj Munk sett i lys av den norske kirkekamp*, i *Kaj Munk. Dansk rebel og international inspirator*, 1995, Akademisk Forlag.

Dosenrode, Søren (Red.), 2010: *Freedom of the press on censorship, self-censorship, and press ethics*. Nomos. Ikke mindst interessant knyttet til læsning om censurproblematikken. Bogen indeholder flere kapitler med relevans for afhandlingens tema.

Dosenrode, Søren (red.) står bag *Kaj Munk. Manden og Værket* fra år 2015, hvori en række centrale Munk-tekster analyseres og kommenteres. Her fremhæves Hans Raun Iversens artikel om *Kaj Munks teologi*, der bl.a. taler om ”Gerningskristendommen” og ”Det uflyttelige i ansvaret for livet”. Videre Søren Dosenrodes meget grundige artikel *Kaj Munks politiske ståsted i en ekstrem tid*.

Dosenrode, Søren, Hans Raun Iversen og Peter Lodberg (red.) står som redaktører bag *Kaj Munk og teologien*, der kom i 2014 på *Nyt Nordisk Forlag*. Der er tale om en tematisk behandling af centrale temaer knyttet til Munks teologi og forfattet af den (beskedne) skare af forskere, der har markeret sig i Munks-forskningen gennem en længere årrække. Bogen gør det klart, at Munk nok var journalist og debattør og dramatiker, men han var først og fremmest præst, hvilket afspejler sig i hans mange gøremål.

Frederiksen, Lauritz Bindlev: *Pressen under besættelsen*, 1960. *Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie, Litteratur og Kunst*. Ikke mindst interessant på grund af sin behandling af censuren og dens virkninger.

Gemzøe, Anker og Mogens Pahuus *Kaj Munks digtning og livssyn*, Aalborg Universitetsforlag, 2019. Helt sikkert den mest komplette fremstilling af Kaj Munks digtning og livssyn.

Høgh, Jon har i 2016 udgivet *Kaj Munks INFERNO* på *Bollerup Boghandels Forlag*. En beskeden, men uhyre interessant, sag på kun 81 sider, der sætter fokus på Munks politiske udvikling.

Jacobsen, E. Thostrup: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, 1991. Afhandlingen dokumenterer, at det ikke mindst var enkeltpersoner, bl.a. Kaj Munk, og grupper af personer, der spillede en stor rolle. Samtidig viser afhandlingen på hvilke områder kirken stod sammen og havde fælles holdning, bl.a. i jødespørgsmålet.

Jensen- Roslyng Palle har forfattet *Danskerne under besættelsen. Holdninger og meninger 1939-45*. *Gads Forlag* 2007. Bogen er præget af mange faktuelle oplysninger, der kildemæssigt bygger forskellige danskernes dagbøger.

Kreth, Rasmus: *Pilestræde under pres. De Berlingske Blade 1933 – 45*. *Gyldendal* 1998. Bogen beskriver, hvordan det Berlingske hus agerede under pres fra både det nazistiske Tyskland og det danske udenrigsministerium før og under 2. verdenskrig.

Lund, Arende har skrevet artiklen *Journalisten Kaj Munk*, der findes i *Munkiana* nr. 40, 2009.

Munkiana. Kaj Munk Selskabets tidsskrift, der udkommer 2-3 gange om året. Såvel faglige artikler som mere populære og almene artikler, der knytter an til Kaj Munk.

Mylius, Johan de: *Kaj Munk og dansk ekspressionisme: Nogle litteraturhistoriske overvejelser. I Kaj Munks dramatik i teaterhistorisk optik*. AAU, 2011. For en ikke-litterat kan artiklen være en øjenåbner, da den inddrager en lang række litteraturhistoriske overvejelser.

Møller, Per Stig har i *Munk* fra år 2000 indgående beskrevet Kaj Munks historie opdelt i faser og med fokus på: Eftermælet - Livet – I Tiden – Under besættelsen – Troen – Kaj Munks skuespil – Eksistentielt-religiøse skuespil – De eksistentielt politiske skuespil.

I *Munk* fra 2014 indgår fortsættelsen *Mere Munk*, der blev udgivet i anledning af 70 året for mordet på Kaj Munk og markeringen af 70-året for Danmarks befrielse.

”Mere Munk” giver forfatterens forståelse af, hvorfor Kaj Munk med sine kristne holdninger måtte handle, som han gjorde og uddyber samtidig en række af de kendte Kaj Munk-konflikter, fx med Hal Koch og Den danske regering. Videre: Hvorfor flygtede Kaj Munk ikke til udlandet, mens tid var, han havde jo fået indtil flere seriøse advarsler? Hvordan kunne han tage det ansvar på sig, han gjorde, en mand med kone og en flok dejlige børn? Linjen i det hele synes besvaret i vendingen ”Men større er dog Gud” anfører Møller.

Nielsen, Svend Aage: *Jeg beder virkelig meget undskylde..... Aalborg Universitetsforlag* 2014. Bogen belyser Munks barndom, ungdom og manddom ud fra – som det hedder på bogens bagsidetekst - ”ukendte og kendte kilder”.

Nøjgaard, Niels: *Kaj Munk. Levnedsløb og Personlighed. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck*, 1958. Nøjgaards bog blev udsendt i anledning af Kaj Munks 60-årsdag, og er en forkortet udgave af *Ordets Dyst og Daad. Kaj Munks Levnedsløb og Personlighed* fra 1946.

Nøjgaard, Niels: *Ordets Dyst og Daad. Kaj Munks Levnedsløb og Personlighed. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck*, 1946.

Bogen om Kaj Munk. Skrevet af hans venner. *Westermann*, 1946. En række fortællinger om Kaj Munk skrevet af gode venner og nære bekendte, der hver fra sin vinkel tegner et billede af digterpræsten. Generelt synes artiklerne mindre kritiske over for Munks person.

Siegmundfeldt, H.H.: *Kaj Munk. En Mand og hans Daad. Frede og L.C. Lauritzen*. Aalborg, 1945.

Stolpe, Sven: *Kaj Munk – Diktare och profeten*. Raben 1944. (2. oplag). En lidt højstemt hyldest til Munk, der giver ét billede af hvordan der (også) blev set på Munk i Sverige.

Sørensen, Christian Grund: *Livssyn & Persuasion, Medier, Munk og Modernitet*. Ph.d. afhandling, Aalborg Universitet 2016.

Sørensen, Christian Grund og Peter Øhrstrøm: *Krigens prædikener 1940-1944*, Aalborg Universitetsforlag, 2021.

En læsning, der bl.a. viser, at Munks prædikener er under udvikling i en mere og mere konfronterende stil vendt mod besættelsesmagten og på samme tid indeholder de et råb til det danske folk om at vende sig til deres eneste mulighed – Kristus – og med ham i hjertet tage den kamp op, som skal kæmpes.

BILAG 3: DE 13 ARTIKLER, SOM DANNER BAGGRUND FOR AFHANDLINGEN, MEN IKKE INDGÅR I DEN

Følgende artikler er med til at danne baggrund for afhandlingen, selv om de ikke direkte indgår i den:

1. "Vanskeligheder ved at arbejde med og forstå Kaj Munk". *Munkiana*, nr. 51, 2013. 13-17.
2. "Kaj Munk og hans karakterdannelse". *Munkiana*, nr. 51, 2013. 17-27.
3. "Minister Gunnar Larsens dagbog og Kaj Munk". *Munkiana*, nr. 57, 2015. 31-36.
4. "Ikke (helt) som de andre". *Munkiana*, nr. 58, 2016. 25-36.
5. "Den illegale presse i Norge". *Munkiana*, nr. 61, 2017. 12.
6. "Fredsvenerne". *Munkiana*, nr. 63, 2018. 8-12.
7. "Hvilke hovedtemaer præger Kaj Munks journalistik, og hvordan var han som journalist?" *Munkiana*, nr. 63, 2018. 38-42.
8. "Hvordan argumenterer Kaj Munk?" *Munkiana*, nr. 65, 2019. 38-47.
9. "Kaj Munk havde betydning". *Munkiana*, nr. 66, 2019. 19-26.
10. "Hvordan fremtræder Kaj Munk i dagbladene?" *Munkiana*, nr. 66, 2019. 31-36.
11. "Kaj Munk som journalist – holdning og stil". *Munkiana*, nr. 67, 2020. 52-60.
12. "Flirtede Kaj Munk med nazistisk tankegods i sin journalistik?" *Munkiana*, nr. 67, 2020. 60-66.
13. 1933-34. "Det tyske jødehad og Rejsebrevene". *Munkiana*, nr. 69, 2021. 8-18.

Disse artikler findes på de følgende sider i ovenstående rækkefølge.

Efterlysning: Undervisningsmaterialer

Af Knud Erik Andersen

Måske har du et undervisningsmateriale om Kaj Munk? Hvis ja, så er Kaj Munk Forskningscentret interesseret i at modtage det med henblik på at opbygge en samling af bøger, hæfter, videoer m.fl., der har været brugt i skolen og i gymnasiet.

Siden Kaj Munks død i 1944 er der kommet en del undervisningsmaterialer om Kaj Munk. Vi vil prøve at opbygge en samling, der er så komplet som mulig, men vi kan ikke gøre det uden at få hjælp hertil. Måske har du en bog eller to liggende fra din skole- eller gymnasietid, måske ved du, at der på din gamle skole ligger undervisningsmateriale, hvori Kaj Munk indgår, og som ikke bruges, måske... osv., osv.

Ud over at opbygge en samling af de forskellige årtiers undervisningsmaterialer er det hensigten at bruge materialesamlingen som grundlag for at undersøge, hvad der er produceret og hvilke tendenser, de forskellige årtiers materialer afspejler. Videre vil materialesamlingen kunne inspirere til at udvikle nye undervisningsmaterialer om Kaj Munk. Til dansk, historie, religion og tværfaglige undervisningsforløb. Der er brug for det.

Vi kan ikke tilbyde penge for evt. materialer, men siger på forhånd TAK. Materialer kan sendes til: Kaj Munk Forskningscentret, AAU, Krogstræde 3, rum 4.117, 9220 Aalborg Ø. Du er velkommen til at kontakte eksternt lektor Knud Erik Andersen, på mailadressen knea@hum.aau.dk, med spørgsmål eller kommentarer til ovenstående.

Vanskeligheder ved at arbejde med og forstå Kaj Munk

Af Knud Erik Andersen

1930'erne og 1940'erne var Kaj Munks storhedstid som forfatter og debattør. Hans personlighed slog igennem båret af de samfundsforhold, han indgik i. Men Kaj Munks tænkning var mere end blot en genspejling af det danske samfund i en omtumlet tid; hans eget sind var med til at præge det danske samfund og således også med til at ændre forudsætningerne for den næste generation.

Jeg vover i dette nr. af *Munkiana* at byde ind med en artikel¹, som har fået mig til at fundere over nogle af de vanskeligheder, der knytter sig til at skrive om Kaj Munk og hans tid². Der er tale om vanskeligheder, som - mit postulat - spejler sig i meget af, hvad der i de sidste årtier er skrevet om Kaj Munk.

Kun de kilder, der er til rådighed

Der er først de metodiske *vanskeligheder*, som udspringer af kildematerialets karakter. Som alle andre, der vil skrive om Kaj Munk, har jeg fx det problem, at jeg nødvendigvis må bygge på de *kilder*, der er til rådighed, og ikke dem, der ikke er til stede. Det betyder, at det billede af Kaj Munk og hans tid jeg og andre 'tegner', kunne være blevet

¹ "Kaj Munk og hans karakterdannelse" (side 17)

² Artiklen er inspireret af og i passager en gengivelse af P.G. Lindhardts "Indledning" til hans disputats "Vækkelser og kirkelige retninger" fra 1950. Hvad jeg har gjort er at sætte Lindhardts principielle metodiske overvejelser ind i en Kaj Munk forskningsmæssig sammenhæng og gjort dem til mine. Således er ansvaret for artiklens indhold alene mit.

ganske anderledes, hvis der havde været flere kilder til rådighed.

Jeg ved, hvad jeg har til rådighed af kilder om Kaj Munk, men ikke hvad jeg ikke har. Jeg er overbevist om, at der er meget, jeg ikke kender til eller som ikke længere findes, og som jeg derfor ikke kan bygge på, hvorfor det billede, jeg og andre når frem til, *må* være fortegnet. Hvorfor nu det, kunne man spørge? Fordi alt det, som har været og kilderne ikke beretter om, ikke kan tages i betragtning.

Upålidelige kilder

Der er for det andet det forhold, som gælder al arbejde med kilder, at man må regne med, at de kan være mere eller mindre upålidelige. Det gælder også artikler og større biografier om Kaj Munk, ligesom det gælder Kaj Munks egen selvbiografi, *Foraaret saa sagte Kommer*. Når jeg ser, hvad der er skrevet om Kaj Munk af venner, bekendte, beundrere, disciple, der har følt sig forpligtet til at rejse eftertidens minde over Kaj Munk (eller er det over sig selv?), så kalder det på kritisk eftertanke. Og når jeg læser *Foraaret saa sagte Kommer*, ja, så har jeg nok en førstehåndskilde til forståelse af, hvordan Kaj Munk, på det tidspunkt da han skrev sin bog, så på sit liv, som det var forløbet, men jeg har også en skildring af, hvordan han ønskede, at andre skulle se på hans livsløb. Selvbiografier er skrøbelige, ikke blot husker Kaj Munk givet galt flere gange, men hos ham som hos andre, der gør i selvbiografier, sker der det, at erindringer bevidst eller ikke bevidst forskydes sig i retning af at tegne det billede af sig selv og de nærmeste, som han/man ønsker skal blive stående. Sat på spidsen: Kaj Munk

tegner et billede af sit liv efter en linje, som vel er tilbage i hans erindring, når han som midaldrende sognepræst og dramatiker søger at sammenfatte sin livshistorie, men vi har reelt ikke nogen garanti for, at den er andet end hans egen opfindelse.

De fleste af de bøger, der skrives om afdøde personligheder, af slægt og venner og meningsfæller, er tomme og flade og med en tendens til at være *helgenbiografier*. Alt for sjældent tegner de et virkeligt menneske af kød og blod, dvs. et menneske, der er bestemt ved sine modsætninger og sin sociale sammenhæng. Hvad så? Vi får i stedet et glansbillede af en person med enkelte krusninger. Et glat og modsigelsesfrit billede. Jeg spørger mig selv og min læser, om det ikke også er eksempler herpå i de biografier, vi har set om Kaj Munk?

Brevene udgør et særlig vigtigt kildemateriale

Hverken biografier eller selvbiografier kan kaldes førstehåndskilder. Det kan der i mod – og så er vi ved mit tredje punkt – *brevene*, som Kaj Munk Forskningscentret har til gode at arbejde med og præsentere i elektronisk form. Det gælder ikke mindst breve *fra* Kaj Munk. Lad os få brevene frem og blive gjort tilgængelige på nettet, så mange kan have glæde af dem, og via brevene komme tættere på den virkelige Kaj Munk. Breve *til* Kaj Munk forefindes i et stort tal og giver et indtryk af tid og sagsforhold. I denne sammenhæng var årets generalforsamling i Kaj Munk Selskabet den 12. januar 2013 i Vedersø en stor og glædelig overraskelse, idet der i tilknytning til Søren Dosenrodes (vores formand) beretning kom frem,

at flere havde kendskab til, hvor der befandt sig breve, som Kaj Munk havde skrevet, og som i dag bl.a. befinder sig i diverse bankbokse. Det skal blive mere end spændende at se, hvad der dukker op.

Hvad Kaj Munk skrev med henblik på offentliggørelse, fx en prædiken, en avisartikel, et stykke dramatik eller en selvbiografi, er ikke førstehåndskilder. Og det er de (i min optik) ikke, fordi de er skrevet i lyset af at skulle offentliggøres. Med brevene forholder det sig anderledes. Hvad gode venner skriver til hinanden uden tanke på offentliggørelse, når de udløser deres inderste følelser, tanker og bekymringer for hinanden, er *førstehånds* stof. Brevene kan man lægge vægt på, selv om de selvfølgelig også rummer tolkningsproblemer. I hvor høj grad er et brev fx typisk for Kaj Munk? Er det udtryk for et øjeblikks ophidselse eller trods? Et uovervejede udbrud eller en sindsstemning? Vi er her ved en af de mange problemstillinger Kaj Munk forskningen rummer – og som det er nødvendigt metodisk at forholde sig til.

Vi har en samling breve, en selvbiografisk kærlighedshistorie, fra Kaj Munks hånd, som han skrev i 1926. Brevene blev sendt til dr. theol. Niels Nøjgaard, der fik pålagt ikke at udgive brevene, manuskriptet, før alle berørte ikke var mere. Det skete så i 2001, hvor *Af et overfladisk, gejstligt Menneskes Papirer* udkom på Nyt Nordisk Forlag³.

3 I "Forord" og "Til indledning" til *Af et overfladisk, gejstligt Menneskes Papirer* fortæller Morten Nøjgaard, at hans far, dr. theol. Niels Nøjgaard, nogle år før sin død pålagde ham, at "udgive et manuskript, som Kaj Munk havde givet ham i 1926." I 2001 var tiden inde hertil. Til historien hører, hvad professor, dr. phil. Niels Nøjgaard skriver i 1984, at "Kaj Munks familie

Disse breve, tegner et billede af en forelskelse i 1926 og er på samme tid en skildring af Munks sammensatte personlighed. Jeg fremhæver disse meget personlige, næsten hudløse breve, fordi de netop synes at have fat om sider af Munks personlighed, som ellers ikke ses udtrykt i hans litterære virke. I hvert fald erindrer jeg ikke i min Kaj Munk læsning at have en oplevelse af at være så tæt på ham, som her, hvor menneskesindets splittelse, den menneskelige lidenskab og kravet om at være ærlig over for sig selv står stærkt. Brevene nuancerer og komplimenterer billedet af Munk og er langt fra de helgenskildringer, der ellers ofte knyttes til store, nationalt orienterede, personligheder. Med Niels Nøjgaard kan jeg kun erklære mig enig i, at der ikke sættes nogen "plet på Kaj Munks karakter, dels er alle hovedpersonerne døde og deres efterkommere ældre mennesker, bosat uden for sognet." (Munk 2001: 9)

Hvor om alting er, så er det ikke muligt et hundrede procent at tegne et fuldstændigt dækkende billede af Kaj Munk og hans samtid, men det er opgaven at søge at skildre såvel manden som tiden i lyset af: *Hvordan var det nu egentlig han var, og hvordan var den samtid, han indgik i*. Nutiden er ikke samtiden, hvilket gør det til en umulig opgave at 'tegne' et facitliste-billede af manden og tiden. Det hindrer dog ikke, at opgaven er, så godt det kan lade sig gøre at vise, hvordan Kaj Munk nu egentlig var, og hvordan den samtid var, som han var en del af og satte sit præg på.

har af hensyn til hans eftermæle i sognet ment at måtte fraråde offentliggørelse."

Brug dig selv som redskab

Uanset at vi har ganske mange tekster fra Kaj Munks hånd, så er situationen den, at vi ikke har alt. Noget står brudstykkevist. Det er efterladt os, og vi skal prøve at forstå, hvad Kaj Munk ville og stod for. Hvordan gør man det, hvordan forstår man manden og tiden? kunne man spørge. Det gør man først og fremmest ved at bruge sig selv. Sagen er nemlig, at undersøgeren er sit eget bedste og vigtigste redskab. Men han (jeg) forstår med personlighed, der nu engang er hans (min). Forskeren kan ikke i sit arbejde med Kaj Munk-tekster se bort fra sig selv og se helt objektivt på det, der foreligger; han forstår Kaj Munk og menneskene omkring ham, som den han er. Hans religiøse eller ikke religiøse forståelse, hans politiske og nationale forståelse m.m. former umærkeligt og uundgåeligt billedet af den person og den tid, der er i undersøgelsesfeltet. Det er også derfor, at litteraturen om Kaj Munk og hans tid tolkes så vidt forskelligt af forskellige forskere. Det gælder ikke mindst den del af litteraturen, der handler om Kaj Munks eftermæle, hvor de politiske skillelinjer for alvor kommer til udtryk.

Per Stig Møller udtrykker sig poetisk og alligevel præcist om samme problematik: "Selv om historien ligger fast som et landskab, skifter hver generation syn på den og opdager sammenhænge og hjørner, som før var overset, fordi tiden forskyder enhver generations vinkel, ligesom lyset falder forskelligt over landskabet i dagens løb". (Munk 2000: 9)

Det er nu engang sådan, at enhver, der søger at beskrive og forstå en tid og en person, altid medbringer sin egen forhåndsforståelse af tilværelsen, og

med den – sand eller falsk – genopliver han den døde. Således også billedet af Kaj Munk i vores bevidsthed. Der er ikke tale om at gengive et fotografi, snarere er sammenligningen med en kunstmaler, en portræt- og samtidsmaler, dækkende. Kaj Munk og menneskene omkring ham bliver nemlig malet med "sindets palet". Og resultatet kender vi: det er et billede, der udtrykker et samspil mellem Kaj Munk (modellen) og maleren (forskeren). Billedet er på én og samme tid *sandt* og samtidig *tvetydigt*; sandt fordi det redeligt gengiver og er i overensstemmelse med forskerens personlighed og den tænkning, han er nået frem til om Kaj Munk – "*Sandt*, men ikke *virkeligt*, fordi al samtidighed mangler." (Lindhardt 1951: 12)

For nu at understrege: Kaj Munk stoffet må først igennem den kildekritiske fase, hos den, der arbejder med stoffet og derefter igennem hans/hendes bevidsthed med henblik på at skabe det bedst mulige, dvs. mest pålidelige, billede af virkeligheden – men det er hans/hendes virkelighed og ikke virkeligheden. Kaj Munk døde i 1944 og kan ikke protestere. Han må tavst finde sig i at blive lagt i vore hænder og få lagt etiketter og betegnelser på sig.

Jeg har med den artikel, der er i dette nr. af Munkiana, givet et sandt billede af den karakteropdragelse, Kaj Munk mødte i hjem og skole; men (erkendt) det er ikke virkeligt, det er mit billede.

Litteratur

Andersen, Knud Erik: *Den tilsigtede funktion for elevernes karakteropdragelse af religionsfaget i folkeskolen 1780-2010 og af Folkekirkens Skoletjeneste siden ca. 1990*. Ph.d.-afhandling. Aalborg Universitet. 2012

Lindhardt, P.G.: *Vækkelser og kirkelige retninger*, Det danske Forlag, 1951.

Munk, Kaj: *Af et overfladisk, gejstligt Menneskes Papirer*. 2001.

Kaj Munk og hans karakterdannelse

Af Knud Erik Andersen

Karakterens ‘formning’ begynder meget tidligt i barnets udvikling (Grue-Sørensen 1974: 173), så med stor sandsynlighed blev Kaj Munks personlighed grundlæggende formet af de mennesker, der var tæt på ham i den tidlige barndom. Dvs. forældre, plejeforældre og lærere, der var rundet af og levede i et Danmark, der nok var i opbrud, men på samme tid også var tæt bundet til Gud, konge og fædreland.

Dannelsestænkning og tid

Artiklen vil 1) give et billede af den religiøse tænkning, der prægede det præmoderne samfund og Kaj Munks barndomshjem. I sammenhæng hermed omtales Kaj Munks biologiske forældre og hans plejeforældre. Artiklen vil videre vise, 2) hvilken tilsigtet karakterdannelse¹ skolen stod for under Kaj Munks opvækst. I sammenhæng hermed bliver nogle af Kaj Munks undervisere omtalt.

Det er forfatterens forståelse, at I Ved karakteropdragelse forstår man “bestræbelserne for at danne og udvikle sider af personligheden, som sammenfattes under navn af karakteren”. (Grue-Sørensen 1974: 173). - Karakter “er noget man har, hvis man kan sige nej til en række fristelser og leve op til bestemte fordringer og korrekte handlemåder.” (Brinkmann 2008: 135).

dannelsestænkning og tid ikke kan skilles ad. Forståelsen af, hvad der er godt for barnet, kan dengang som nu ikke skilles fra den samfundsmæssige udvikling.

1. ‘Usamtidighed’

Det præmoderne samfund var generelt afsluttet, da Kaj Munk blev født i 1898; ‘det moderne’ havde for længst vundet indpas. Men som bekendt udviklede og udvikler alle dele af samfundet sig ikke i samme tempo. I dele af samfundet skete epokeskiftende i forskellige tempi.² Og i kirkelige og missionske kredse var man ikke ‘temporytter’, hvad bl.a. den skole-kirkelige lovgivning dokumenterer.³

Hos såvel sine biologiske forældre som hos plejeforældrene voksede Kaj Munk op i et segment af befolkningen, der grundlæggende var forankret i det præmoderne samfund, hvilket utvivlsomt var med til at forme ham og den karakter, der var hans.

Skolen var også med til at danne Kaj Munk. Danmark fik en ny skolelov i 1899, der tog højde for, at det danske samfund afgørende var under ændring, bl.a. i kraft af en bredere fagrække og et ændret indhold. Men når det gjaldt skolens overordnede formål og den religiøse påvirkning af eleverne var skolens sigte, som det havde været siden 1814. Formål og fag skulle understøtte et samfunds- og menneskesyn, der hørte

---

² Den faglige betegnelse er ‘usamtidighed’, der er et begreb, der kan føres tilbage til den tyske filosof Ernst Bloch og fremført i bogen *Erbschaft dieser Zeit* (Bloch 1935). Begrebet finder hyppigt anvendelse i social- og historievidenskaberne i behandlingen af det moderne i det 19. og 20. århundrede.

³ Jfr. fx det Sthyrskes cirkulære fra år 1900, hvis indhold kunne være skrevet i 1814.

det præmoderne samfund til. Sagt på anden vis: Almueskolen⁴ blev ændret – kom til at hedde folkeskolen – men uden at dens religiøse og nationale grundlag for alvor blev udfordret. Det var ind i denne skole, at Kaj Munk, knyttet til bl.a. begreber som pligt, etik, fædreland og tro, blev dannet.

Den religiøse tænkning

Kaj Munk voksede op med Gud, konge og fædreland og var – som det hørte det præmoderne samfund til – i en verden hvor alting havde sin faste plads og funktion. (Brinkmann 2008: 142). Gud var universets centrum, og tilværelsens mål var bundet til at opfylde de fordringer, den almægtige Gud havde sat. Det var disse fordringer, karakterbegrebet indfangede, og som kom til udtryk i skolens formål og i tidens bibelhistorier⁵, hvis funktion var at påvirke og disciplinere eleverne og forme deres karakter. (Andersen 2012: 89)

I det miljø, som Kaj Munk mødte i sine første leveår, havde livet og

dets tilskikkelser sin baggrund i en metafysisk verden, der om end den ikke var til at iagttage eller forstå, så alligevel var bestemmende for forståelsen af, hvordan livet hang sammen. Gud var så at sige bag det hele, hvad der fx kan iagttages i N.F.S. Grundtvigs salme fra 1856: *Alt står i Guds faderhånd*:

*Alt står i Guds faderhånd
Hvad han vil, det gør hans ånd:
Af Guds nåde, til Guds ære
Evig glade vi skal være.*

Gud var den, der gav den frugtbare jord og sikrede regn og varme, og det var Ham, der i sidste instans sikrede menneskets overlevelse, hvad der kommer til udtryk i Jakob Knudsens salme: *Vi pløjed og vi så'de* (1892 udgaven, første version er fra 1783), hvor det i én af stroferne, hedder:

*Alle gode gaver
De kommer ovenned
Så tak da Gud, ja pris dog Gud
For al hans kærlighed.*

Salmen var populær i samtiden og den dag i dag anvendes den netop citerede strofe som bordbøn i flere danske hjem. Vi er i et gudscentreret, deocentrisk samfund.

For det enkelte menneske handlede det i høj grad om at leve op til kirkens idealer: Korrekt handlevs, modstå fristelser og leve op til Kristi fordring om næstekærlighed. Det var denne tænkning og fordring Kaj mødte i hjemmet, kirken, ved møderne i missionshuset og i skolens religionsundervisning. Det hele kan sammenfattes i det præmoderne samfunds grundlæggende karakterbegreb: DYD.

4 Skolen hed Almueskolen frem til 1899, derefter folkeskolen.

5 Jeg ved ikke, hvilken bibelhistorie skoledren-gen Kaj mødte, men formentlig biskop C.F. Balslevs bibelhistorie, der blev den mest solgte bibelhistorie i Danmark - nogensinde. 1937 udgaven kom i oplag nr. 143 på Gyldendals Forlag. Bogens format var ikke særlig stort, nemt at have med sig i et tornyster eller en lomme.

- Bibelhistorien følger den bibelske kronologi og er verdenshistorie. Den sætter ikke spørgsmålstegn ved indholdet. Hverken bibelkritikken eller udviklingslæren er i nærheden af indholdet, der ses som sandt og til gavn for mennesket, ja, grundlaget for tilværelsen. Selv 1937 udgaven, som Københavns Kommune approberede, satte ikke spørgsmålstegn ved, at Moses levede ca. 1500 f.Kr., og at han var forfatter til Mosebøgerne. I en tidstabel er Moses placeret "omtrent Aar 1600 f. Kr." (Balslev 1937: 120).

Dyd

Dyd handlede om “moralsk Færdighed i at tænke og handle i overensstemmelse med Pligt og Menneskets højere bestemmelse; Færdighed i at erkende og udøve det Gode”, hedder det i Danmarks ældste ordbog, Christian Molbechs ordbog fra 1833. Dydsbegrebet optræder igen og igen i pædagogiske og kristelige tekster i samtiden. Vi møder det bl.a. i bibelhistorierne og i mange prædikener.

Ane Mathilde var med til at præge Kaj for livet

Kaj kom til verden den 13. januar 1898 i Maribo. Begge forældre døde tidligt. Faderen, garvermester Carl Emanuel Petersen, i 1899, og moderen, Ane Mathilde, i 1904. I en artikel fra 1942 fortæller Munk: “Nej, jeg havde kun lige løst Verdensborgerskab, da Far begyndte at sætte Smaabeløb ind på en Bankbog med mit nyskabte Navn. 10 Kr., 25 Kr. ...” (Munk: JP, 30/8 1942). I samme artikel refererer Kaj Munk, hvad han har fået fortalt om faderens død, der kom uventet og i forlængelse af en udflugt til Lysemose.

Kaj kan selvfølgelig ikke huske sin far, men nok sin biologiske mor, som der ikke kan være tvivl om prægede ham for livet. Ane Mathilde kom, skriver Munk, “ude fra Landsbyen, hvor Gud jo stadig er. Han har været hende en haard Herre. Hvorfor? Hun havde faaet Forklaringen: for at vende alt til de gode. De haarde Kaar i Barndom og Ungdom havde jo været Guds Gave til hende, for at hun rigtig skulde kunne skønne paa Lykken, naar den kom. Og da den kom, forstod hun det. Og hun havde skønnet paa den. Og nu stod hun her og forstod ingenting mer. Gud var mere gaadefuld for hende ende nogen Sinde før.” (Munk: JP, 30/8

1942).

Kaj husker kirkegangen med moderen hver søndag i Maribo Kirke, som han mindes som værende ganske “fornøjelig”. (Munk 1947: 30) Han har “nogle dybe erindringer om samværet med moderen, og han husker den aftenbøn, hun lærte ham, hvori faderen og de små engle indgik”. (Møller 2000: 55). I *Foraaret saa sagte Kommer*, fortæller Kaj Munk, at han hver aften kærligt sagde godnat, ikke blot til faderen, som han vidste var i himmelen, men også til den “kære Gud og Jesus”. (Munk 1947: 29).

Hyppigt valgte Ane Mathilde at komme i den katolske kirke i Maribo. I *Foraaret saa sagte Kommer* skriver Kaj Munk om sine erindringer herfra: “Der er ingen, der synger, og ingen, der prædiker. Der er bare stille. Og selv gør man ikke andet end at sidde stille. Bare sidde stille og mærke, at Gud er nær.” (Munk 1947: 32).

Fra første færd var det således moderen, der førte Kaj Munk ind i en religiøs verden, der satte sig spor i hans sind. Der tegner sig et billede af et mor-barn forhold præget af stor varme og kærlighed. Mor og søn var “forbundne”, som Munk selv skriver (Munk: JP, 6/9 1942).

Marie Munks betydning for Kajs karakterdannelse kan vanskeligt overvurderes

Ane Mathilde døde af tuberkulose, da Kaj var fem år. Et halvt år efter hendes død kom Kaj i pleje i Opager hos husmand Peter Munk og Marie, der skabte et godt hjem for Kaj. Marie var en kusine til Ane Mathilde og selv barnløs. Den endelige beslutning om, at Kaj skulle være hos Peter og

Marie Munk, blev taget ved Ane Mathildes begravelse, umiddelbart efter jordpåkastelsen. Selve forløbet giver et billede af den stærke person, Marie var og samtidig et tidsbillede:

“En lille uanselig bondeklædt Kone, der trak noget paa det ene Ben, traadte ud fra sin Plads i Baggrunden og gjorde sig til Hovedperson. Med en Stemme, der skingrede lidt af Nervøsitet, begyndte hun at tiltale de let chokerede Købstadsmennesker: “Ja, jeg er jo Mathildes kusine, og min Mand og jeg har talt med hende om at tage Kaj, hvis der skulde blive Brug for det.” Det var der ingen, der svarede noget paa, og nu blev lille Tante Marie rød i Kinderne: “Det er altsaa vort Tilbud, og hvis I tager imod det, kan I jo bare sende ham ud til os. Men det maa være snart. For vi skal have Orden paa Sagerne.” Saa blev der stille igen. Ikke en stemme lød, undtagen fra den friske Grav. Den sagde Tak. Men den var der ingen, der hørte. Nogen tænkte vel paa, at de ingen Adkomst havde til at svare, og nogen tænkte vel paa de 2000 i Bankbogen. Omsider fik man dog taget sig sammen til at svare Naa og Ja og Det er jo godt. Men da Tante Marie saa lod sig forlyde med, at fik hun Barnet, var det rimeligt, at hun ogsaa fik lidt Klæder og Sengetøj til det af Dødsboet, var man atter paa Vagt og svarede hende med den Oplysning, at det kunde hun jo købe paa Auktionen. Saa alt, hvad jeg fik i Arv fra mine Forældres Hjem, var min Daabskjole, en Kaffedug og Gud. De tre ting ejer jeg endnu.” (Munk: JP, 20/9 1942).

Marie og Peter Munk øvede selvfølgelig indflydelse på Kajs dannelse med den livsstil og tænkning, der var deres. Marie var en stærk og streng

kvinde, der vidste, hvad der var rigtigt og forkert og på bedste missionske vis forestod en kristelig opdragelse. “Hun var sej, udholdende i Arbejde, langsom til Vrede, men uden evne til Tilgivelse. Vant til at skulle bære sin egen Byrde og sættende en Ære i at kunne det. Nøjsom. Fuld af Foragt for dem, der forlangte noget af Livet.” (Munk 1947: 49) Men Marie var også kærlig og varm og tog sig omsorgsfuldt af sin dreng fra første færd. “Hun varmede Uldtæppe paa Kakkellovnen, svøbte mig ind og bar mig i Seng, bar mig næste Morgen tilbage og klædte mig paa ved den bølgebrændende Kakkellovn. Paa Væggen over os hang Vilh. Becks Billede...” (Munk 1941: 25/5 1941)

I en søndagsprædiken i 1941 omtaler Kaj Munk sin afdøde mor og hendes enorme betydning for ham: “Hvad nu Mor angik, da har hun været et Vidne om Kristi Kærlighed for mig med baade sin Mund og sine Hænder ...()... Saadan vidste jeg allerede 5 Aar gammel, at vi Mennesker har hjemme i to Verdener med alt, hvad der os dyrebart; histoppe var Far, hernede var Mor, og jeg selv var altsaa omtrent lige meget begge Steder... Traaden til Evigheden, som min døende Mor havde lagt i mine smaa Hænder, spandt jeg selv videre paa.” (Munk 1941: 25/5 1941).

Peter passede dyrene, køerne og hestene, og selvfølgelig jorden. Det hele fik Kaj lov til at hjælpe ham med. Peter var “hurtig i Arbejde og hurtig til at blive trætt af Arbejdet, hurtig til Vrede og hurtig til Glemsomhed. Vant til at kunne gaa udenom, til at kunne regne med, at andre nok skulle klare det for ham. ...()... Varmhjertet. Glad for Dyr, glad for Børn.” (Munk 1947: 49)

Hjemmet forankring i det missionske

førte til, at forældrene førte Kaj “ind i baade Møder og søndagsskole” (Wested 1946: 14). “Hver Søndag blev jeg sendt i Søndagsskole, ofte kom jeg til Missionsmøder, og meget hørte jeg, der greb mig og satte sit Spor”. (Munk 1947: 115) Troen var “en hellig sag” i hjemmet. Den agtede og dygtige taler, missionshøvdingen, pastor Julius Bachevold⁶, som Kaj Munk livet igennem nærede stor respekt for, var højt værdsat. (Behrens 2011: nr. 22).

Kaj skulle have “det bedste”

Marie ønskede alt godt for sin dreng. Han skulle have “det bedste” og ønsket om, at få Kaj i Vejleby Skole (mere herom senere) blev nok begrundet i den kortere skolevej, men helt afgørende har det sikkert været, at her vidste hun, at Kaj ville få Martinus Wested som underviser, og han var “det bedste”. Wested var kendt som en dygtig lærer, og Marie har været sikker på, at han var i stand til at bibringe Kaj de kundskaber, hun anså for vigtige. (Daugbjerg 2003: 61). Kaj Munks skolekammerat, Poul Brømme, der hyppigt kom i hjemmet har skrevet, at ikke mindst Maries “betydning for ham (Kaj) og Indflydelse på Dannelsen af hans Karakter kan vist vanskelig overvurderes.” (Brømme 1946: 34).

6 Sognepræst og “Missionshøvding”, der virkede med stor autoritet og myndighed. Kaj Munks og familiens lokale indremissionske sognepræst. “Guds flammende stridsmand.” (Wested 1946: 17 og 18). I *Indre Missions Tidende* nr. 22, 2011 har Carl Peder Behrens en artikel, “Da den vantro pastor Bachevold blev omvendt”. Artiklen slutter med en omtale af Julius Bachevolds betydning for Kaj Munk – med referencer til *Foråret så sagte Kommer og Himmel og jord*. Artiklen giver et godt indtryk af, hvor stærk en personlighed Julius Bachevold var, og hvor stærkt han stod i Kaj Munks bevidsthed.

2. Skolens formål

For at undersøge den tilsigtede karakterpåvirkning i skolen, tager vi udgangspunkt i skolens formål. Det betyder, at vi skal have fat i skoleloven af 1814. Det skal vi, fordi en helt central del af 1814-loven, nemlig skolens formål, gjaldt under Kaj Munks opvækst og hele skolegang, ja, helt frem til 1937. Nok var skoleloven af 1814 blevet revideret flere gange siden 1814, men formålet med skolen lå fast. Heri hed det, at det var skolens opgave at “danne dem (børnene) til gode og retskafne Mennesker i Overensstemmelse med den evangelisk-christelige Lære, samt at bibringe dem de Kundskaber og Færdigheder, der ere dem nødvendige for at blive nyttige Borgere i Staten.” (Larsen 1914: 420).

En analyse af skolens formål tegner et billede af en skole, hvis værdigrundlag ikke var til at tage fejl af. Det var den evangelisk-kristelige lære, der bl.a. via Luthers lille Katekismus (§ 29) også var indholdet i faget Religion. Skolens etiske projekt var heller ikke til at tage fejl af, nemlig at danne “gode og retskafne Mennesker”.

Skolen havde tydeligvis en dobbelt funktion: karakteropdragelse og undervisning. Karakteropdragelsen var formuleret ud fra den evangelisk-kristelige lære, hvorved hele skolens virke kan siges at være bestemt ud fra kristendomsundervisningen. Målsætningen udtrykker, at til det at være borger i Danmark hørte en forpligtelse over for samfundet. I det hele synes ‘pligt’ at være et centralt ord i en verden, hvor magthaverne ved, hvad pligten indebærer og begrunder den i et ‘kristeligt skær’, jfr. nedenfor. Forpligtetheden havde sin rod i kristendommen, hvor

Jesus i Matthæusevangeliet 22,37-39, er citeret for at sige: "Du skal elske herren din Gud, og din næste, som dig selv." Forpligtetheden over for kirken og dens lære, der var religionens tilsigtede funktion i skolen, kan ikke overraske. Datiden, ja langt ind i 1900-tallet, så nemlig sig selv i et naturligt forhold til kirken. Skolen var derfor forpligtet over for at lære børnene at blive "gode og retskafne mennesker", og midlerne var grundlæggende knyttet til religionsfaget og den lærer, der selv levede på kristentroens grund. Læreren var kirkens og statens repræsentant over for børnene, og det var ham/hende, der skulle sikre, at eleverne blev dannet til mennesker. Nogen man åbenbart ikke var, men blev dannet til.

Skolens religionsundervisning

Det store flertal i Kaj Munks samtid var ikke i tvivl om, at faget religion fortsat måtte være noget centralt i skolen. Naturalisme og darwinisme var ikke noget, der optog folk i almindelighed. Grundforståelsen var, at barnet af natur var religiøst – at moral og religion hørte sammen – og at religionen var den eneste åndelige ballast almindelige mennesker fik med ud i livet. Det er en tænkning, der bl.a. kommer til udtryk hos ministeriets konsulent, professor Rovsing, der så tidligt som i 1876 pegede på, at religionen måtte meddeles på en anden måde i almueskolen. (Rovsing 1876: 94 ff.). Det kom så til udtryk i det Sthyrskes' cirkulære af 6. april 1900, hvor det hedder: "I Overensstemmelse saavel med kristendommens eget Væsen som med Sjælelivets naturlige Udviklingsgang bør Kristendommens Historie

⁷ Cirkulæret har fået navn efter undervisningsminister og biskop H.V. Sthyr.

være Grundlaget for Undervisningen, men denne Histories Betydning bør lægges Børnene indtrængende paa Hjerte, idet de ledes til en forstaaende og hjertelig Tilegnelse af den kristelige Børnelærdom, som den er indeholdt i Luthers lille Katekismus, og saaledes oplæres til at holde alt, hvad Herren har befalet dem (Math. 28,20)." (Bugge:1968: 102 ff.)

Det samme synspunkt blev også gjort gældende over for eksamensmellemskolen, hvor det fra officiel side blev fastslået, at religionsundervisningen "tjener til Udvikling af Barnets religiøse Anlæg, vækker dets Interesse og paavirker dets Hjerte, saa at Eleverne altid beholder Følelsen af, at hvad der tales om i Religionstimen, er noget, som angaar det virkelige Liv." (Kgl. Anordning 1904: 26/5) Også her knyttes religion og moral nøje sammen, idet "religionsundervisningen skal vække, nære og uddybe barnets moralske sans og give det nye Motiver til at fly det onde og gøre det gode..." (Bekendtgørelse af 1.7.1904) – Således religionsundervisningens tilsigtede funktion i karakteropdragelsen, da Kaj begyndte i skolen – og i årene efter.

Den officielle holdning var nok, at skolen nok skulle formidle viden (jfr. skoleloven af 1899), men først og fremmest skulle skolen lægge vægt på karakteropdragelsen, som den kom til udtryk i skolens formål og i det Sthyrskes cirkulære. Det vil sige en karakteropdragelse, der var nøje knyttet til religionen, dvs. den evangelisk-lutherske lære. Læreren, der selv var religiøs, stod som formidler af dydsindlæringen, og bibelhistorierne med tilknyttet metodik var karakteropdragelsens 'hvordan'.

(Andersen 2012: 87)

Tog Kaj Munks skolens dydslære til sig?

Om Kaj Munk tog skolens officielle dydslære til sig, så den blev en del af ham, ved vi ikke. Det giver skolens dokumenter nemlig ikke i sig selv grundlag for at svare på. Som det hed i en indbydelse til et ph.d.-seminar, så kan "værdier og værdibindinger ikke gives videre til næste generation med nogen sikkerhed for resultatet." (DPU 2007: Indbydelse til ph.d.-kursus). Men da vi ved, at dannelsen af bevidstheden⁸ grundlæggende er et resultat af samvær og samtale med forældre, lærere og kammerater m.fl., kan der ikke herske tvivl om, at skolens værdigrundlag har bidraget til Kaj Munks karakterdannelse.

Den lærer, der mest "afgørende satte sig spor hos Kaj Munk"

Såvel Kaj Munk⁹ selv som senere hans søn Arne Munk¹⁰ fremhæver førstelærer Martinus Wested, som den personlighed, der mest afgørende satte sig spor hos Kaj Munk.

⁸ Sml. Peter Berger. *Den samfundsskabte virkelighed*, 1972 og *Den sociale konstruktion af virkeligheden*, 2007

⁹ Kaj Munk om Martinus Wested: "Han (Wested) behandlede os aldrig som Elever, men altid som Mennesker. Det gjaldt ikke for ham om at stoppe Kundskaber i os; men alt det, han holdt af i Livet, vilde han ogsaa gerne have os til at holde af. ... ()... Jeg betænker mig ikke paa at sige, at hans Undervisning vad adlende. Hans Gennemgang af Bibelhistorie eller Danmarkshistorie bestod i en Appel til de ædle Instinkter i os." (Munk 1947: 79)

¹⁰ Arne Munk var klar over Martinus Westeds store betydning for faderen og i 1963 skrev han en hilsen til Wested. På kuverten stod der: "Til Fars ypperlige, personlige, personlighedsdannende Lærer, Martinus Wested..." (Daugbjerg 2003: 131).

Martinus Wested fik et nært og livslangt tillidsforhold til Kaj Munk. (Daugbjerg 2003: 62) I artiklen "Drengen fra Opager", fortæller Wested, at den otteårige dreng, han første gang mødte, var "bleg, næsten gennemsigtig" og så ville han "jo være Præst". Ikke så underligt at Wested, der var grundtvigianer, følte sig ilde berørt, for hvad han så og oplevede lignede en religiøs "Overspændthed" hos et barn. Wested spurgte da også sig selv, om han stod over for et "aandeligt forkvaklet Barn" (Wested 1946: 13 og 14). Hvilken overraskelse var det så ikke for ham, da han fik forevist nogle af Kajs "næsten ulæseligt Krimkrans til Bogstaver"? Hurtigt var han klar over, at denne otteårige gut var noget helt særligt. "Ja, jeg var næsten gaaet bagover ved Synet af, hvad her rent formelt var præsteret af en 8 Aars Gut. Indholdet var selvsagt barnligt, men saavel Rimene som Versefodderne og Rytmen bar Vidne om en Sprogsans, som forbløffede og kun var at finde hos et Vidunderbarn." Wested supplerer med at oplyse, at Kaj ikke blot var en uhyre velbegavet og opvakt dreng, men også en dreng, hvis karakter var, så man kunne stole på ham. Og så var trofasthed et grundtræk hos ham. (Wested 1946: 16).

Mødet med Martinus Wested blev af meget stor betydning¹¹ for Kaj Munk og var med til at forme hans karakter. I Westeds skolestue var der højt til

¹¹ I "Jydske Digtere i Forhør" fra 1937 er der en samtale mellem Kaj Munk og forfatteren Niels Th. Thomsen. Her beretter Munk om de mennesker, der havde mest indflydelse på hans udvikling. Om Wested hedder det: "Men ellers modtog jeg min meste Paavirkning gennem Lærer Wested ...(). Det er især hans Undervisning i Dansk, Historie og Religion, jeg har draget nytte af." (Daugbjerg 2003: 132).

loftet og plads til en god drøftelse og diskussion. Her mødte skoledrengen Kaj et grundtvigsk frisind i en kombination med en national og ægte interesse i tidens mange spørgsmål, der satte spor og formede ham. (Wested 1946:18,19)

Billedet af Martinus Wested er billedet af en lærerpersonlighed – oplyst og idealistisk – “der fik afgørende betydning for Danmarks største dramatiker siden Holberg.” (Haarder i Daugbjerg 2003: 8). I Westeds skolestue voksede skoledrengen Kaj, for her var han i selskab med en pædagog, der vidste, at “Man afretter Hunde, Heste og Abekatte, men opdrager og udvikler Menneskenes Børn.” (Daugbjerg 2003: 85).

Kapellan Oscar Geismar

Som den velbegavede dreng Kaj Munk var, stod det klart for Martinus Wested, at Kaj skulle have en videre skolegang, hvorfor han kontaktede “residerende Kapellan” Oscar Geismar¹² og fortalte om sin elev. Resultatet blev, at Geismar sagde ja til (også) privat at forberede Kaj til mellemskolen. (Wested 1946: 16). ”.

“3 gange om Ugen, ventede Oscar Geismar mig. Jeg skulde være der lige efter Middagstid. Og naar vi havde læst en lille halv Time, gik Døren op, og ind kom unge, slanke, venlige Fru Geismar med Kaffen. Ogsaa jeg fik en Kop... Jeg fik stive lektier for og blev ogsaa hørt i dem. Men Udenadslæren har alle Dage været mig en Pest. Og

12 “(O)... det var lærer Wested, der så lille Kajs evner og fik ham sendt til privatundervisning hos den stedlige grundtvigske kapellan, Oscar Geismar, min arrogante, radikale morfar, hvis kærlighed til dramatikken smittede af på den talentfulde skoledreng.” (Haarder i Daugbjerg 2003: 8).

Bjørnens Kindtænder kunde jeg ikke faa i Hovedet. Ogsaa Geismar var voldsomt uinteresseret i dem.” (Munk 1947: 141)

Oscar Geismar var som Wested grundtvigsk og åben for en god snak og diskussion. (Wested 1946: 18,19) – Så også her mødte Kaj et miljø, der var anderledes end i hjemmet hos Marie og Peter Munk.

Oscar Geismar fremhæver et grundtræk hos Munk: “Trods var en af hans Karacters Grundbestanddele, og han førte sin brændende Tilværelse igennem under dette bestandige Løsen: trods alt” (Geismar 1945: 8). Det var Geismars vurdering, at Kaj Munk fra den tidligste barndom var klar over, at uden trods “gik det ikke”. (Geismar 1945: 8). Tiden og Kaj Munks død vidner om, at dette karaktertræk holdt sig livet igennem.

Livet formede Munk

Barne- og ungdomsårene prægede Kaj Munk. De grundlæggende værdier af religiøs og national karakter forlod ham ikke. *Men – selvfølgelig – blev han ogsaa formet af tiden og det liv, der blev hans.* Så det vil være for enkelt at postulere, at Kaj Munks karakter var et resultat af barndomshjemmet og mødet med gode lærere i datidens skole. Der var et liv derefter.

Forfatterskabet vidner om Munks mange refleksioner, der knytter sig til den samfundsmæssige udvikling, de politiske ledere, nationen og troen. Nogle eksempler:

- Kaj mødte fra barnsben religionen og tidligt også troens følgesvend: ‘tvivlen’. Det kommer bl.a. til udtryk i gymnasieårene foranlediget af bedstemoderens død og Westeds

kones død. “Gud var ikke mere til for mig. Hvad var der saa bag alting? Forvirrende og forrøvet hævdede Kristendommen, at bag alting laa der Kærlighed. Det var simpelthen Dille.” (Munk 1942: 177). Kaj Munks kristendomsforståelse var udfordret og langt op i manddomsårene arbejdede han med sin grundforståelse af kristendommen, hvilket fx kommer til udtryk i flere af skuespillene fra 1920’erne, hvor en nytolkning af kristendommen slår igennem hos ham. (Læs dramaerne *Kærlighed, Fra Tidehvervet, Havet og Menneskene, Der brænder en Ild* m.fl.)

- Den politiske udvikling havde Munks lidenskabelige, eksistentielle, interesse, hvad bl.a. hans mange artikler i Jyllandsposten og Nationaltidende minder om. Med en spids pen udtrykker Munk sine holdninger og viger ikke for et raskt ‘slagsmål’, når han finder, at det er på sin plads. Ordrig og til tider ganske svulstig kæmper han for sin sag, hvad enten det drejer sig “den socialdemokratiske Livsappetit”, den tidligere “løgnsmarte Agitators Rovdyrstrubelyde i et Partis Tjeneste” (Thorvald Stauning) (Munk 1938: 10/7) eller i en forfægtelse af etableringen af ‘et nordisk rige’. “Mit fædreland er Norden, hele Norden” kan Munk skrive – ikke mindst er hans begejstring for Norge stor. (Munk 1942: 25).

Egne livserfaringer, ikke mindst som ung præst, men også i en mere moden alder i mødet med et Europa under ændring og præget af ‘stærke mænd’,

satte sig og dannede Munk i den livslange karakterdannelsesproces, der hører ethvert menneske til.

Konklusion

Der er tegnet et billede af den religiøse tænkning, der hørte det præmoderne samfund til, og som endnu først i det 20. århundrede havde godt fat i missionske kredse, herunder i Kaj Munks barndomshjem. I tilknytning hertil er det præmoderne samfunds grundlæggende karakterbegreb ‘dyd’ omtalt, ligesom der er en kort omtale af Kaj Munks første leveår, de biologiske forældre og plejeforældrene. Sammenhængen mellem opvækst, miljø og Kaj Munks barndomshjem er understreget i en forståelse, der udtrykker, hvad Kaj Munk selv gav udtryk for, nemlig at hjemmet var med til at forme hans karakter.

Artiklen viser en opvækst præget af kærlig omsorg, ambitioner og en religiøs forankring i hjemmet knyttet til Indre Mission.

Skolens tilsigtede karakteropdragelse er præsenteret i en analyse af folkeskolens formål, hvoraf det fremgår, at karakteropdragelse og viden – i nævnte rækkefølge – var skolens opgave. De grundlæggende bestemmelser for skolens religionsundervisning er omtalt, og det er dokumenteret, at skolen langt ind i 1900 tallet havde bestemmelser for faget, der lige så godt kunne være udformet i det præmoderne samfund.

Cirkulærer og anordninger, der gjorde det til skolens opgave at forkynde kristendommen til elevens personlige opbyggelse formidlet af en lærer, der selv var kristen, er nævnt og kort kommenteret. Det er dermed dokumenteret, at skolen var ‘kirkens

datter' og i øvrigt med et religiøst virke, der havde sine rødder langt tilbage i 1800 tallet.

To af Kajs undervisere, der begge har haft stor betydning for Kaj Munks udvikling og hele dannelse er omtalt, nemlig førstelærer Martinus Wested og kapellan Oscar Geimar. Det er understreget, at Kaj i mødet med disse undervisere mødte personligheder, der ikke var forankret i det indremission-ske miljø; begge var grundtvigianere hos hvem, der var en stærk national holdning, hvor der var 'højt til loftet' og hvor der var plads til en god diskussion. Der er således præsenteret et skole- og undervisningsmiljø, der var med til at åbne verden for Kaj Munk og forme hans karakter.

Afslutningsvis noteres det, at livet i sin helhed formede Kaj Munk – ikke blot barne- og ungdomsårene. Det gjaldt hans kristendomsforståelse, hans politiske – og nationale synspunkter. Barndommens grundtræk forlader ham ikke, men det var i høj grad Munks egne livserfaringer og bearbejdningen af dem, der gjorde ham til det menneske, han var.

Opsummerende:

Arv og miljø er – sammen med Kaj Munks livssyn og hans bearbejdning af de erfaringer livet gav ham og hans gennemtænkning af det overleverede – grundstammen i den personlighed, der blev hans.

Litteratur

Andersen, Knud Erik: *Den tilsigtede funktion for elevernes karakteropdragelse af religionsfaget i folkeskolen 1780-2010 og af Folkekirkens Skoletjeneste siden ca. 1990*. Ph.d.-afhandling. Aalborg Universitet. 2012.

Behrens, Carl Peder: "Da den vantro Bachevold blev omvendt". Artikel i *Indre Missions Tidende* (IMT) 2011.

Bekendtgørelse af 1. juli 1904.

Berger, Peter: *Den samfundsskabte virkelighed/ den sociale konstruktion af virkeligheden*. Akademisk Forlag, 1972 og 2007.

Bloch, Ernst: *Erbschaft dieser Zeit*. Frankfurt am Main. Suhrkamp. 1935.

Brinkmann, Svend: *Identitet. Udfordringer i forbrugersamfundet*. Klim. 2008.

Bræmme, Poul: "To skolekammerater", i *Bogen om Kaj Munk*, Westermann MCMXLVI.

Bugge, K.E.: *Den kirke- og skolehistoriske baggrund for folkeskolelovens § 1 stk. 3*. Stencileret materiale. Privat depot.

Cirkulære af 6. april 1900. "Det Sthyrske cirkulære". Cirkulæret knytter sig til skoleloven af 1899.

Danmarks Pædagogiske Universitet: Indbydelse til ph.d.-kursus: *Pædagogiske værdier reflekteret i forhold til etik*. DPU. 2007.

Daughjerg, Søren: *Martinus Wested – En landsbylærer*. Poul Kristensens Forlag 2003.

Geismar, Oscar: *Om mennesket Kaj Munk*
Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1945.

Grue-Sørensen, K.: *Almen pædagogik: En håndbog i de pædagogiske grundbegreber*.
Gjellerup 1974.

Kgl. Anordning 1904 af 26. maj.
Larsen, Joakim: *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse*. Schultz. 1914.

Munk, Kaj: *Saml dig, Nord! Til eet Rige*.
Nationaltidende 10/7 1938.

Munk, Kaj: *Min Moders Minde*.
Prædiken den 25/5 1941. Gengivet efter
Nationaltidende.

Munk, Kaj: *Af mine Erindringer: Far og Mor*.
Jyllands-Posten 30/8 1942.

Munk, Kaj: *Kaj Munks Erindringer: Mit Barndomshjem*.
Jyllands-Posten 6/9 1942.

Munk, Kaj: *Det unge Nord*, Nyt Nordisk
Forlag, 1942.

Munk, Kaj: *Kaj Munks Erindringer: Den nye Far og Mor*.
Jyllands-Posten 20/9 1942.

Munk, Kaj: *Foraaret saa sagte kommer*.
Westermann, 1947.

Møller, Per Stig: *Munk*, Gyldendal, 2000.

Rovsing, K.: *Bidrag til praktisk Pædagogik*,
1876.

Wested, Martinus: "Drengen fra Opager",
i *Bogen om Kaj Munk*, Westermann
MCMXLVI.

Forkortelser

JP = Jyllands-Posten

Shakespeares skygge i Kaj Munks skuespil *Sejren* – En advarsel om diktatorernes hybris og fald

Af Marc AUCHET

1. Et politisk stykke med aktualitetsværdi

Skuespillet *Sejren* (1936) hører med til den mest kontroversielle side af Kaj Munks forfatterskab, nemlig hans politiske engagement. Det er imidlertid ikke hele denne komplekse problematik jeg her vil gøre rede for, men især hans interesse for storpolitikken, med udgangspunkt i Munks Mussolini-stykke. Dette drama egner sig i høj grad til at belyse hans syn på diktaturet og det er desuden i dobbelt forstand "et Skuespil om Verden i Dag" – den undertitel han selv valgte – idet de forhold, det henviser til er lige så aktuelle i dag som de var den gang. Som i 30'erne og 40'erne er krig, vold, bombeattentater og andre kriminelle handlinger almindeligt nyhedsstof. Diktatorer bliver fældet, andre lever i bedste velgående og forårsager mange uskyldige menneskers død. Den meget bevægede periode vi lever i, giver i hvert fald mennesker af i dag gode forudsætninger for at forstå forfatterens ærinde med *Sejren*.

Hovedintentionen med denne analyse er at fremstille dette skuespil som en advarsel mod den hybris diktatorerne på et eller andet tidspunkt næsten uimodståeligt gribes af. Som et led i min argumentation vil jeg pege på et element af intertekstualitet, som mig bekendt fuldstændig er undgået kommentatorenes opmærksomhed: det faktum at Kaj Munk efter alt at dømme

Minister Gunnar Larsens dagbog og Kaj Munk

Af Knud Erik Andersen,
cand.pæd., ph.d.

Minister Gunnar Larsen, måske den mest forhadte minister i samarbejdsregeringen, blev hentet ind i Thorvald Staunings samarbejdsregering fra en stilling i den absolutte top i dansk erhvervsliv – leder, adm. Direktør, for cementkoncernen F.L. Schmidt. Gunnar Larsen blev såkaldt upolitisk minister i Ministeriet for Offentlige arbejder og var en loyal støtte for især udenrigs- og statsminister Erik Scavenius. Hans dagbog med fyldige kommentarer er nu til rådighed og giver indblik i, hvad der skete i samarbejdsregeringens maskinrum. Kaj Munk dukker op i en række passage og betegnes som hetzer. Dagbogen og dens omtale af Kaj Munk omtales her og anbefales på det bedste.

John T. Lauridsen¹ og Joachim Lauridsen² (udg.) står bag udgivelsen af minister for offentlige arbejder Gunnar Larsens³ dagbog, der omfatter tiden fra januar 1941 til september 1943. Der er tale om tre bøger på i alt 1486 sider, der giver et indblik i “samarbejdspolitikens maskinrum”. Som sådan sædeles interessant. Dagbogen er udgivet på forlaget Historika, 2015, med støtte fra Carlsbergfondet, Augustinus Fonden

1 Forskningschef, dr. Phil. John T. Lauridsen, Det Kongelige Bibliotek.

2 Universitetslektor, ph.d. Joachim Lund, CBS.

3 Gunnar Larsen blev hentet ind som såkaldt upolitisk minister i Thorvald Staunings samarbejdsregering. Gunnar Larsen blev hentet ind i regeringen efter ønske fra De Konservative og Kongen, Christian X – og kom i øvrigt fra en stilling som administrerende direktør i cementkoncernen F.L. Schmidt.

og Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation. 1486 sider, 699,95 kr.

Gunnar Larsen var ikke i tvivl om nødvendigheden af en aktiv samarbejdslinje med den tyske besættelsesmagt. Helt på linje med udenrigs- og senere statsminister Erik Scavenius. Gunnar Larsen blev på grund af sine holdninger og – især i det første år af sin ministertid – aktive dansk-tyske samarbejdslinje samarbejdsregeringens (måske) mest forhadte danske minister. Modstandsbevægelsen havde tidligt et kritisk øje til Gunnar Larsen og indsamlede under Besættelsen bevismateriale til den retssag⁴, der kom efter krigen.

Dagbogslæseren kommer helt ind i samarbejdsregeringens ‘maskinrum’ og får et indtryk af de gnidninger og uenigheder, der prægede ministermøderne, men også af hvordan der sikres enighed og fires for at sikre, at tyskerne ikke skulle tage over. Der er tale om et helt andet kildemateriale end de meget kortfattede, officielle ministermødereferater, der er så ordknappe, at beslutningsprocessen ikke er til at få øje på. I de officielle referater kan man nok fange beslutningen, men ikke de drøftelser og overvejelser, der gik forud.

Dagbogen er spændende læsning af mange grunde, men – for undertegnede – bl.a. fordi den på god vis spejler samarbejdsregeringens holdning til modstandskampen, den tiltagende sabotage, i 1942 - 1943, “de urolige hoveder” (bl.a. Kaj Munk) – og nok så

4 Gunnar Larsen blev arresteret i 1945 og tilbragte næsten et år i Vestre Fængsel. I 1948 blev han frikendt i Højesteret. På det tidspunkt fungerede han som direktør for F.L. Schmidt i Irland. Gunnar Larsen døde på Gentofte Sygehus i 1973.

tankevækkende samarbejdsregeringens manglende forståelse for folkestemningens udvikling frem mod den 29. august 1943.

Kaj Munk og bogugen

Kaj Munk er ikke nogen hovedperson i Gunnar Larsens dagbog. Langt fra. Men han er der – ligesom Hal Koch⁵ og la Cour⁶.

I bd. 1, der omhandler året 1941, er der et referat fra et ministermøde den 5. november kl. 16.00. Her bliver det fortalt, at der fra tysk side var klaget over forskellige episoder, *“blandt andet ...()... en Forelæsning fornylig af Kaj Munk; det var sket i en offentlig Forsamling i Forbindelse med Bogugen⁷, og Kaj Munk havde her oplæst et Kapitel af sit nye Drama om Niels Ebbesen, et Kapitel der for hver Linie indeholdt en skarp Brod mod Tyskland. Renthe-Fink⁸ havde været meget oprørt over denne Ophidselseskampagne, og Udenrigsministeren drog Parallellen mellem Grev Gert og dennes nuværende Repræsentant i Danmark, General Lüdke⁹ og erklærede, at han på denne Baggrund meget vel forstod, at man var ophidset. Undervisningsministeren¹⁰ meddelte, at han selv havde været til Stede ved Oplæsningen, og han kunde*

5 Dr. Theol. Hal Koch var professor ved Københavns Universitet, formand for Ungdomssamvirke. I dagbøgerne betegnes han i lighed med Kaj Munk som en af “de urolige hoveder”.

6 Historiker og gymnasielærer Wilhelm la Cour.

7 Oplæsningen skete i bogugen i K.B. Hallen i København i begyndelsen af november.

8 Renthe-Fink, Cecil K.-A. T.E.A. von var tysk gesandt og Rigsbefuldmægtiget i København.

9 Lüdke, Erich var general, øverstbefalende for de tyske tropper i Danmark 1940-42.

10 Undervisningsminister Jørgen Jørgensen, Radikale Venstre.

ganske dele Udenrigsministerens Synspunkt, idet baade Form og Indhold af Kaj Munks Foredrag havde været udæskende og ophidsende og ganske uforsvarligt i den nuværende Situation. Der var almindelig Enighed om, at Kaj Munk var en farlig Mand, men at han paa den anden Side var yderst vanskelig at tumle.”¹¹

Det anførte citat gør det klart, at samarbejdsregeringen anså Kaj Munks foredrag for uacceptabelt. Munk var ikke blot udæskende og ophidsende, hele hans adfærd var i situationen uforsvarlig. Jeg hæfter mig ikke mindst ved, at en så sindig mand som undervisningsminister Jørgen Jørgensen udtaler sig meget kritisk om Munk.

Samarbejdsregeringen synes enig om, at Munk er en ‘farlig mand’ – underforstået: hans adfærd kan skade forholdet til besættelsesmagten og dermed de dansk-tyske relationer.

Situationen vedrørende Kaj Munk skulle udvikle sig, hvad Gunnar Larsens dagbog viser i 1942 (omtales efterfølgende).

Djærve replikker og kongehyldest i dagbladet Politiken

Kaj Munks åbenbart udæskende foredrag blev holdt i K.B. Hallen knyttet til Den litterære Matiné. Matinéen blev en stor succes og et flot fremstød for den danske bog. Kongeparret var til stede og hørte bl.a. Kaj Munks foredrag, som dagbladets reporter omtaler sådan: *“Saa stod Kaj Munk paa Talerstolen, ivrig og oprømt. Han dukkede straks ned i Danmarkshistorien. Den fortæller os, sagde han om en Tid, næsten saa tung som vor, da en daarlig Konge havde sat Riget til. Nu nævner vi med Ære,*

¹¹ Lauridsen og Lund, bd. 1, side 426.

at vi i vor Midte har en god Konge, som vi med Stolthed giver over til Danmarkshistorien... Kaj Munk vendte sig mod Kongelogen, alle i Hallen rejste sig, og ogsaa de vendte sig mod Logen og lod med Haandklap sige, hvad de følte. Kongen rejste sig, bevæget modtog han den umiddelbare Hyldest. Saa læste Munk op af sit endnu utrykte Skuespil "Niels Ebbeson". De djærve replikker tog Tilhørerne stærkt."¹²

Gunnar Larsen udtrykker sin og samarbejdsregeringens syn på Kaj Munk ganske stærkt; for *Politiken* er Munks (Jacob Paludan, Tom Kristensen, Kjeld Abel m.fl) foredrag først og fremmest en dansk manifestation inspireret af kærligheden til Danmark. Billedet af Munk er – som det var kendt af mange – den udfordrende, ivrige og oprømte taler – der klart og utvetydigt siger, hvad der skulle siges. Om det var uforvarligt i situationen var der givet mange, inklusive samarbejdsregeringen, der fandt.

Kæmpebifald og kongehyldest i Berlingske Tidende

Berlingske Tidende var i sin omtale af arrangementet helt på linje med *Politiken*. Modsat Gunnar Larsens omtale af arrangementet ved minister-mødet er der i *Berlingske Tidende* lagt vægt på det bifald foredraget gav anledning til og Munks kongehyldest: "Mange Konger fortæller den (danmarkshistorien) om, men ingen har der været, som vi med større Stolthed kan betro Danmarkshistorien end den Konge, vi har her i blandt os.

Ved disse Ord rejste alle sig og udbød i et spontant Bifald rettet mod den kongelige Loge. Saa læste Kaj

12 Dagbladet *Politiken* den 3. november 1941.

*Munk en Scene afsit nye Skuespil "Niels Ebbesen", hvor Niels kommer til Grev Gert, og efter en skarp Ordveksling støder Dolken i Grevens Hjerte, en stærk Scene fortrinlig gengivet, der til sidst udløste et langvarigt Bifald."*¹³

Det kan ikke undre, at tyske deltagere i bogarrangementet har følt sig udfordret, grænsende til chikaneret. Billedsammenligningen med Grev Gert er besk kost kombineret med Munks stærke kongehyldest og det langvarige bifald, som Munk modtog. For samarbejdsregeringen er Munk "en farlig mand".

Hetzere

Bd. 2 i Gunnar Larsens dagbog, der omhandler året 1942 har Munks navn nævnt i flere sammenhænge, der hver på sin vis viser, at Munk for tyskerne var en "hetzer", og at samlingsregeringen om nødvendigt var parat til at skaffe lovhjælp, så han kunne sættes fast. Man kan så diskutere, om Munk skulle sættes fast af hensyn til sin sikkerhed eller/og forholdet til besættelsesmagten. Begge dele formentlig.

Tirsdag den 14. juli 1942 refererer Gunnar Larsen i sin dagbog fra et ministermøde. Det hedder: "Derefter kom Justitsministeren¹⁴ ind paa, hvad han kaldte "de urolige Hoveder", og gjorde opmærksom paa, at man fra tysk Side gik haardt paa over for denne Kategori, som tyskerne kaldte Hetzere; herunder kom Kaj Munk, Hal Koch og andre. Han var bange for, at der inden længe vilde ske en Ulykke i dette Forhold, idet man maatte regne med, at Tyskerne selv bemægtigede sig disse Folk, hvis vi ikke kunne standse

¹³ *Berlingske Tidende* den 3. november 1941.

¹⁴ Harald Petersen. Uden for parti.

dem. Der opstod en længere Diskussion herom, og man enedes om, at man selv maatte faa standset disse Folk. Justitsministeren skulde aflevere en Liste over de Personer, det drejede sig om til Undervisningsministeren¹⁵ og Kirkeministeren¹⁶ og disse skulde da søge at give dem Mundkurv paa. Hvis dette ikke lykkedes, var man klar over, at man maatte tage Spørgsmaalet op til Behandling igen og eventuelt søge den nødvendige Lovhjemmel til at faa disse Personer sat fast.”¹⁷

Der tegner sig et billede, hvor man fra tysk side ikke længere ville se til og acceptere “de urolige hoveder”. Udviklingen må ses i lyset af tiltagende uroligheder rundt om i landet, herunder optøjer og truende adfærd “fra Nationalsocialisternes Side”, sabotageakter mod “den tyske Værnemagts Installationer”, krav om evakuering af Hanstholm og rektor Kjeld Galsters afsked (afskediget af Samlingsregeringen; *ikke* noget tysk krav) som rektor for Aalborg Kathedralskole, da man fandt, at han havde et ikke ubetydeligt ansvar knyttet til Churchill Klubbens virke. Drengene i Churchill Klubben omtales i dagbogen konsekvent som “en bande”.¹⁸

Afstandtagen fra Munk

Den 21. juli deltager Gunnar Larsen i et middagsselskab hos direktør Knud Selgen Styhr.¹⁹ Selskabet og dets forløb

15 Undervisningsminister Jørgen Jørgensen. Radikale Venstre.

16 Vilhelm Fibiger, Kirkeminister, Formand for Det Konservative Folkeparti 1939-1948.

17 Lauridsen og Lund, bd. 2, side 297-298.

18 Lauridsen og Lund, bd. 2 side 203-204, 298.

19 Direktør, Dansk Cement Central, Formand for Udenrigsministeriets rådgivende Handelspolitiske Udvalg, medlem af Udenrigsministeriets Østrumudvalg, hvis

er omtalt i dagbogen bd. 2 side 305. Knyttet til en drøftelse fremfører en af selskabets deltagere, Carl Ejlers²⁰, sin påskønnelse for Gunnar Larsens, Styhrs og Scavenius’ arbejde og får i samme åndedræt udtrykt sin misbilligelse – afstandtagen fra bl.a. Kaj Munk: “*Carl Ejlers...()*...*paa det skarpeste tog afstand fra la Cour, Kaj Munk og andre samt de Mennesker, der støtter dem.*”²¹

Her blandt dansk erhvervslivs absolutte topfolk er kritikken af Munk til at føle på. Den fremføres kontant og tilsyneladende finder ingen anledning til at imødegå kritikken af Munk.

Statsråd den 31. juli 1942

– ‘hetzerne’ drøftes

Lørdag den 31. oktober deltog Gunnar Larsen i et statsråd²², der adskilte sig væsentligt “fra de Møder, jeg tidligere har været til”.²³ Det særlige ved dette møde var dels, at de blevet ledet af kronprinsen, som nu var regent under kongens sygdom, og dels at der kom en mere intens diskussion i gang, end Gunnar Larsen tidligere havde oplevet. Kaj Munks navn dukker op knyttet til punkt 4. Forud og efterfølgende var nok så centrale spørgsmål til drøftelse:

1. “De principielle Vanskeligheder ved Samarbejdet mellem en totalitær Stat og en demokratisk Stat”.

---

formål var at genetablere danske virksomheder i de tysk besatte østområder.

20 Carl Eiler Ejlers, landsretssagfører, bestyrelsesmedlem i Nordisk Kabel- og Traad Fabrikker, Gunnar Larsens advokat.

21 Lauridsen og Lund, bd. 2 side 305.

22 Statsråd: Dansk statsorgan bestående af kongen (dronningen), den myndige tronfølger og samtlige ministre. Der holdes statsråd ca. 15 gange om året. Statsrådet holdes som regel i Statsrådssalen på Christiansborg. Se Grundlovens § 17.

23 Lauridsen og Lund, bd. 2, side 421 ff.

2. "Jødespørgsmaalet".
3. "Kommunisterne".
4. "Som Problem No. 4 nævnede Udenrigsministeren de forskellige Hetzere, Arne Sørensen²⁴, Hal Koch, Kaj Munk etc., og der blev jo til Stadighed presset paa med dette Spørgsmaal for at faa disse Herrer, der ikke kunde holde Tand for Tunge ved offentlige og lukkede Møder, uskadeliggjorte. Udenrigsministeren regnede med, at denne Sag meget vel kunde komme for."
5. "Sabotage".
6. "Spørgsmaalet om flere danske Arbejdere til Tyskland".

Statsrådsreferatet i Gunnar Larsens dagbog dokumenterer, at situationen udvikler sig kritisk, og at regeringen har vanskeligt ved at dæmme op for det tyske pres.²⁵ Spørgsmålet om hetzerne har ikke førsteprioritet i statsrådets drøftelser; det har derimod spørgsmålene om dødsstraffens indførelse for sabotage, jødespørgsmålet og en mulig regeringsændring. I det efterfølgende ministermøde kl. 15.00 gør statsministeren det klart, at han ikke kan være med til hverken dødsstraf, en specifik jødelovgivning eller en regeringsomdannelse.²⁶

Hetzerne bliver ved med at presse sig på for regeringen og har åbenbart vanskeligt ved at holde tand for tunge. Udenrigsministerens vurdering er, at

²⁴ Leder af Dansk Samling.

²⁵ Lauridsen og Lund, bd. 2, side 422.

²⁶ Lauridsen og Lund, bd. 2 side 425-426. -

Efter pres fra tysk side og som et resultat af den såkaldte telegramkrise blev regeringen omdannet i november 1942, hvor Vilhelm Buhl måtte træde tilbage. Ny statsminister blev Erik Scavenius. Endnu et knæfald for tyskerne.

hetzerne meget vel kunne være i alvorlig fare.

Munk ville ikke lytte til advarslerne

Gunnar Larsens dagbog dokumenterer, at Kaj Munk tidligt var i tyskernes søgelys, og at samlingsregeringen – om ikke positive over for hans virke – så dog var beskyttende. Munk kunne ikke være i tvivl om, at hans liv var i fare.

Dagbogen skildrer en dansk minister, der var sikker på, hvorhen 'de politiske vinde' blæste – et Stortyskland ventede, hvorfor han fandt det opportunt i den tidlige fase af besættelsen at pleje tæt omgang med tyskerne – til gavn for Danmark og den udvikling, der ventede i hans optik. I den optik var digterpræsten i Vedersø kun til gene.

Litteratur

Dagbladet *Politiken* den 3. november 1941.

Dagbladet *Berlingske Tidende* den 3. november 1941.

Lauridsen, John T. og Joachim Lund (udg.): *Samarbejdets mand. Minister Gunnar Larsens dagbog 1941-43*. Bd. I - III. Historika.

Som man kan se, svarer det til replik KMF 664 i *Havet og Menneskene*. Men her er der dog takket være hanens indgriben en lykkelig udgang på hovmodet.

Blot er dette vel endnu et eksempel på, at Munk har haft den opgave siddende i sindet, som han satte sig i brevet af 2-7 1928: At lade det være en kirkemand, måske endda selve apostelen Paulus, som kæmper mod Gud.

Afslutning

Indrømmet: det er uhyre svært at trænge ned i de lag i en digters sind, hvor værkerne bliver til. Og man kan langtfra altid stole på de meldinger, der kommer fra digteren selv om, hvilke kræfter der rumsterer i dette dyb. Og da slet ikke når digteren hedder Kaj Munk, han, der glæder sig over, at han ikke véd, hvor han har sig selv, som han skriver i artiklen *På Visit hos en Digter*. Men den melding, der kom i brevet af 2-7 1928, er nu mærkelig troværdig.

Morale: Uanset denne uvidenhed er det dog vist lykkedes Munk at sige noget sandt om sin dramatik. Sagt lidt drillende mod Munk: Blind høne finder også et korn.

Litteratur

Alt hentet fra *Kaj Munk - Studieudgave på Web* <http://www.kajmunk.aau.dk>

Ikke (helt) som de andre

Af Knud Erik Andersen,
Kaj Munk Forskningscentret, ph.d.

Erik Thostrup Jacobsens (herefter ETJ) licentiatafhandling "Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen" er ikke af nyere dato. Den har efterhånden 25 år bag sig. Afhandlingen kom i bogform på Odense Universitetsforlag i 1991 og giver et billede af folkekirken under besættelsen – grundigt og nuanceret. Titlen er vel valgt og giver i overskriftsform det billede af folkekirken, som afhandlingen nåede frem til: Alt foregik i store træk, som om intet var hændt, besættelse eller ej.¹ Kirken kan ses som et spejl af det danske samfund under besættelsen. De samme overvejelser og diskussioner og dermed også konflikter, som genfindes uden for kirkeligt regi. Blandt de få inden for kirken, der ikke altid var som de andre, var Kaj Munk. Derfor måtte han blive en person, der stod strid om.²

For Munk var det centrale i situationen ikke at 'få det bedste ud af situationen' ved at indgå i et samarbejde med tyskerne. Det var Munks forståelse, at Stauningregeringen havde svigtet, og at sandheden var det nøglebegreb, der nu trængte til at blive cementeret. Og i den kamp gik han gerne forrest. Ja, kunne ikke lade være. Det gjaldt om

1 ETJs afhandling er den centrale danske undersøgelse om kirken under besættelsen, som blev sat i gang af Statens Humanistiske Forskningsråd medio 1980'erne. ETJs kildemateriale er bredt og med danske kirkeblade som hovedkilde.

2 ETJ karakteriserer Kaj Munk som "én af landets mest yderliggående meningsdannere", se Jacobsen 1991, s. 174.

at vække befolkningen til erkendelse af situationens alvor og det med forpligtende begreber som sandhed og retfærd. Tiden var til stillingtagen, national og kristelig bevidsthed. Provokation eller ej.

Kaj Munk var i samtiden kendt som en rebel; én der var mere provokerende end andre præster. Men – hvad denne artikel søger at påvise – så var Kaj Munk i afgørende spørgsmål grundlæggende enig med flertallet af danske præster og landets biskopper.

Man kan diskutere, om Munks adfærd altid var den mest fornuftige eller klogeste, når det gjaldt principielle og grundlæggende samfundsspørgsmål, men hans ofte provokerende, grænsende til opsætsige måde at føre sig frem på – rebellen i Kaj Munk – kan ikke diskuteres. Den kan dokumenteres, hvad denne artikel gør.

Kendskabet til Kaj Munks 'samspil' med andre præster såvel som enegang præsenteres i tre analyser, der omhandler:

- 1) Jødeforfølgelserne
- 2) Forkyndelsessituationen
- 3) Norgescirkulæret

1: Jødeforfølgelserne

Kaj Munk var grænsende til blind over for Hitlers og Mussolinis brutalitet først i 1930'erne, som så mange andre på højrefløjen³. Samme blindhed havde Munk ikke når det gjaldt jødernes situation.

3 Kaj Munks fascination af Hitler i 1930'erne ses fx i artiklen "Det nye Tyskland", som *Jyllands-Posten* bragte den 26. marts 1933 og ikke mindre i slutkapitlet i *Vedersø-Jerusalem Retur*, der udkom i 1934.

Såvel Munk, biskopperne som det store flertal af danske præster – plus mange tyske præster! – var opmærksomme på jødernes situation og reagerede på den.⁴

Kirkens stillingtagen til 'jødespørgsmålet'

Kirkelige dokumenter fra besættelsestiden udgivet af Jørgen Glenthøj i anledning af 40 års dagen for Danmarks befrielse 5. maj 1945 dokumenter kirkens stillingtagen til 'jødespørgsmålet'. Jeg vælger at fremhæve to såkaldte 'hyrdebrev'⁵, nemlig:

- De danske biskoppers hyrdebrev af 29. september 1943: "Den danske kirkes stilling til jødespørgsmålet".⁶
- Biskop Hans Øllgaards hyrdebrev til Fyns stifts præster af 2. oktober 1943.

De danske biskopper gør i skrivelsen af 29. september 1943 det klart, at "Overalt, hvor der rejses forfølgelse af jøder som sådanne af racemæssige eller religiøse

4 Jacobsen 1991, s. 62. Sml. Martin Schwarz Lausten: *Jødehad og jødesympati i folkekirken*, Rosinante 2013, Martin Schwarz Laustens artikel i *Kristeligt Dagblad*: "Kirkelige protester mod jødeforfølgelsen", 4. oktober 2013 og Henning Tjørnhøjs artikel i *Kristeligt Dagblad* den 11. september 2009: "Præster har lang tradition for civil ulydighed". Sidstnævnte dog uden kildehenvisninger.

5 Findes f.eks. på http://teol.ku.dk/bibliotek/tekster/aktuelle/biskoppers_hyrdebrev_danske_joeder_1943.pdf

6 Hyrdebrevet blev til efter et udkast skrevet af præsterne Th. Glahn og N.J. Rald. Fuglsang-Damgaard blev efterfølgende kritiseret af flere af sine bispekolleger for ikke forud at have orienteret dem, hvad situationen ikke havde været til, mente Fuglsang-Damgaard. Se Martin Schwarz Lausten: *Kirkens historie i Danmark*, 1999, s. 110.

grunde, er det den kristne kirkes pligt at protestere derimod. Skrivelsen, der var underskrevet af H. Fuglsang Damgaard, slutter med ordene: "...vi skal adlyde Gud mere end mennesker".

Biskop H. Øllgaards hyrdebrev blev udsendt ved kurerer og oplæstes fra prædikestolene søndag den 3. oktober 1943. Centralt i Øllgaards hyrdebrev hedder det: "Med dyb sorg har vi i den danske kirke modtaget en meddelelse om de forholdsregler, der er truffet mod jøderne i Danmark. Vi føler os bundne i vor samvittighed til at nedlægge indsigelse herimod, fordi forfølgelse af jøder strider mod den menneskeopfattelse og næstekærlighed, som Jesu Kristi Kirke er sat til at forkynde, og fordi det strider mod den retsbevidsthed, der råder i det danske folk, nedfældet i vor danske kristne kultur gennem århundreder."

Max Friediger: Jødisk tak ved synagogeindvielsen

Ved genindvielsen af den københavnske synagoge i juni 1945 udtrykte overrabbiner Max Friediger sin varme tak til den danske kirke og ikke mindst biskop Fuglsang-Damgaard for den indsats, der blev ydet under krigen: "...vi vidste gennem Biskop fuglsang-Damgaard, at man bad for os og gjorde, hvad der stod i menneskelig Magt for at hjælpe os."⁷ – Trods Werner Best forsikringer indledte tyskerne i 1943 en aktion mod jøderne, der førte til, at 400 jøder med overrabbiner Max Friediger i spidsen blev sendt til koncentrationslejren

⁷ Martin Schwarz Lausten citerer Max Friediger i *Kristeligt Dagblad* den 4. oktober 2013, artiklen "Kirkelige protester mod jødeforfølgelsen."

Theresienstadt. Umiddelbart efter deltog Fuglsang-Damgaard og en række præster i et omfattende arbejde med at få pakker med tøj, dåser og vitaminpiller sendt til dem.⁸

Kirkens modstand mod jødeforfølgelserne er således vel dokumenteret ligesom det er velkendt, at mange danske præster hjalp danske jøder på flugt, da aktionen mod jøderne kom i oktober 1943. Efter 29. august 1943 var adskillige danske præster aktive i sabotagegrupper. Flere danske præster omkom under krigen, specielt i de sidste dag, på grund af deres modstand mod styret. Så vidt jeg kan vurdere har vi i Martin Schwarz Laustens (MSL) bog *Jødehad og jødesympati i folkekirken*⁹ den bedste dokumentation for den indsats, der bredt var i den danske kirke for jøderne og imod det nazistiske styre. I *Kristeligt Dagblad* den 4. oktober 2013 kan MSL konkluderende anføre: "Fra mange kredse i folkekirken, fra lægfolk og præster, blev der ydet en massiv og vedvarende protest mod den nazistiske jødeforfølgelse i Danmark."¹⁰

Kirken hilser jøderne velkommen hjem

Den ånd, der i det hele prægede kirken, kom til udtryk på smukkeste vis i den overskrift som *Kristeligt Dagblad* gav artiklen om synagogens indvielse den 22. juni 1945:

⁸ Martin Schwarz Lausten i *Jødehad og jødesympati i folkekirken*, Rosinante, 2013 og i *Kristeligt Dagblad* den 4. oktober 2013.

⁹ Martin Schwarz Lausten: *Jødehad og jødesympati i folkekirken*, Rosinante, 2013.

¹⁰ Sml. Henning Tjørnhøj i *Kristeligt Dagblad* den 11. september 2009: "Præster har lang tradition for civil ulydighed". Tjørnehøj angiver ikke kilder til sine udsagn, hvad MSL gør.

KIRKEN HILSER JØDERNE
VELKOMMEN HJEM.

Artikelskriver

Munk var, som det fremgår ovenfor, ikke en ener i spørgsmålet om jøderne. Ord og pen var Munks våben mod besættelsesmagten. Aktiv modstandsarbejde, sabotageaktioner m.m. som flere præster var med i, kan ikke knyttes til digterpræsten i Vedersø. Til gengæld var hans ord og pen så stærke våben, at de gav genlyd, og efter en tid gjorde Kaj Munk til en person, der kunne samle tusinder til sine foredrag og hvis artikler i landets dagblade var efterspurgt.¹¹

Som flere andre markerede Munk i artikelform sin modstand mod antisemitismen, hvad den interesserede læser kan konstatere, ved på kajmunk.aau.dk at skrive 'arier', så fremkommer et antal henvisninger – ikke mindre end fem henvisninger under "Dramatik" og fire henvisninger under "Journalistik". Blandt Munks artikler fremhæver jeg "Det kristenfjendske Tyskland",

¹¹ I Søren Dosenrode (red.): *Christianity and Resistance in the 20th Century: from Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu* er spørgsmålet om, hvorvidt den kristne i en given situation (når øvrigheden svigter sin forpligtelse) bør sætte sig op mod øvrigheden, behandlet grundigt og i en sammenhæng, der dokumenterer, at temaet ikke blot er dansk endsige europæisk, men universelt. Spørgsmålet, der står centralt, er: "How is the Christian supposed to act when his or her government misbehaves?" Der er tale om en antologi på 290 sider, 2009. Kirkens ret til at blande sig i politik var under krigen et centralt diskussionsemne blandt såvel aktivistiske som mere moderate præster og universitetsteologer. Et vigtigt skrift blev her Regin Prenters *Kirken og Retten*, og igennem en illegal præsteforening, P.U.F., deltog adskillige præster i modstandsarbejde.

som *Jyllands-Posten* bragte den 29. november 1936. Artiklen viser en Munk, der i sin "blindhed" dog var opmærksom på, at Hitler og hans folk svigtede afgørende i spørgsmålet jøderne, men nok kunne roses for andet, fx arbejdet med at genrejse Tysklands efter 1. verdenskrig. Munk skrev: "Et knust folk er på vej" – og det havde han jo ret i!

Jeg nævner også artiklen "Brændende Europa"¹², hvori det hedder: "Hvad Hitler har øvet for Tyskland indtil nu, var strålende på én dyb og hæslig skygge nær: Behandlingen af jøderne." Det var i denne artikel, at Munk tog sit endelige opgør med Hitler og skrev den kendte sætning: "Magten har taget magten fra ham."

I rækken af artikler med rod i jødeforfølgelserne må også nævnes Kaj Munks "Åbent brev til Mussolini", som blev bragt i *Jyllands-Posten* den 17. november 1938. Brevet, der efterfølgende blev latterliggjort af mange, indeholdt en opfordring til Mussolini om at gribe ind og sige... "til deres ven, Hitler, at nu maa det være nok". Munk gav svar på tiltale ti dage senere. Det var ikke mindst for folk som ham (Munk), der var kendt og havde fulgt og forstået Mussolini, en pligt at reagere. En pligt, der ikke var hans alene, men i virkeligheden gjaldt alle.

Dramatikerens

Dramatikerens Munk har jødespørgsmålet som hovedtema i *Han sidder ved Smeltediglen*, hvor hovedpersonen bærer det symbolske navn 'professor Mensch.' Stykket fik mere end 200 opførelser på

¹² *Jyllands-Posten* den 26.marts 1939.

Folketeatret og blev en kæmpe succes. *Han sidder ved Smeltingen* fik premiere i 1938, først i Oslo og siden i København. Når stykket først blev opført i Oslo er forklaringen, at man af hensyn til Tyskland ikke turde opføre skuespillet i Danmark. Men det turde man i Norge, hvor premieren var den 23. april 1938. I januar 1939 skulle *Smeltingen* have været opført i Sønderborg, men måtte tages af plakaten efter henstilling fra ministeriet. Omtalen af stykket og den anspændte situation i grænselandet gjorde sit til, at interessen for skuespillet var enorm. Det stykke måtte man se – før eller senere.

Allerede i oktober 1938 kunne teatergæster i flere sønderjyske byer se Munks skuespil, hvilket ‘gæster’ syd for grænsen og en del danske fra det tyske mindretal var stærkt utilfredse med, “bevidst tysk fjendtligt” hed det. Efter at have været opført i Haderslev og Tønder nåede stykket til Aabenraa, hvor utilfredsheden med *Smeltingen* slog ud i lys lue.

Medlemmer af det nazistiske hjemmestyres ungdomsorganisation uddelte flyveblade til de mange tilskuere, der ikke lod nogen i tvivl om, hvad unge tyskere med sympati for Hitler mente om stykket, der blev betegnet som “...Overfladiskhed og Uvidenhed i Behandlingen af Racespørgsmålet... ()...en Forhåelse af det Tredje Rige og dets førende Mænd...()...Makværk ...” Og med fremhævet tekst: “Hvor længe skal Grænsebefolkningen finde sig i, at Kaj Munks Stykke, der forhaaner det tyske Riges Statsoverhoved, opføres i Nordslesvig?”¹³

¹³ Nøjgaard 1958, s. 149.

I spørgsmålet om jøderne: Helt som andre danske præster

Jødespørgsmålet var et brændende samvittighedsspørgsmål for mange danske præster, og Kaj Munk var ikke nogen undtagelse. Hans holdninger var lig de andres! Men modsat mange præstekolleger vovede han tidligt og vedvarende i ord og tale at pege på det kristelige ansvar – og sige fra. Det kostede i sidste instans hans liv i januar 1944.

2: Forkyndelsessituationen

“I periodens start var der altovervejende enighed om, at Guds ordet var uafhængigt af tiden. Præsten skulle prædike Guds ord og ikke egne meninger....”¹⁴

For det store flertal af danske præster var det ikke nogen god idé at forholde sig til nationens situation i prædikenerne under besættelsen.¹⁵ ETJ dokumenterer overbevisende, at sådan var det. Meningerne var nok delte, men det store flertal af danske præster fandt det rigtigt, at besættelsen ikke krævede en ændring i forkyndelsen. De store kirkelige retninger, Indre Mission og Grundtvigianerne, var enige heri. For Indre Mission stod den personlige vækkelse som det helt centrale – krig eller ej. Grundtvigianerne, der var på linje med Samarbejdsregeringen i den førte politik, understregede at det gjaldt om at værne om “værdier som sandhed og ordets frihed, selv under de indskrænkninger”, der p.t. gjaldt og som “regeringen havde været nødt til at foretage.”¹⁶ Tidehvervsfolkene

¹⁴ Jacobsen 1991, s. 82.

¹⁵ Jacobsen 1991, s. 84.

¹⁶ Jacobsen 1991, s. 85.

præciserede – ikke overraskende! – at kirkens eneste opgave var at forkynde syndernes forladelse.¹⁷

Danske præster skulle ikke bruge kirken og gudstjenesten som et nationalt våben, understregede professor Lomholt i en kronik i *Nationaltidende*, hvis indhold blev citeret i *Kristeligt Dagblad*.¹⁸

ETJ viser, at de forskellige kirkelige retnings indstilling til spørgsmålet om, hvorvidt situationen burde præge forkyndelsen, afhang af deres forhold til det nationale. Fortalerne for en aktiv stillingtagen, især kirkens højrefløj, mente – som Kaj Munk – at forkyndelsens baggrund “verdens og Danmarks sørgelige situation, nødvendigvis måtte omtales i prædikenen. At aktualisere Guds ord var at pege på tidens synd, og ‘når tidens synd blev statsdyrkelse og menneskedyrkelse’, måtte forkyndelsen fordømme det og således uundgåeligt komme i skudlinjen. Kirken var en *bekendelseskirke*.”¹⁹

Biskopperne var (også dengang) forsigtige og besindige folk. Deres forståelse var, at man måtte gå på ‘to ben’. Man skulle hverken “isolere sig eller glide ud i det rent politiske”; præsterne skulle ikke søndag efter søndag tale om krigen og alle dens ulyksaligheder. Biskopperne forsøgte i det hele at balancere og lagde i bl.a. ordinationstalerne vægt på, at forkyndelsen skulle være bundet til evangeliet og samtidig tale ind i tiden. Den 9. april 1940 var ikke tabu, men ikke noget hovedtema i kirkens

17 Egede Schack 1 *Berlingske Tidende*, refereret i *Kristeligt Dagblad* 17.7. 1941.

18 Professor Lomholt i kronik i *Nationaltidende*; citeret i *Kristeligt Dagblad* 10.10.1941.

19 Jacobsen 1991, s. 83.

arbejde. For kirken drejede det sig om evighedsbudskabet i forkyndelsen og i den sammenhæng var *forsigtighed* et nøglebegreb under besættelsen.²⁰

ETJ dokumenterer, at en udvikling i synet på forsigtighed fandt sted. Fra en første tid, hvor det gjaldt om ikke at fortvivle, men “bevare frimodigheden” til hen i 1942, hvor kirken tydeligere stod for en linje, hvor tidens aktuelle forhold blev inddraget. Det er nærliggende at sammenligne med krigens gang og den tiltagende modstandskamp. Et forhold, der næppe kan undre.

Kaj Munk efterlyser uforsigtighed

For Kaj Munk var *sandhed* et nøglebegreb.²¹ Det var en kristen nødvendighed. Djævelens værk skulle ikke ties ihjel. Hvad Munk forlangte af sine embedsbrødre var ikke forsigtighed, men det stik modsatte – *uforsigtighed*. Det var nemlig, hvad situationen krævede. Munks synspunkt kommer tydeligt til udtryk i artiklen “Præstens gerning i dag” fra 1941. Her minder Munk om, at sandhed i særlig grad er et begreb, der gælder præsterne. “Når løgner glammer over jorden, hvem skulle så råbe nej om ikke vi?” Klare holdninger og tydelige markeringer var, hvad der var brug for. Prædikestolen var ikke nogen undtagelse. Præsterne skulle ikke give folk en “god dag mand økseskaft” snak. Det var deres pligt at forbande djævelens værk; derfor kunne Munk konkludere, at præsternes opgave ikke var forsigtighed, men

20 Jacobsen 1991, s. 85.

21 Den, der søger efter dette begreb på Kaj Munk-sitet, kajmunk.aau.dk, finder begrebet brugt i prædiken efter prædiken – og i et antal af artikler.

“uforsigtighed”.²² “Når Mord og Brand slippes løs over Folkene, er det vor Sag i Guds Kærligheds Navn at forbande, så sandt vi ved, hvad der er Djævelens Værk ...(). Mine Herrer Embedsbrødre, vor Gerning i Dag er Uforsigtighed.”

For Munk var prædikestolen selvfølgelig til forkyndelse, men også til skarpt og utvetydigt at tale Djævelens værk imod. Og ingen behøvede at være i tvivl om, hvem der var i Djævelens skikkelse.

Kaj Munk fik som den eneste danske præst forbud mod at tale fra en prædikestol²³

Kaj Munk blev som den eneste danske præst ramt af forbud mod at tale fra en prædikestol. Det skete, da den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best i november 1943 kom med et påbud herom. Munk overholdt ikke påbuddet. Den 5. december 1943 talte han i Vor Frue Kirke, Københavns Domkirke, Munks sidste prædiken i København. Samme dag besluttede tyskerne, at Kaj Munk sammen med tre andre danskere skulle ‘betale’ for modstandsbevægelsens handlinger. Et af sine sidste opgør med besættelsesmagten tog Kaj Munk i sin

²² *Præsteforeningens Blad* 19.9.1941. Dele af artiklen genfindes i en prædiken offentliggjort i *Nationaltidende* 7.9.1941.

²³ Jeg vover denne deloverskrift, om end det kan diskuteres, om der forelå et egentligt forbud eller ej. Det kan i hvert fald dokumenteres (Biskoppens arkiv), at Werner Best fik nys om Munks planlagte prædiken i København og kontaktede Fuglsang-Damgaard desangående. Per Stig Møller er ikke i tvivl i *Dansk Forfatterleksikon*, Rosinantes Forlag, 1999. PSM anvender den anførte formulering. Men altså: Måske lidt uklart om der forelå et diktat, et forbud. En kirkekamp på den hændelse kom det i hvert fald ikke til.

nytårsprædiken 1943. En prædiken han gav titlen “Kristus og Danmark”. Heri opfordrede han direkte sin menighed til at kæmpe mod tyskerne, “kæmpe på linje med det lænkede Norge og det blødende Finland.”

I spørgsmålet om forkyndelsessituationen:

Mere pågående og udfordrende end andre danske præster

For Kaj Munk var tiden ikke til at undlade at inddrage den aktuelle situation i forkyndelsen. Hyppigt i meget direkte og provokerende vendinger. Angreb på angreb mod værnemagten og danskere, der arbejdede for tyskerne, jfr. fx Munks sidste prædiken i Vedersø Kirke nytårsdag 1944. Resultatet var da også, at besættelsesmagten fandt det nødvendigt at forbyde Munk at prædike, hvad han så ikke efterlevede. Som den eneste danske præst fik Kaj Munk forbud mod at forkynde evangeliet fra prædikestolen. Som sådan: Ikke som de andre. Mere pågående og stridbar i sine formuleringer.

3: Norgescirkulæret

I marts 1943 udsendte Kirkeministeriet et cirkulære på foranledning af Udenrigsministeriet, hvori det blev henstillet at undlade at tale om den norske modstandskamp.

Kirkeministeriets skrivelse med forbud mod at omtale den norske modstandskamp blev udsendt gennem biskopperne og indledtes med en konstatering, nemlig, at “den norske modstandskamp i kirkelige blade er behandlet på en sådan måde, at fremstillingen har været egnet til at skade forholdet til Tyskland,

hvorfor Udenrigsministeriet har henstillet, at det tilkendegives landets præster, at de under de nuværende vanskelige politiske forhold bør afholde sig fra i skrift eller tale at behandle den norske modstandskamp, udover eventuelt at bringe sådanne meddelelser, som er fremkommet i den danske dagspresse, og som derfor tør regne med er godkendt fra officielt sted ...()....”²⁴ Skrivelsen var underskrevet V. Holbøll.

Forbudsskrivelsen kom i kølvandet på, at Harald Sandbæk i *Kirkebladet for Viborg og Omegn* havde bragt en artikel om den norske kirke og dens modstandskamp baseret på oplysninger fra *Svenska Dagbladet*, altså fra en ikke godkendt kilde. Vendingen “skrift eller tale” gav anledning til uro. Med ordet “tale” var også præstens ord fra prædikestolen inddraget. Og dermed var det forståelsen, at der var tale om et “indgreb mod kirkens forkyndelse og indre liv”.²⁵

En kollektiv præsteprotest mod forbuddet om at måtte omtale den norske kirkekamp

Stemningen rundt om i landets præstegårde og mellem præsterne indbyrdes var anspændt. Enighed var der (naturligvis) ikke. Mange følte sig krænket af den ministerielle henstilling, andre manede til besindelse. Sognepræst i Assens, Knud Hansen (senere forstander på Askov Højskole) var mand for at forfatte en præsteprotestskrivelse, der fik stor opbakning. Centralt i præsteprotestskrivelsen hedder det: “...vi nægter at modtage en sådan tilkendegivelse. Vi har stedse følt os

²⁴ Her citeret efter Jacobsen 1991, s. 261 ff.

²⁵ Jacobsen 1991, s. 121.

forpligtet til ikke i skrift og tale at give anledning til, at der måtte opstå unødvendige vanskeligheder for vort folk, men når der er tale om spørgsmål, der berører samvittigheden, må vi erklære, at vi ikke føler os bundet af hensynet til ydre vanskeligheder, men kun af hensynet til sandhed og ret. (Vi forbeholder os derfor ret til at tale om den norske kirkekamp, når vi finder det nødvendigt).”²⁶

Skrivelsen cirkulerede i foråret 1943 blandt danske præster uden at alle fik mulighed for at skrive under, da skrivelsen i alt væsentligt kom rundt i landet via private bekendtskaber.

Ministerielle henstillinger har tjenestemænd (og i sær ledende tjenestemænd) i offentligt regi pligt til at efterkomme, jfr. de vilkår, der er knyttet til at være tjenestemand. For flere provster og stiftsprovster var ministeriets henstilling derfor ikke så lige en sag: På den ene side – som de opfattede det – Guds bud eller ministeriets henstilling. ETJ noterer da også, at kun 6 provster underskrev protesterne; flertallet afstod fra en stillingtagen, dvs. undlod at markere noget synspunkt.²⁷

Individuelle protester mod Norgescirkulæret

Den kollektive præsteprotestskrivelse fik følgeskab af ni protestskrivelser fra enkeltpersoner med Kaj Munks skrivelse som den vel nok mest kendte, i hvert fald den mest udfordrende skrivelse.

²⁶ Jacobsen 1991, s. 262. Den indrammede tekst er en senere tilføjelse, der ses på en del af protesterne i Kirkeministeriets arkiv.

²⁷ Jacobsen 1991, s. 123-124.

Den – i min optik – mest grundige og gennearbejdede protest til Kirkeministeriet, via biskoppen over Århus Stift, kom fra Ivar Nordentoft, sognepræst i Mariager.²⁸ I 9 punkter argumenterede Nordentoft for det uacceptable i Norgescirkulæret. I punktform var hovedindvendingerne mod cirkulæret knyttet til:

- Kirken eller præsterne kan ikke modtage direktiver for forkyndelsen fra statsmagten.
- Den kristne forkyndelse må tale sandt og åbent om politik. Derfor kan kirken ikke undlade at tale i den aktuelle situation.
- Præsterne har pligt til at vejlede menighederne i deres menigheder – også når det gælder forhold i udlandet.
- Kristi Kirke er en enhed, så når et lem lider, lider de alle.
- Grundlovens §84 omfatter alle danske borgere, også præster, hvorefter censur og andre forebyggende instanser ingensinde på ny kan indføres.
- Den danske grundlovs frihedsrettigheder er ikke bortfaldne på grund af den tyske besættelse, jfr. Den 4. Haagerkonvention af 1907.
- Den myndighed, dansk eller tysk, der tilsidesætter grundloven er ikke nogen sand øvrighed.
- Retsprincipper skal ikke prisgives, uanset konsekvenserne for kirken og landet.
- Den danske kirke er knyttet til de andre nordiske kirker.

²⁸ Jacobsen 1991, s. 263. Skrivelsen ses videre gengivet i *Kirkens Front* første nr. af juli 1943.

Kaj Munk nægter at følge henstillingen

Kaj Munk foretog sig forskelligt som en følge af *Norgescirkulæret*: Dels skrev han til kirkeminister Valdemar Holbøll og dels til udenrigsminister Erik Scavenius og oplyste, at han nægtede at følge henstillingen. I sandhed stærk tale af en dansk sognepræst og tjenestemand.

Kaj Munks skrivelse til ministeriet blev indledt sådan: “Der er i dag til mig nået et cirkulære angående de danske præsters stilling til de norske forhold.”

Udfordrende – typisk Munks – fortsætter skrivelsen: “Jeg skal herved tillade mig allerærbødigst at meddele det høje ministerium, at jeg agter ikke blot ikke adlyde det, men at handle stik imod det. I stedet for at anmode udenrigsministeriet om at varetage sine egne affærer og lade kirken varetage sine (til hvilke hr. Scavenius næppe er den helt rette mand) har kirkeministeriet gjort front den modsatte vej. Danske præster aflægger ed på de symbolske bøger og meget andet godt, men dog endnu ikke til den højtærede udenrigsminister. Netop på mit præsteløfte støtter jeg mig her. Jeg føler mig på det nøjeste forbunden med mine norske trosbrødre, både fordi de er norske, og fordi de er trosbrødre. De kæmper en kamp for de samme idealer, som også jeg har svoret at kæmpe for. Hvis jeg af menneskefrygt ville sætte mig hen som passiv tilskuer, måtte jeg føle mig som en forbryder mod min kristne tro, mit danske (d.e. nordiske) sind og min ed som præst. Det er bedre at skade Danmark i forhold til Tyskland end i forholdet til den Herre Jesus.”

Ganske spidst hedder det så: “Måske man egentlig burde lægge sag an mod ministeriet. Rettelig beset foreligger her jo det, at overordnede embedsmand vil forlede sine underordnede til embedsmisbrug. Thi vi præster er sat til at tale ordet og ikke til at fortie det. At gå på akkord med uretten – det alene vil få de alvorligste følger for land og folk. Det har Kristus lært os.”

Munks manglende vilje til lydighed og ønske om aktivisme skinner igennem i fortsættelsen: “Hvis kirkeministeriet ikke omgående tager skridt til tilbagekaldelse af dette ubetænksomme cirkulære, er jeg henvist til at foretage en henvendelse til alle mine kaldsbrødre om fastsættelse af en søndag til kristelig fællesdemonstration i vore kirker for vore kære og tapre broderkirke i Norge. Her står jeg, jeg kan ikke anderles. For det er ikke rådeligt for et menneske at handle imod sin samvittighed”, underskrevet “allerærbødigst K.H.L. Munk, sognepræst til Vedersø.”²⁹

Den kirke-historisk kyndige læser har utvivlsomt noteret sig Kaj Munks brug af Martin Luthers ord i Worms fra 1521: “Her står jeg, jeg kan ikke andet.”

Kaj Munk var på linje med de fleste danske præster vedr. *Norges-cirkulæret*. Men noget skarpere og mere udfordrende i sin henvendelse til Kirkeministeriet end andre præster. Vendingen “stik imod det” er et godt eksempel. Ikke bare nægte at adlyde, men handle stik imod ministeriets henstilling. Sådan!

²⁹ Nøjgaard 1958, s. 181-182. Nøjgaard finder anledning til at bemærke, at Kaj Munk benytter sin præstesignatur og ikke sit forfatternavn.

Kravet om at cirkulæret skulle trækkes tilbage blev selvfølgelig ikke til noget lige som Munk heller ikke fik etableret nogen fællesdemonstration mod cirkulærets ordlyd. Det var der reelt heller ikke brug for, da det store flertal af danske præster “i praksis udviste den ulydighed, som Munk højtideligt proklamerede.”³⁰

Stadig mere oprørsk

Situationen for Munk op til *Norges-cirkulæret* har sikkert været med til at fremme den opsætsighed, der kommer til udtryk i skrivelsen. Igen og igen var Munk blevet ‘generet’ af både besættelsesmagten og den danske regering. Nogle eksempler:

- 1) *Foraaret saa sagte kommer*, hvis titel ikke var til at misforstå, udkom den 14. oktober 1942, men der måtte ikke reklameres for den, alligevel gik bogen som ‘varmt brød’.
- 2) regeringen forbød udlån af en række danske forfatters bøger, bl.a. Munks.
- 3) forbud og censur mod Munks skuespil.
- 4) 31. juli 1943 fik alle danske aviser forbud mod at bringe artikler af Munk, som – skriver Per Stig Møller – “blev stadig mere oprørsk”.³¹

Det var ind i denne udvikling, at Munks meget udfordrende, men også modige, opsætsighed kom til udtryk.

³⁰ Nøjgaard 1958, s. 182.

³¹ Møller 2003, s. 313.

***Et brev, der følger op på
Norgescirkulæret***

“Jeg har nu indsendt *min* protest... ()... Måske vil de smide mig ud af min præstegård, som jeg elsker” hedder det i en Munk-skrivelse til sin provst af 29. marts 1943. “Lidt penge har jeg jo, så hvis de ikke også tager dem, klarer Lise og børnene sig vel en stund. Måske vil de smide mig i kachot, det er værre, det har jeg ikke helbred til. Men skidt med det. Bare jeg kan stole på, at I andre ikke giver op, de få af jer, der er noget ved... ()...”. Tonen er blevet skærpet og Munk følger tidligere opfordringer til aktiv handlen: “Jurister, læger, ingeniører sidder i fængsel, det er en skamlet for kirken, at den hidtil har været den forsigtigste i kampen for sandhed og ret.” Niels Nøjgaard var af den opfattelse, at skrivelsen var “affattet med døden for øje”.³² Hvis det skulle være korrekt, så var Munks regnestykke forkert. Døden ventede længere fremme.

Skrivelsen viser en præst, der følte et stort ansvar for Danmark og sine nærmeste; han var skuffet over kirkens forsigtighed i forhold til besættelsesmagten og var sig samtidig bevidst, at hans helbred ikke tålte fængselsophold eller koncentrationslejrophold.

***I spørgsmålet om Norgescirkulæret:
Mere udfordrende end de
fleste andre præster***

Kaj Munks evne til at provokere – sige sin mening klart og tydeligt, uanset om vedkommende var kirke- eller udenrigsminister – dokumenteres af hændelsesforløbet om *Norgescirkulæret*.

Andre danske præster protesterede også, de fleste knyttet til den kollektive protestskrivelse, ganske få individuelt. Bland de få var selvfølgelig Kaj Munk.

Opsummering

Kaj Munk var ikke ‘prototypen’ på en dansk præst under besættelsen, hvad hans livshistorie dokumenterer. Han var i modsætning til det store flertal inden for kirken (og befolkningen) stærkt kritisk over for regeringens samarbejde med tyskerne og fandt, at kirken skulle markere sin modstand tydeligt. Samarbejdsregeringen var for Munk en skændsel for Danmark.

Det påvises, at Kaj Munks ordvalg var mere udfordrende og provokerende end de fleste andre præsters – bundet som han var i sin forståelse af, hvad der tjente Danmark: Sandhed og retfærd, tydelig og stærk tale. Alligevel: Om end Kaj Munk ikke var ‘prototypen’ på en dansk præst under besættelsen, så står det klart, at Kaj Munk et langt stykke af vejen var grundlæggende enig med flertallet af danske præster og landets biskopper, når det gjaldt så afgørende spørgsmål som: Jødeforfølgelserne, forkyndelsessituationen og Norgescirkulæret. Derfor overskriften: Ikke (helt) som de andre.

Analysen af reaktionen på jødeforfølgelserne, forkyndelsessituationen og Norgescirkulæret dokumenterer videre, at kirken, som krigen skred frem, tydeligere stod for en linje, hvor aktuelle forhold blev inddraget. Formentlig et resultat af krigens gang og den tiltagende modstandskamp.

³² Nøjgaard 1958, s. 183.

Litteratur

Søren Dosenrode (red.): *Christianity and Resistance in the 20th Century: from Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Demond Tutu*. Brill Academic Publishers, 2009.

Jørgen Glenthøj: *Kirkelige dokumenter fra besættelsestiden: officielle og uofficielle hyrdebrev, bekendelser og erklæringer fra den danske kirke - samt et tillæg fra den norske kirke og den tyske Bekendelseskirke udgivet i anledning af 40 års dagen for Danmarks befrielse 5. maj 1945*. Privat tryk, Sabro, 1985.

Erik Thorup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*. Odense Universitetsforlag, 1991.

Martin Schwarz Lausten: *Kirkens historie i Danmark*, 1999. Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer.

Martin Schwarz Lausten: "Kirkelige protester mod jødeforfølgelsen", *Krsteligt Dagblad* 4/10 2013.

Martin Schwarz Lausten: *Jødehad og jødesympati i folkekirken*. Rosinante, 2013.

Professor Lomholt: "Om ikke at bruge gudstjenesten som et nationalt våben", *Nationaltidende*, refereret i *Krsteligt Dagblad* – min kilde – den 10/10 1941.

Kaj Munk: "Det nye Tyskland", *Jyllands-Posten* 26/3 1933.

Kaj Munk: *Vedersø-Jerusalem Retur*. Nyt Nordisk Forlag, 1936.

Kaj Munk: "Åbent brev til Mussolini", *Jyllands-Posten* 17/11 1938.

Kaj Munk: "Brændende Europa", *Jyllands-Posten* 26/3 1939.

Kaj Munk: "Præstens gerning i dag", *Præsteforeningens Blad* 1941.

Kaj Munk: "Om at være 'uforsigtig'", *Præsteforeningens Blad* 19/9 1941. Her citeret efter ETJ.

Kaj Munk: *Han sidder ved Smeltediglen*. Nyt Nordisk Forlag, 1946.

Per Stig Møller: "Kaj Munk", *Dansk Forfatterleksikon*. Rosinantes Forlag, 1999.

Per Stig Møller: *Munk*. Gyldendal, 2003.

Niels Nøjgaard: *Kaj Munk. Levnedsløb og Personlighed*. Nyt Nordisk Forlag, 1958.

"Egede Schack om kirkens opgave", *Berlingske Tidende*, refereret i *Krsteligt Dagblad* – min kilde – den 17/7 1941.

Henning Tjørnehøj: "Præster har en lang tradition for civil ulydighed", *Krsteligt Dagblad* 11/9 2009.

Kirkeministeriets arkiv.

Kirkens Front 1943.

Den illegale presse i Norge

Af Knud Erik Andersen

Under okkupationen i Norge eksisterede der op mod 300 illegale blade. Et væsentligt udvalg af bladenes artikler findes i ”Norsk presse under hakekorset” ved Trygve Hirsch. Tell Forlag, Oslo, 1945. Hermed anbefalet på det bedste.

Et bolværk mod den nazistiske propaganda

Den frie presses hovedopgave var at sprede sande meldinger om krigens gang og samtidig fungere som et bolværk mod den nazistisk løgnpropaganda. På mange måder blev bladene en nødvendig forudsætning for en effektiv, organiseret modstand.

Bladene begyndte at komme længe før, tyskerne fandt det nødvendigt at beslaglægge radiomodtagere, hvilket skete i efteråret 1941, men - noterer jeg - de første blade var rene lejlighedsskrifter.

Snart kom bladene i større oplag. Således kom et Oslo-blad i et oplag på 5000 i 1941. Det var inddragelsen af radiomodtagerne, der fik antallet af illegale blade til at rykke.

Den illegale presses betydning i Norge, ser man måske bedst ved at registrere NS' medlemslister. Selv om medlemstallet blev tidoblet i tidsrummet 1940 – 1944, udgjorde det på intet tidspunkt mere end 1,5% af den samlede befolkning.

Omtales Kaj Munk i den norske illegale presse?

Jeg kendte ikke tidligere eksistensen af ”Norsk presse under hakekorset”, men et møde med en gymnasielektor fra Hamar i sommeren 2017, hvis far var biskop under krigen og blev sat fast af

tyskerne, ledte mig på sporet. For mig interessant fordi jeg gerne ville tættere på den illegale norske presse. Hvad skrev den om, hvordan behandlede den indenrigsnyhederne, herunder advarsler mod angivere og lignende af stor betydning? Og selvfølgelig: *Var Kaj Munk et navn, som fandt plads i norsk illegal presse?*

Jeg skal her holde mig til Kaj Munk; resten får blive i min skrivebordsskuffe.

London Radio

Kaj Munk var ikke ukendt i Norge og dukker op i den illegale presse. Således fx i bladet ”London Radio” der onsdag den 12. januar 1943 gengiver Munks digt til Norge: ”Ja, vi elsker dette Landet/ Aldrig nogensinde, Norge/har vi elsket dig som nu./Skildt, forenet, atter adskildt,/ nu ved Prøvelsen atter forenet/ skal fra nu av vi to Riger/ leve i hinandens Hu.”

Samme blad gengiver i en to-siders artikel Kaj Munks gennemgang af ”Et norsk dikt om Norge”. Et norsk hyldestdigt til landet, som også har Kaj Munks varme følelser. ”Jeg mindes ikke i aarevis at have oplevet positivere kunst ... et fornuftige mesterverk.” Munks to-siders artikel blev skrevet aftenen før han blev myrdet, oplyser ”London Radio.”

Mordet på Kaj Munk omtales naturligvis også. Og det under overskriften ”Nytt mord”. ”Den danske dikteren Kaj Munk er nylig myrdet av 4 ”ukjente menn”. Ingen er i tvil: ”Den ukjente morder” heter Heinrich Himler.”

Kaj Munks navn dukker kun sporadisk op i den norske illegale presse, men som her dokumenteret, så var han der.

Kaj Munk og skolen

Af Knud Erik Andersen

1930'erne var en tid, hvor mange skole-spørgsmål 'brændte' sig på i offentligheden. Antallet af avisartikler og foredrag om emnet var utallige. Tiden var, hed det sig, inde til en revision eller bedre en helt ny skolelov. Opdragelse og skole var emner – dengang som i dag - alle kunne have en mening om.

1937- skoleloven var undervejs

Endnu i 1931 havde sognepræsten en særstilling i forhold til den danske skole. Dels var han ofte formand for skolekommissionen, og dels havde han ret til at føre tilsyn med skolens religionsundervisning. Et forhold, der var stærkt omdiskuteret, og som lærerne fandt uacceptabelt. Hvorfor tilsyn af en instans uden pædagogisk uddannelse?

1814-skolelovens formålsformulering var fortsat gældende. *Skolebogscommissionen* blev nedsat i 1930 og skulle foretage en undersøgelse af de skolebøger, der blev anvendt i en række fag, herunder bøger knyttet til faget 'religion', der reelt betød 'kristendom' – andet var utænkeligt. Vår bøgerne nu neutrale, udtrykte de tolerance, var de objektive, byggede de på et videnskabeligt grundlag, var de fredsvenlige etc., etc.?

1930'erne var på alle måder en brydnings-tid i skolens historie, ja, skolen stod så at sige i et vadested, som Munk med sine artikler bidrog til, at mange måtte forholde sig til. Debattens absolutte hovedtema blev begreberne *objektiv og subjektiv undervisning* i relation til ikke mindst religionsundervisningen.

Skolebogscommissionen vendte sig mod forkyndende undervisning og påpegede, at såvel religionsundervisningen som al anden undervisning i skolen burde være kundskabsmeddelende. Derudover gjorde man sig til talsmand for, at "dogmet om den ufejlbare bibel" måtte opgives og lærebøgerne indrettes derefter. Betænkningens synspunkter forblev ikke uimodsagte. Knyttet til faget historie var synspunktet, som vandt genklang, at krigshistorie og politisk historie skulle træde i baggrunden.

Ny tilsynslov

Der kan næppe herske tvivl om, at Skolebogsbetænkningen og dens synspunkter skal ses i sammenhæng med sekulariseringen af samfundet og 1930'erne, som et særligt årti.

Skoleloven var blevet ændret i 1899, hvor sammenkædningen af konfirmation og udskrivning af folkeskolen blev ændret, men det var i 1930'erne, at der for alvor blev taget 'livtag', og det rykkede. Og det under anførsel af Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre. Først fik skolen en ny tilsynslov, der bl.a. ændrede markant ved det kirkelige tilsyn med skolen, og så fulgte en skolebogsbetænkning, som anbefalede en kundskabsformidlende kristendomsundervisning uden forkyndelse og med inddragelse af de resultater, som den historisk-kritiske bibelforskning havde fundet frem til.

Hvor var Kaj Munk henne i hele denne udvikling?

Hvordan var Munks pædagogiske tænkning, og hvordan mente han, at den skulle praktiseres? Interesse for skole og opdragelse havde han jo. Året 1931 rummer flere avisartikler af Kaj Munk, der viser, hvor han stod i forhold til disse

spørgsmål. Alle i *Jyllands-Posten* (JP). Det gælder: ”Efter Skolemødet. Nogle Opdragelses-Betragtninger.” Og ”Skole-Problemer. Svar på fire Spørgsmål.” Lad os undersøge disse artikler nærmere. Først ”Efter Skolemødet. Nogle Opdragelses-Betragtninger.” JP 23/8 1931

Hvad mener Munk om skolens gejstlige tilsyn? Det må, skriver han, samfundet træffe bestemmelse om, men det vil være vanvittigt at spørge lærerstanden, om dens mening. Det ”er ud i det lyseblaa; det er bare at fatamorgere for de Damer og Herrer, at det er i deres Hænder, Afgørelsen ligger.” Det er hverken lærerne, forældrene eller børnene, der skal bestemme, hvor tilsynet skal ligge.”

Om lærerne finder Munk, at det er vigtigt, at de får en ”omhyggelig Uddannelse og gode Kaar at arbejde under. Det er formentlig besørget. Der kan være noget at rette hist og her.” Lærerne har heller ikke noget klage over. ”Bevares. Det gør de heller ikke”. Læreren skal helst være et eksempel for børnene. ”Et ridderligt Sind, Selvbeherskelse, Aabenhed, Retsindighed, Fromhed og Alvor og godt Humør – kort sagt være en *kristelig, vindende Personlighed*.” En personlighed kan man ikke uddannes til at være. Vi har at ”bede Gud supplere resten”.

Jeg hæfter mig ved, at Munk ser den gode lærer, som en kristen personlighed, afbalanceret og med et godt humør. Helt i tråd med, hvad det konservative Danmark mente.

Skolens opgave er Munk ikke i tvivl om. Den er at gøre børnene ”dygtige og dydige”. I det hele at pleje krop og sjæl. Sarkastisk understreger Munk, at det er skolens pligt ”at bibringe Børnene Viden”,

som for mig lidt underligt sættes i en modsætning til ”Selvstændighed”. ”Sikke noget Griseri”, skriver Munk om tidens tænkning, når det gælder, hvad skolen skal lægge vægt på. Skolen skal påvirke eleverne (kan heller ikke undgå det), og så skal skolen ikke undlade at bruge en gammelkendt indlæringsmetode. Den der hedder ”derfra og dertil”, og hvis ”de ikke kan det, saa give dem en Endefuld”. Ikke ukritisk, men alligevel. Tæv kan både gøre gavn og skade. *Dydighed* – det gamle skolebegreb – anvender Munk og finder det vigtigt at holde sig for øje.

Lad os så se nærmere på artiklen ”Skole-Problemer. Svar på fire Spørgsmål”. JP den 6/9 1931. En artikel, hvori Kaj Munk svarer på fire spørgsmål – han selv har stillet.

Spørgsmål 1: Bør Skoletiden forlænges med et aar?

Munk afviser længere skoletid og skriver ”Skoletiden bør snarest muligt forkortes med 3 Aar, saaledes at den fastlægges f. Eks. fra det tiende til det fjortende Aar.” De fire år skal i Munks optik bruges til det allermest fornødne; ”mange er nemlig ikke i Stand til at gabe over ret meget mere; har ikke Trang til det, faar ej heller Brug for det.” Munks synspunkt er til forveksling identisk med, hvad de mest konservative godsejere mente forud for skoleloven af 1814, og langt fra tidens pædagogiske tænkning.

Spørgsmål 2: Bør Eksamen afskaffes?

Munk ønsker ikke eksamen afskaffet. ”Ikke foreløbig. Ikke førend Høsten afskaffes i Danmark.” Så Munk kan altså ikke se nogen idé i afskaffe eksamen, som han tilmed mener, at både lærer og elev har glæde af. ”Det er da ogsaa ganske

udmærket, at der er saadan en Termin, da Resultatet gøres op.” Og det gælder for Munk både indsatsen i marken og i skolestuen.

Spørgsmål 3: Bør det gejstlige Tilsyn ophæves?

”Ja, lad det endelig det.” Hvad Munk i stedet foreslår er ansættelse af nogle konsulenter, der ”har faaet skolespecial Uddannelse, og hvis Embeder tilsikrer dem Mulighed for helt og holdent at staa i Skolens Tjeneste.” Munk er i dette spørgsmål i takt med mange lærere i tiden, for hvem det er afskyeligt, at præsten – der ikke har en pædagogisk uddannelse modsat læreren – skal føre tilsyn med livet i skolestuen.

Konsulenterne blev en realitet, da amts-skolekonsulentordningen blev etableret.

Spørgsmål 4: Bør Religionsundervisningen bortfalde?

For Munk er religion ”det sidste af alle ”Fag”, Skolen maa miste.” Om ikke andet ”saa for Børnenes Fornøjelse”.

Munk anfører, at det ville være en kulturel skændsel, hvis man lader en slægt vokse op, der ikke ”aner, hvem Moses og Paulus er”. Endelig noterer Munk, at moral og religion er sammenhængende størrelser, så derfor!

Der er ikke megen progressivitet i Munks skoleartikler i 1931. Tværtimod. Intet peger i retning af, at skoleloven skal ændres, hvad den alligevel blev efter hårde kampe i 1937, hvor begrebet kristendom gled ud af skolens formålsformulering, men hvor faget religion, som det hed dengang, blev bibeholdt, men med et lavere timetal. Andre fag trængte sig på.

Skolens undervisning i religion blev ved

med at optage Kaj Munk. Fra 1933 to artikler, hvor den ene er et svar på en artikel af sognepræst Johs. Asmund. Fællestemmet er skolens religionsundervisning, tilsyn og begrebet frihed. Lad os se nærmere på indholdet i ”*Religions-Diktatur i Folkeskolen*”, JP den 5. november 1933.

Artiklen samler sig til en start om skolens tilsyn, som Kaj Munk i sin artikel i JP den 6. september 1931 havde udtalt sig om. Nu med et noget ændret syn – næsten modsat. Kommissionen lægger op til, at der skal ansættes ”Amtsskolekonsulenter eller Kredslærere eller Posekiggere eller Kæphesteryttere” til at føre tilsyn med skolen i stedet for landets præster.

Hvad Munk mener fremgår (næsten) af ordvalget. Munk finder det vigtigt at præcisere, at ”Friheden” i skolen har haft ”mageløst gode Kaar i det præstelige Tilsyns Dage, som – siden Lærerne fik en god Uddannelse og blev en Stand med Selvbevidsthed – væsentligt har været det præstelige Ikke-Tilsyns Dage.” Munk mener, at lærernes og Kommissionens ønske om at ændre det gejstlige tilsyn til pædagogisk uddannede personer kan give ”Ris til deres egen Hale og i Forening med Regeringsembetsmændene har faaet Held til at spænde Ben for den højtelskede Frihed.” En specifik begrundelse for, at pædagogisk uddannede tilsynspersoner skulle medføre en forringelse endside indskrænke lærernes frihed i arbejdet fremføres ikke.

Efterfølgende tager Munk fat om, hvad han betegner som ”det borgbjergske⁵ Ministerium med dets haandgangne Mænds og højlerede Kommissioners”

⁵ Fredrik Hedegaard Borgbjerg (1866-1936). Sosilademokratisk politiker, socialminister (1924-26), undervisningsminister (1929-35) og redaktør på Social-Demokraten.

... Indsats for at tvinge Undervisningen, først og fremmest i Religion, ind i nye, saakaldte videnskabelige og kulturhistoriske Folder...”

Resultatet er for Munk, at ”man er i færd med at tildanne selve Laaget til Skolefrihedens Ligkiste”.

Artiklen diskuterer, hvad det vil betyde for lærerne, og Munk gør det klart, at det betyder, at ”Lærernes Frihed knægtes”. Resultatet af Kommissionens krav vil være, at vi får ”en dødfødt, en kold og farveløs Bibelhistoriefortælling, som hverken Lærer eller Forældre kan være tilfreds med eller vil finde sig i.” Det må ikke, mener Munk, blive sådan, at det bliver ”halvt- eller helulovligt at meddele Børnene Kristendomskundskab ud af personlig Overbevisning, Grebthed og Tro! Naar vi dertil, er det forbi med Friheden i Skolen, men ogsaa med den Taalmodighed, som det blide danske Sind ellers er saa velsignet udstyret med. Saa bliver der Oprør. Saa bliver Friskolefolkene glade, thi saa faar de Søgning som aldrig før...”

En særlig Munk-pointe er, at det bibelhistoriske stof skal have lov til at ”virke efter dets Bestemmelse paa Børnene.” Børnene er ikke ”teologiske Studenter”... og skal ikke oplæres i ”historisk Viden-skab”. Munks stillingtagen er klar: Han vender sig stærkt mod den linje, der tegner sig i Skolebogscommissionen.

Sognepræst Johs. Asmund giver Munk svar på tiltale i skolespørgsmålene i artiklen ”*Religionen i Folkeskolen*”, JP den 15. november 1933. Samme dag bringer JP Munks svar til Johs. Asmund.

Asmunds artikel påviser punkt for punkt, at Munks tale er endog meget luftig.

Hovedpunkterne er:

- Det nye tilsyn.
- Lærernes forhold til religionsundervisningen.
- ”Bibelkritikkens sikre resultater.”

En artikel, der grundigt tilbageviser Munks synspunkter for at slutte af med, at Kaj Munks ”sorte Krudt” ikke tilfører lærernes frihed ”nogen Næring”.

Uden på nogen måde at kommentere artiklen svarer Kaj Munk Johs. Asmund: ”Jeg skal med Glæde imødegaa Realiteterne, hvis han i en ny Artikel vil finde dem frem til mig” – og så får Asmund i øvrigt at vide, at hans indlæg er ”to Spalter Vrøvl, Sludder, Sladder, løst Krudt, Vaas, Labri, Bluff, osv., osv. Denne Mand burde snarere end Pastor Asmund hedde Pastor Assenskæft”. Uforsømmetheden er til at føle på. Det er topmål af frækhed! Men også udtryk for en selvbevidsthed, der ikke tjener Munk til ære.

Opsummerende

Kaj Munks syn på skole, religionsundervisning og opdragelse var præget af en national-konservativ-religiøs tænkning, og en nyskabende pædagogisk tænkning kommer ikke til udtryk i hans journalistik. For Munk var det ikke en ny skolelov, der trængte sig på. Slet ikke.

Litteratur:

Skolebogsbetænkningen 1933; K.E. Bugge: Striden Bentzen-Kaper 1933-34. Årbog for Dansk Skolehistorie 1967; K.E. Andersen: Den tilsigtede funktion for elevernes karakteropdragelse i folkeskolen 1780-2010 og af ”Folkekirken Skole-tjeneste” siden ca. 1990. AAU 2012.

Fredsvennerne

Af Knud Erik Andersen

”Krig og fred” er et tema, der igen og igen dukker op i Kaj Munks journalistik i forskellige forklædninger, men altid udtrykt meget direkte, så ingen behøver være i tvivl om, hvor Munk står, eller hvad han mener.

I 1931 har Kaj Munk en polemik med provst Hans Koch (professor Hal Kochs far), hvori Munk præciserer sine synspunkter, og ”fredsvennerne” møder Munks sarkasme for fuld udblæsning.

Som læserne sikkert ved, var Hans Koch formand for ”Foreningen for antimilitaristiske præster”, der absolut ikke har Munks sympati, fordi han finder såvel foreningens formålsparagraffer som dens medlemmers opbakning og tilslutning urealistiske.

”Krig og fred” er et tema, der gør det relevant at fokusere på Bjergprædikens ord om både at ”vende den anden kind til” og det femte bud, der slår fast, at du må ikke slå ihjel.

”Krig og fred” synes desværre at være et evigt aktuelt tema, som ind i en nutid er højaktuelt. Kaj Munks artikler om emnet kan være ’brændstof’ i en undervisningssammenhæng, der anbefales på det bedste.

Polemikkens udgangspunkt er en artikel, som Munk har i Jyllands-Posten den 6. december 1931: ”*Krigen og Guds Rige. Verdslige og Religiøse Betragtninger*”, der følges op af Hans Koch allerede den 15. december i ”*Kristendom og Krig*”, der suppleres med ”*Et svar af Sognepræst Kaj Munk.*”

Altså tre artikler, to længere og én ganske kort (Munks svar).

Lad os se, hvilke synspunkter, der kommer til udtryk og samtidig forholde os til et nærliggende tema, nemlig spørgsmålet om ikke-vold, når øvrigheden svigter sit ansvar. Dengang som i dag et aktuelt spørgsmål.

”Krigen og Guds Rige. Verdslige og Religiøse Betragtninger”

Kaj Munks artikel tager sit udgangspunkt i, at han har læst en artikel i ”en Københavneravis”. Her har provst Hans Koch sluttet et møde med skarpt at kritisere ”de japanske Fordringer overfor Kina”. I en drillende og let spiddende stil anfører Munk, at det ”selvfølgelig er noget Griseri af Japanerne at ro rundt og forstyrre deres Naboer.” Videre fortsætter Munk med sarkastisk at rose Hans Koch, for det er jo modigt ”af Provsten at staa op og sige det højlydt. I Studenterforeningens Festsal. I København. Mellem Fredsvennerne.”

Tonen er slået an! For Hans Koch er krigen, skriver Munk, ”Djævelens Værk. Som Kristen forsager jeg Djævelen og alt hans; ergo kan jeg intet have med Krig at bestille.” Kaj Munk giver Hans Koch en lektion i, hvad krig er: Den er ”en Gru og en Pine. Mere i vor Tid end før...”. Og Munk får sagt, at ingen jo vil krigen, men alligevel er den der. ”Som en skæbne”. Og så sætter Munk sit angreb ind: ”Hvem har fortalt Jer, at Krig under enhver Form er Djævelskab, idel Djævelskab?,,(),...Fra den herre Zebaoth har I det ikke, heller ikke fra David eller profeterne eller Jesus.”

For Munk er det udtryk for enfoldighed at mene, ”at det gavner Freden, at den gøres til en sag, en Fredssag.” Sidst i artiklen opfordres provst Hans Koch til at holde sig for øje, at ”Det er ikke raadeligt for et Menneske at handle mod sin Samvittighed”. Artiklen viser, at ”Fredsvennesagen” ikke er Munks kop te. Han er ikke pacifist, og han anser den tænkning, der ligger bag, for at være blåøjet.

”Kristendom og krig” og et ”Svar af Sognepræst Kaj Munk”

Provst Hans Koch må naturligvis svare Munk og gøre det i et afbalanceret indlæg den 15. december 1931, hvor han punkt for punkt gennemgår og kritiserer Munks argumentation. Fx: Det passer simpelthen ikke, at ”Ingen vil Krigen”. Og når Munk ”spørger, hvorfra vi ved, at Krig er Djævelens Gerninger”, ja, så synes provsten ikke, at det er så vanskeligt at gennemskue. ”Naar en Udvikling begynder med Løgn, gaar over til Mord, Røveri, Tyveri, Hor, Drik og snart sagt karakteriseret ved Overtrædelse af ethvert guddommeligt og menneskeligt Bud – saa skulle man vel kunne skønne – hvad ogsaa atter og atter bliver sagt af dem ude ved Fronten – at: ”Her har Djævelen Ordet. Men hvorfra ved Pastor Munk, at dette er Skæbne.” osv. osv.

Hans Koch skelner i sin artikel mellem Munks angreb på ”fredsvenerne” og angrebet på sig selv. ”Vittige Bemærkninger” om ham selv finder han ingen grund til at kommentere. De taler for sig selv. Et udslag af ”daarlige Manerer og lader dem gaa i Glemmebogen.”

Kaj Munk har samme dag sit svar til Hans Koch i Jyllands-Posten. Her fortsætter han linjen fra sit første indlæg og er fortsat polemisk og udfordrende for – helt centralt – at slå fast, at det er ”løs Tale for en Præst at fare frem med at sige til en værnepligtig: ”Det er Guds vilje, at du nægter at gaa i Felten. Og lyder der en Stemme i dit Bryst: du bør gaa! Saa er det Djævelens Stemme.” Kaj Munks holdning er ikke til at tage fejl af, så udfordrende, den end bliver fremført. Nej til pacifisme og en let hån over for fredsvenerne, som Munk anser for at være blåøjede.

Du må ikke slå ihjel

For Kaj Munk gælder det femte bud, du må ikke slå ihjel, ikke ubetinget. Et synspunkt han plæderer for med baggrund i sit teologiske ståsted. Det er ind i denne sammenhæng, at Munk forholder sig kritisk til ”fredsvenerne”. Pacifisme er ikke svaret. Kaj Munk når frem til dette synspunkt efter grundige overvejelser over en længere periode. En holdning han ikke står alene med, hverken før eller senere.

Søren Dosenrode giver i sin artikel ”*Kaj Munk og modstanden under Besættelsen*” (Dosenrode 2015: 289 ff.) en redegørelse for Munks teologiske begrundelse vedr. modstand mod uretten, bl.a. med en henvisning til Luther og indirekte læren om de to regimenter.

I Munks argumentation i dagbladsartiklerne er det hverken to regiment-læren eller Luthers synspunkter om øvrigheden, der uddybes. Det er konkrete situationer, der beskrives, og så er svaret klart: Der skal handles, når uretten råder. Det er

en kristen pligt at handle, hvad Dosenrode gør rede for med eksempler fra brevlitteraturen. (Dosenrode 2015: 291 ff.).

Ikke at handle er at påtage sig et medansvar for uretten. Munk taler ikke om uret på det individuelle plan, den personlige forfølgelse, men alene om vold og uret på gruppeplan mod uskyldige, jf. fx jøderne, polakkerne m.fl.

Munk var i besættelsesåret 1940 til en start på linje med kong Christian X, der opfordrede befolkningen til at ”optræde med korrekthed, og – tilføjede han – kulde”. For Munk er det det snart for ringe en reaktion. Situationen fordrer handling.

Hvad skal den kristne gøre?

Det springende spørgsmål er: Hvordan skal den kristne forholde sig, når uretten råder, og selv elementære rettighe-der trædes under føde? Henviser man til Bjergprædiken (Matt. kap. 5) og vender den anden kind til, eller yder man modstand?

Den teologiske litteratur og kendte teologers svar giver ikke ét facitlistesvar. Praksis i det 20. århundrede viser da også, hvad Dosenrodes artikel har eksempler på, forskellige holdninger til spørgsmålet.

Den tyske professor Dietrich Bonhoeffer sagde ja til voldelig modstand mod Hitler og mistede sit liv i en koncentrationslejr i 1945. Bonhoeffer var først pacifist, hvilket han forklarede som et resultat af sin bundethed til Bjergprædiken, men han blev klar over, at Hitler måtte skaffes af vejen. Bibelen kunne, for Bonhoeffer, ikke bruges som ”en håndbog i kasuistisk

vejledning ... Man kan ikke slippe for at træffe sit eget personlige ansvar ved at slå op på lykke og fromme i skriften og finde et sted, der giver vejledning”. I den sammenhæng må den enkelte gå ud fra Guds åbenbaring i Jesus Kristus.” I Jesus Kristus er Guds virkelighed gået ind i denne verdens virkelighed, og fra nu af kan Guds virkelighed ikke skilles fra verdensvirkeligheden.” (Pedersen 1956: 100).

Bonhoeffer var klar over, at ”Man kan ikke holde sine fingre rene, hverken ved at flygte i uansvarlighedens måske fromme tilværelse, idet man sætter sin egen personlige uskyld over ansvaret for menneskene eller ved at sættes ind i den personligt ansvarsbestemte handlen, hvor jeg frit vover og handler, træder fra den ængstelige tøven ud i begivenhedens storm, kun båret af Guds bud og troen ... Her bliver der tale om *en beredthed til overtagelse af skyld* (Schuldübernahme), til en handlen i personlig frihed.” (Pedersen 1956: 106).

Kaj Munk er på linje med Bonhoeffer, når denne siger, at der i livet gives grænsetilfælde, hvor en ”virkelighedstro handlen ikke kan normeres ud fra nogen lov, men selv heller aldrig må blive nogen almen lov. I sådanne situationer gives der ikke flere udveje, men kun en eneste sidste mulighed (ultima ratio). På det politiske område hedder denne sidste mulighed krig...” (Pedersen 1956: 107).

Bonhoeffer taler om ”den overordentlige nødvendighed”. (Bonhoeffer bruger udtrykket ”necessita” hentet fra Machiavella). For ham og Munk ender det nærmest i et krav til den enkelte om den frie, ansvarlige handlen. Og så må alle og en-

hver leve med, at der ikke gives nogen lov, ”i hvis ly den ansvarlige kan finde dækning.” (Pedersen 1956: 107)

Dommen tilhører Gud

Mennesket kan altså stå i en nødsituation, der tvinger det til at bryde alle love. Dommen over den handling, der udføres i en sådan situation, tilhører Gud. Handlingen er lovløs, men ikke uansvarlig. Man tager skyld på sig og står personligt inde for den. Over for Gud er der kun at håbe på nåde.

Ærkebiskop Oscar Romero fra El Salvador valgte nødtvunget den voldelige løsning mod regimet og blev myrdet af én af regimets mange dødspatroljer. Det skete, mens han stod foran alteret ved en messe. Han er utvivlsomt en af befrielsesteologiens store skikkelser. Dagen før sin død havde han holdt en prædiken, hvori han opfordrede El Salvadors soldater til som kristne at adlyde Guds Ord mere end Menneskers.

Ærkebiskop Desmond Tutu valgte den ikke voldelige løsning og måtte bl.a. finde sig i en tilværelse i flere år i husarrest. Tutu reagerede – med fare for sit eget liv – mod apartheidsystemet og andre menneskerettighedsovertrædelser i Sydafrika. Som menneske og kristen kunne han ikke bare se til. Han valgte ikke-vold som sit kampmiddel.

Opsummerende: En artikelserie, hvori Kaj Munk revser provst Hans Koch, der reagerer på hans artikel om ”Kristendom og krig”. To modsatte synspunkter støder sammen. I en større sammenhæng er det spørgsmålet om Bjergprædikens ord om

at vende den anden kind til eller – om nødvendigt – gribe til våben, der skiller de to. Koch var (hvad dog ikke fremgår af artiklen) formand for ”Foreningen af antimilitaristiske præster” og har i den egenskab måske fundet det relevant at reagere på Kaj Munks artikel.

Litteratur

Dosenrode, Søren:

Kaj Munk og modstanden under Besættelsen.

I Søren Dosenrode (red.):

Kaj Munk. Manden og Værket,
Nyt Nordisk Forlag, 2015.

Pedersen, E. Thestrup:

Eksistentialisme og Kristendom,
Nyt Nordisk Forlag, 1955.

Hvilke hovedtemaer præger Kaj Munks journalistik, og hvordan var han som journalist?

Af Knud Erik Andersen

Mere end 650 artikler har jeg haft fat i. År for år har jeg rubriceret Munks dagbladsartikler, talt dem op i forhold til min rubricering og til sidst noteret, hvilke hovedtemaer, der præger Munks journalistik, dvs. hvilke artikler, der er flest af i de enkelte kategorier. Samtidig har jeg dannet mig indtryk af journalisten Kaj Munk.

Arbejdet har nok været tidskrævende, men ikke helt 'vildt', og det fordi jeg har haft H.H. Siegumfeldts arkiv med Kaj Munks avisartikler til min rådighed. Ikke mindre end 24 store foliobind med avisartikler. Hvor Siegumfeldts samling ikke dækker 100 procent har jeg haft mulighed for at dykke ned i avisarkiverne hos flere dagblade og finde de – mig bevidst - manglende artikler, der måtte eksistere.

H.H. Siegumfeldts artikelsamling "er helt speciel". Det er den, fordi Siegumfeldt også "har sørget for at samle samtidige debatindlæg for og imod Kaj Munk og hans synspunkter, anmeldelser af hans dramatik og så videre. Arkivet viser altså ikke blot, hvad Munk tænkte og mente, men også hvad hans samtid svarede igen med, så vi kommer hele vejen rundt." Det er denne enestående artikelsamling, jeg benytter mig af.

Siegumfeldt har sørget for at systematisere sin samling, så artiklerne fremstår

kronologisk og efter avis, hvilket giver undersøgeren mulighed for at følge Kaj Munk og kritikken af ham over en år-række og i nogle tilfælde se en udvikling.

Det noteres – vi er "før fotokopimaskinens tid" – at Siegumfeldt i en række tilfælde ikke var i stand til at fremskaffe de artikler, han ønskede. Det hindrede ham ikke i at besøge "bibliotekets læsesal" og "med sirlig skrift og pen" at skrive den artikel af, han ikke selv havde eller kunne skaffe ad anden vej.

1. De gennemgående temaer

- Dramatikken

Det store flertal af Munks artikler knytter an til hans dramatik. Det begynder for alvor i 1931 med "*Cant*" og "*En Idealist*" og følges op i de efterfølgende år. I 1932 således "*Ordet*", der fylder og hyldes i ind- og udland. Mere end 300 artikler, ca. 45 % af artikelantallet, handler helt eller delvis om Munks dramatiske produktion.

Så: Munks hovedtema er dramatikken.

- Kirke og kristendom

Kirke og kristendom har næstflest artikler. Der er tale om et stort antal artikler, hvor kirkelige personer, teologiske og etiske problemstillinger dominerer. Fx "*Bispevalg*" i 1931 og i samme år en udfordrende nekrolog over professor Harald Høffding, "*Manden Høffding og Kirken*" og "*Det moderne Menneske og Døden*". Adskillige artikler er for mange 'hård kost'. Stilen er kontant, for mange ligefrem grænseoverskridende. I 1932 i

bl.a. artiklen ”*Pastor Kaj Munk angriber Biskopperne*”.

Kirke og kristendom kan vanskeligt skilles fra Munks artikler om såvel dramatikken som Anden Verdenskrig og spørgsmålet om det femte bud (Du må ikke slå ihjel). Jeg har alligevel votet at gøre det. Antalsmæssigt er der tale om knap 150 artikler, dvs. ca. 22 % af artikelantallet. Med Munks baggrund som teolog og sognepræst var det at forvente, at ”Kirke og kristendom” ville optage megen spaltepads.

At kirke og kristendom vanskeligt kan skilles fra Munks dramatik og hans mange artikler knyttet til Anden Verdenskrig og det femte bud kan ikke undre. Kristendom var for jo for Munk ikke til at skille fra livet selv. Men at ”Kirke og kristendom” er Munks hovedtema nr. 2 er tydeligt.

- Anden Verdenskrig

Anden Verdenskrig på den store scene i udlandet og i Danmark er tredje tema i Munks artikelproduktion. Fra en overvældende begejstring for ”*de stærke mænd*”, en beundring af Adolf Hitler og Benito Mussolini til et afgørende skifte knyttet ikke mindst til jødespørgsmålet.

Blandt de artikeltemaer Munk så tidligt som i 1931 tager op er spørgsmålet om pacifisme og, om nødvendigt, retten til at bruge vold, gribe til våben, når uretten råder. Knap 150 artikler kan rubriceres i denne kategori, dvs. ca. 22% af artikelantallet. Jeg noterer (igen), at Munks artikler knyttet til Anden Verdenskrig vanskeligt – entydigt – kan rubriceres.

Kristendom og liv, ja, selv krigen, kan ikke skilles fra livet i Munks univers.

Munk tog stærkt afstand fra ”Fredsvenerne”, pacifismen, og gjorde det klart, at den kristne ikke blot kunne vende den anden kind til, når uretten rådede.

- Mange artikler om meget forskellige emner.

Om end Munks dagbladsartikler samler sig om tre hovedtemaer, hindrer det ikke, at et større antal artikler, ca. 75, der svarer til rundt regnet 10 % af artikelantallet, behandler vidt forskellige emner som skolespørgsmål, svangerskabsafbrydelse, som Munk var imod, dødsstraf, som Munk var tilhænger af, nekrologer, Grundtvig, vejenes tilstand i Ringkøbing Amt, mirakeltro, Oxford-bevægelsen, Danmarks konge, den norske forfatter Nordahl Grieg, som Munk værdsatte højt som kunstner uden samtidig at værdsætte hans kommunistiske holdninger, jødernes situation i Tyskland, rejsebrev, ”de stærke mænd”, som Munk en tid var begejstret for, men siden afgørende skiftede holdning til, materialismen, Norden, parlamentarisme, Stauning, samarbejdsregeringen, svømmepigen Jenny Kammergaard, dansk ungdom osv., osv.

2. Karakteristik af Munk som journalist

- Kontant, arrogant og flabet over alle grænser.

Der er Munk-artikler, hvor man tager sig til hovedet og spørger:

Hvordan kan han skrive, som han gør?

Kaj Munk var som Areense Lund skriver i *Munkiana* nr. 40 ikke elev af Danmarks Journalisthøjskole, så det er ikke hos Kaj Munk, man finder den vigtigste nyhed i første sætning eller i første afsnit. Han er heller ikke den objektive journalist, der giver sin vurdering eller kommentar til dette eller hint. Hvad så? Han er den engagerede journalist, der – ofte ganske udfordrende og arrogant, til tider flabet – fortæller, hvad han finder rigtigt eller forkert.

- Respekten for mennesket, der følger sin samvittighed.

Der er artikler præget af Munks vilje til at forsvare mennesker, der følger deres samvittighed.

I 1925 havde Munk en artikel i *Ringkøbing Amts Dagblad*, hvor han forsvarede pastor Thorkild Skat Rørdam, som havde tilladt sig at ændre dåbsritualet ud fra liberalteologiske synspunkter (Munk, K.H.L.: ”Hver som han kan det for Guds Ansigt”, 2. marts 1925). Munks respekt (uden nødvendigvis at være enig) for Thorkild Skat Rørdam er til at føle på:

”Mennesker, der staar helt og tappert paa deres Samvittigheds Side, dem kan jeg nu engang ikke lade være med at have ærbødighed for, ihvad de saa mener og siger og gør, og hvor lidt jeg synes om det. Og er der – trods alt – ikke noget baade ved Manden paa Taburetten og især ved Manden i Ryslinge, der aftvinger Respekt.....()....Selv at skønne – det er det store Maal for hver, der samler sig under Luthers Navn.” (Jf. hele Kaj Munks artikel ’Hver, som han kan det for Guds ansigt’ side ....).

Vi er her ved et karakteristisk karaktertræk hos Munk: Viljen til at forsvare mennesker, han ikke nødvendigvis er enig med, men som står inde for, hvad de kæmper for, fordi deres samvittighed byder det.

- ”Blind” i forhold til jødernes situation først i 1930’erne.

Der er artikler, hvis indhold man græmmes over.

På den ene side engageret og positiv over for mennesker, der med baggrund i deres samvittighed kæmper for en sag og på den anden side ’blind’ over for jøderne og deres ulykkelige situation i Tyskland først i 1930’erne.

Det skinner igennem i artikel efter artikel. Fx i artiklen ”*Det nye Tyskland*”, som blev bragt i Jyllands Posten den 26. marts 1933 og artiklen ”*Guds Grønne Enge og det tyske Jødehad*” fra 25. april 1933, der indholdsmæssigt er et svar på en artikel af ingeniør Poul Wilde den 23. april om jødernes situation og den kristnes pligt til at hjælpe medmennesket.

Munk er ikke nem at blive klog på først i 1930’erne, og respekten for ham var da også i brede kredse begrænset. ”Utålelig” er nok det ord mange knyttede til ham, mens andre beundrede hans ligefremme facon.

- Den spidse brod og det blomstrende sprog.

Der er fornøjelige artikler, man glædes over.

Den 21. juni 1931 havde Kaj Munk en kronik i dagbladet *Politiken*, ”1½ Døgn i Berlin”, hvor han fortæller om en række indtryk af ”Teaterkunsten og Livet i den tyske Hovedstad”. Kronikken viser, at Munk *måtte* skrive. Journalistikken var ikke til at slippe. Skrive må han, næsten som en anden maniker – måske havde han maniske træk.

Den spidse brod og ligefremme stil er der igen og igen. Her i en kronik og ikke mindst i en optakt, hvor journaliststanden får med krabasken – spidst og fornøjeligt. Først har ”De fandens Journalister” rakket mit (Munks) ”Mesterdrama”, ”*En Idealist*” ned og råbt ”Plagiat, Afskrivning, Epigoneri, Dilettantisme og endnu en Række udsøgte og aabenbare Løgne” for efterfølgende at give mig et ”Legat paa 500 Livsalige Kroner.” ”De brave Journalister”.

Kronikken er let at læse, præget af Munks glæde og begejstring over den by og de teateroplevelser, han har. Snart ”vugges jeg i Flyvemaskinen tilbage til København. Herregud, der ligger Maribo, der vuggedes jeg første Gang, der ligger Kirkegaarden med Far og Mor, der Skolen, der Konditoriet, hvor jeg ofrede min første Napoliumskage paa Kærlighedens Alter.”

Sikke en glæde og sikke et sprog. Nok sognepræst og digter, men endnu ikke knyttet fast til et blad. Det skulle snart ske. Jyllands-Postens redaktør H. Hansen havde fået øje på den unge digter og sognepræst og ønskede at knytte ham mere fast til bladet.

- National kongetro skribent og folketaler.

Der er stærkt nationale, kristne og kongetro artikler.

Kraftfulde taler af Kaj Munk er der mange af. Gengivet i selv mindre dagblade. Fx artiklen ”*Vi er danske, og ingen i Verden kan gøre os til noget andet*”, *Herning Avis* den 25. august 1941. En artikel – jævn og ligetil i sit sprog – der taler ind i situationen. Her er brod til besættelsesmagten og danske piger, der optræder som ”Tøjter for de fremmede”. *Herning Folkeblad* kan samme dag fortælle, at mødet i Arnborg blev overværet af ikke mindre end 1500 tilhørere. Munks tale karakteriseres som ”En kærnefuld dansk Tale.”

Helt på linje med talen i Arnborg er Munks flammende tale til studenterne – Rustaler i Heimdal - gengivet som artikel i *Kristeligt Dagblad* den 17. september 1941.

Med udgangspunkt i, hvad hans gamle lærer, professor Eduard Geismar ”altid sagde, naar der var et eller andet Problem, der brændte paa: ”Hvad gør vi ved det?..” opfordrer Munk til at vende blikket mod Holger Danske og Kronborg. Budskabet er klart: Der skal kæmpes... ”Jeg tror, der er ved at vaagne en Ungdom”.

Om ikke samme indhold, så dog i ”samme rille” er en ordret gengivelse af Munks tale ved ”En smuk Festgudstjeneste i Vor Frue kirke”, hvor Kaj Munk talte om kærligheden til land og kongehus. *Aalborg Amtstidende* fortæller den 27. september, at 2000 mennesker hørte Kaj Munk ”i Aalborg i Aftes, hvor

Gudstjenesten blev sluttet med ”Mægtigste Kristne.”

Der er tale om temaer, som Munk igen og igen arbejder med – og udfordrer besættelsesmagten med.

2. Kritikken og rosen

Kritikken af Munks taler og artikler var mangeartet og ofte ganske stærkt formuleret. Munk var virkelig en mand, der skilte vandene.

Arnborg-talen (se ovenfor) bliver i *Ekstrabladet* den 17. september 1941 mødt med overskriften ”Ulideligt”. Der er tale om ”Bragesnak”. Munk vælter ”sig i Billeder af den voldsomste Panegyrik og samtidig af den skrøbeligste allegoriske Mening ... ”det taaleligste var sagt adskillelige Gange før”. Anmeldelsen afsluttes med ordene: ”denne Digterpræst, der snakker saa meget og siger saa lidt”.

Modsats var anmeldelsen i henholdsvis *BT* og *Kristeligt Dagblad* den 17. september 1941.

Kristeligt Dagblad taler om ”En mandende og flammende Tale til Studenterne” og det i en sal, der kogte af begejstring over Munks ”aktuelle Tale. Stærkt var Bifaldet, der steg op mod ham.”

BT fortæller, at Munks ord ”paa én Gang sved og løftede” og at der altid skal ”kæmpes for det, man har erhvervet.”

Billedet af forholdet til Munks journalistik er ikke entydigt, men overvejende meget positivt i den borgerlige presse, der også gav plads til skarpe – ofte berettede kritiske indlæg (min vurdering) – af Munks forståelse af den sandhed, han måtte have frem.

Litteratur

Lund, Arensen:
Journalisten Kaj Munk,
Munkiana nr. 40, 2009.

Siegumfeldt, H.H.:
24 foliobind – artikelsamling. KMF.

Dagblade:
Aalborg Amtstidende,
BT,
Ekstrabladet,
Herning Avis,
Herning Folkeblad,
Jyllands-Posten,
Kristeligt Dagblad,
Politiken,
Ringkøbing Amts Dagblad.

Hvordan argumenterer Kaj Munk?

Af Knud Erik Andersen

Kaj Munk var ikke bleg for at indgå i en polemik i dagbladene. Ofte tog han selv 'teten'. Andre gange blev han udfordret af én af sine læsere. I denne artikel vil jeg belyse, hvordan Kaj Munk argumenterer. Hvilke virkemidler benytter han sig af, er han den rationelle og afbalancerede debattør, er han stærkt polemisk, anvender han flittigt konnotative ord, dvs. ords (nedgørende) bibetydning, der knytter an til ordets almindelige betydning? Videre har jeg et håb om at kunne afdække, hvordan samtiden reagerede på Munks artikler, når han indgik i en avisdebat.

Det er min antagelse, at en analyse af Kaj Munks dagbladsartikler afslører en dreven, debattør, der selvbevidst udfordrer sine læsere med alle hånde argumenter. Med brug af personangreb, et rigt billedprog, flittig brug af konnotative ord, udfordrende formuleringer, grænsende til det flabede. Ind i mellem både sarkastisk og underholdende vinder han sine mange læsere, mens andre har taget sig til hovedet og har opgivet videre polemik.

Jeg er overbevist om, at de personer i samtiden, der gik i debat med Kaj Munk i dagbladene, ikke 'tegner' befolkningen. Alene folk med et vist uddannelsesniveau og med en interesse for de temaer, der var Kaj Munks, skrev artikler til dagbladene eller gav ham et modsvar. Vi er i en tid, hvor under to til tre procent af befolkningen fik en gymnasial uddannelse.

I sagens natur kan der ikke blive tale om en analyse af alle Kaj Munks mere end 650 dagbladsartikler. Hvad så? Det mulige er en analyse af udvalgte repræsentative tekster, hvilket er den metode, jeg vælger. Jeg har fundet et antal tekster, der kan danne grundlag for at 'tegne' et billede af, hvordan Kaj Munk argumenterer og samtidig giver et indtryk af, hvem der giver ham modsvar.

Man skal ikke beskæftige sig længe med Kaj Munks journalistik, før man finder ud af, at han, som nævnt i indledningen, ikke var bleg for at udfordre sine læsere med synspunkter og holdninger, der gav anledning til diskussion. Pennen var ofte skarp og argumenterende – som en studerende en dag sagde til mig – "stærke, men også grænsende til det perfide". Lad os undersøge den sag nærmere.

Eksempler og reaktioner

Jeg vælger at undersøge, hvordan Kaj Munk argumenterer for sine synspunkter og holdninger i flere forskellige dagblade, dog primært Jyllands-Posten, som var Munks hovedorgan, og registrerer samtidig, hvordan samtiden forholder sig til hans journalistik ved de personer, der tager til genmæle.

Eksempel 1

I "*Krigen og Guds Rige. Verdslige og Religiøse Betragtninger*", *Jyllands-Posten* den 6. december 1931 og "*Kristendom og Krig*", *Jyllands-Posten* den 15. december 1931, møder vi den sarkastiske, personangribende og ironiske Munk, der i en debat med Hans Koch ¹ skriver, at det "selvfølgelig er noget Griseri af Japannerne at ro rundt og forstyrre deres Naboer". Japanernes aggression og flådeaktiviteter bliver således hos Kaj Munk til

at ”ro rundt” og forstyrre sine ”naboer”. Videre roser Kaj Munk sarkastisk Hans Koch for ”at staa op og sige det højlydt. I Studenterforeningens Festsal. I København. Mellem Fredsvennerne.” Der er ikke tale om en ros, snarere det modsatte. Ironi så det gør noget.

Hans Koch får at vide, at han er enfoldig, når han mener, at ”det gavner Freden, at den gøres til en sag, en Fredssag.” Derfor kan Kaj Munk anføre, at den tænkning, der ligger bag ”Fredsvennesagen” er blåøjet. Så den gode provst og den sag, han arbejder for, får råt for usødet at vide, at den både er enfoldig og blåøjet. Et kvalificeret modargument kommer Kaj Munk ikke med. Han holder sig til det postulerende og et personangreb.

Hans Koch bryder sig ikke om Kaj Munks stil, hans ”haanlige Bemærkninger og ’vittige’ Udfald” mod sin person, men vælger at forholde sig til artiklens essens. Han læser Kaj Munks indlæg som et ”Udslag af daarlig Maner” for så mere konkret at forholde sig til artiklens hovedpunkter, som et efter et tilbagevises.

Analysen viser en Kaj Munk-journalistik præget af billedtale, ironi, sarkasme og personangreb. Samtidens reaktion repræsenteret ved provst Hans Koch er overbærende, men også kras uden at blive vulgær eller finde det nødvendigt at anvende en sprogbrug, der ligner Kaj Munks.

At Hans Koch ikke følger op på Kaj Munks svar den 15. december 1931 kan jeg kun læse som en forståelse af, at en fortsat disput med Kaj Munk ikke tjener noget formål. Hans Koch tegner naturligvis ikke sin samtid; alligevel er han re-

præsentant for et segment i befolkningen, der har det svært med Kaj Munk.²

Eksempel 2

I *Jyllands-Posten* den 18. november 1932 har vi artiklen ”Pastor Kaj Munk angriber Biskopperne.”

Her argumenter Munk med brug af samme virkemidler som i ovenstående eksempel. Det vil sige: Postulerende og med en flittig brug af billedtale, konnotative ord, ironi og sarkasme. Personangreb er der også. Munk finder, at biskoppernes skrivelse er udtryk for tågesnak, klichéer og selvfølgeligheder og en enkelt kras selvmodsigelse. - Jeg kan følge Kaj Munk så langt, at biskopperne ikke bringer noget nyt; der er i en kirkelig sammenhæng tale om selvfølgeligheder, men tågesnak og klichéer, nej den holder ikke.

Biskopperne selv betegner Munk som ”Luskemikler” og ”fløjlsmavede”. Sarkasmen har godt fat iblandet et stærk humor. Luskemikler og fløjlsmavede udtrykker en afstandtagen til biskopperne og på den anden side har ordene en vis humor knyttet til sig. Populisme om man vil. I dag ville man måske tale om ”Ekstrablads-journalistik og -ordvalg”.

Den postulerende Munk er der også: Biskoppernes skrivelse siger intet direkte om Otto Larsen sagen³, men Munk indtager den og postulerer, at bag skrivelseren står ikke fromhed, men politik, for hensigten er at hjælpe ”Bror Ammundsen” mod ”Kætteren Otto Larsen”. Postulatet forbliver et postulat! Munk påviser ikke, at der er tale om politik.

At hyrdebrevet indirekte handler om Otto Larsen-sagen, som var det store teo-

logiske emne først i 1930'erne, kan man ikke være i tvivl om.

Eksempel 3

K.G. Brøndsted har i *Jyllands-Posten* den 24. september 1932 et svar til Kaj Munk. Punkt for punkt går Brøndsted Kaj Munks artikel igennem og påpeger, hvad han finder er en række "Uartigheder". Munks svar, der kommer samme dag, er ganske kort, og jeg tager det alene med, fordi det rummer et af Munks mange 'artige' måder at argumentere på, når han (min vurdering) er sat på plads: Munk henviser til Brøndsteds alder – "naar mænd har naaet en vis Alder, maa Ungdommen opgave at overbevise dem og vente paa, at de dør." Sådan!

Ovenstående polemik giver anledning til flere artikler, hvoraf jeg inddrager en enkelt, som kan repræsentere, hvad flere mener om Kaj Munks pen i denne sag. Nemlig Harald Niensens lille artikel "Ufattelig Raahed", *Jyllands-Posten* den 27. september 1932. Harald Nielsen finder, at Munk ikke ved, hvad sagslighed er; han er selvtilfreds og vulgær i sin udtryksform og i forhold til K. G. Brøndsteds "kraftige og velskrevne artikel", så nægter han at imødegå den. Kaj Munk viser sin polemiske afmagt ved at påberåbe sig modpartens høje alder, hvilket Harald Nielsen opfatter som topmål af hjerteløshed og taktløshed....().og det "af en Præst i den danske Folkekirke." Jeg noterer mig, at Munk også her vælger ikke at komme med et modsvar.

Eksempel 4

Kaj Munks råhed og manglende vilje til at forholde sig til et modsvar ses ligeledes i hans svar i *Jyllands-Posten* den 15. november 1933. Det er hans artikel

knyttet til "Religionen i Folkeskolen". Her hedder det i Kaj Munks svar til Johs. Asmund, at han med "Glæde skal imødegå Realiteterne, hvis han i en ny Artikel, vil finde dem frem til mig; selv har jeg ikke tid til at rode efter dem i Dyn-gen af Skældsord og Grovkornetheder: to Spalter Vrøvl, Sludder, Sladder, løst Krudt, Vaas, Labri, Bluff. Denne Mand burde snarere end Pastor Asmund hedde pastor Assenkæft", det vil sige en person med en stor flab. Jeg noterer, at Kaj Munk ikke forholder sig til den kritik, han møder, men finder det rigtigt i stedet at postulere en række grovheder om Johs. Asmund, som ikke underbygges. Personangreb igen, igen.

Som det fremgår reagerer samtiden på Kaj Munks angreb på biskopperne. K.G. Brøndsted og Johs. Asmund var begge præster, mens Harald Nielsen (1879-1957) ernærede sig som kritiker og forfatter, i øvrigt med en faglig baggrund som mag.art. i æstetik fra Københavns Universitet.

Jeg understreger igen den faglige baggrund og stillingsbetegnelserne, fordi der tegner sig et billede af, at det er veluddannede borgere, ofte kolleger ud i præstegerningen eller forfattergerningen, der reagerer på Kaj Munks artikler. Og det kan ikke undre, for en vis teologisk indsigt er naturligvis nødvendig for at indgå i polemikken om "biskoppernes hyrdebrev".

Analysen viser en journalistik præget af en vis råhed, underlødighed og med anvendelse af konnotative ord. Videre en manglende vilje til at imødegå vederhæftig kritik. Personangreb synes at være et Kaj Munk-speciale! Når sagen ikke kan spiddes, så kan manden eller mændene!

Samtidens reaktion synes i de valgte eksempler kritisk og afstandtagende.

Eksempel 5

”Guds Grønne Enge og det tyske Jødehad”, den 25. april 1933 er Kaj Munks svar på en artikel af ingeniør Poul Wilde med samme overskrift i *Jyllands-Posten* den 23. april. 1933.

Kaj Munks hovedbudskab og vigtigste belæg (begrundelse) er, at en ’hovedrengøring’ kan være nødvendig i et folk, hvor situationen er, som den er i Tyskland. Så: Om end Kaj Munk ikke bryder sig om, hvad han ser og hører, siger han ikke fra.

Begrundelsen binder an til henholdsvis en praktisk og teoretisk forklaring, som Kaj Munk grundigt tager sig af.

Det er jødernes magtplacering i samfundet, der forklarer det had, der er i den tyske befolkning til jøderne. Videre er det en kulturel forskel, der bunder i, at jøden er mere international end national. Kvaliteten af de to argumenter er i bedste fald diskutabel. Men jeg noterer, at Munk forsøger sig med forklaring.

Ind i ovenstående begrundelse får Munk fortalt, at den tyske befolkning nu sætter tingene på plads. Munk slår alle over en kam og generaliserer. Det er åbenbart hele den tyske befolkning, der står bag behandlingen af jøderne, hvad vi ved ikke er sandt. Mange tog jo afstand fra den nazistiske jødepolitik, uden at det kom alt for tydeligt frem. For farligt var det.

Hvad jøderne har gjort, postulerer Munk, er ”at de selv er rige og mægtige og Landet, de styrer, udpint af Armod og Raadvildhed.”

Munk forholder sig ikke til, at landets mange sociale problemer, herunder fattigdom, også knytter sig 1. Verdenskrigs afslutning, og den voldsomme erstatning, der blev krævet af sejrherreerne.

Nej, det handler afgørende om jødernes skyld, hvilket har gjort, at det jødiske folk under ét er blevet til det tyske folks prügelnabe. Formildende får Munk dog sagt, at han ikke fatter den ”hitlerske Bøllefacon”, og at jøderne burde få lov til at forlade landet med de penge, de har tjent. Hvad vi ser i denne artikel er den ’balancerende’ Munk, der argumenterer for det ’rengøringsprojekt’, der er sat i gang i Tyskland og som afslutningsvis finder det nødvendigt at understrege, at vi skal være ”varsomme med at dømme”. Ganske fornøjeligt betegner Poul Wilde sig som chauffør på ”Gaarden Jyllands-Posten”, hvilket får Kaj Munk til i den fortsatte korrespondance, at underskrive sig ”Fodermester m.m.” Så: Ikke uden humor.

I et åbent brev i *Jyllands-Posten* den 3. september 1933 opfordrer Kaj Munk Poul Wilde til et besøg i Vedersø, så de oppe på ”Karlekammeret kan få en snak fra Leveren.” Tonen er munter, nærmest spøgeful, og kommer langt omkring, fx bliver der plads til en kritisk kommentar om vejene i Ringkøbing Amt. ”Altsaa, Chauffør, hvorfor har du ikke for længst rejst en harmfynsende Protest mod disse herrer Automobilhægere, mod denne Skændsel i Samfærdselens Aarhundrede?” At Poul Wilde ikke har beskæftiget sig med de vestjyske veje hører med til historien. Men det gør Poul Wilde så indgående og humoristisk i det indlæg, der ligeledes er i *Jyllands-Posten* den 3. september 1933. Her fortæller chaufføren at han ikke har mod på at besøge foder-

mesteren og få en snak, for der er ”for stor Forskel paa os”. Poul Wilde minder om, at Harald Nielsen slog Kaj Munk ud i ”anden Omgang”, om end han var ”den berømte Bokser”. Alligevel fik Kaj Munk sat et ”Mesterstød” ind.

Korrespondancen fortsætter med vægt på vejenes tilstand i Vestjylland uden at bringe nyt i forhold til, hvad jeg undersøger. Det skulle da lige være, at det af en artikel den 24. september 1933 fremgår, at Poul Wilde ud over at være ingeniør også er ”Statens Motorsagkyndige i Randers.” Så vejenes tilstand i Vestjylland er ikke helt tilfældigt taget op i korrespondancen af Kaj Munk om end udgangspunktet er et helt andet.

Analysen viser en journalistik, hvor det tyske folk under ét er slået i hartkorn med, hvad der sker i Tyskland. Munk bærer véd til det jødiske bål og argumenterer såvel unanceret, generaliserende som populistisk.

Samtidsreaktionen ved ingeniør og motorsagkyndig Poul Wilde er fornøjelig, med brod, uden at være dømmende. Der er tale om en lægmand, interesseret i jødeproblematikken og med et ønske om at få kirkens svar på de store spørgsmål, der brænder i tiden, der udbeder sig svar fra Kaj Munk – og får det.

Jeg noterer mig, at Kaj Munk i såvel analyser som argumentation ikke er nedgørende og ubehagelig, men her viser, at han også kan være fornøjelig. Korrespondancen mellem Poul Wilde og Kaj Munk giver måske en forklaring på *Jyllands-Postens* glæde ved at have Kaj Munk på lønningslisten.

Eksempel 6

Jyllands-Posten den 5. november 1933: ”Religions-Diktatur i Folkeskolen”.

Tekstens hovedbudskab og vigtigste belæg (hjemmel) er, at folkeskolen er på vej til at miste sin frihed. Argumentet er, at præsternes ”Ikke-Tilsynsdage” er ved at forsvinde.

Kaj Munk begrunder ikke, hvorfor pædagogisk uddannede tilsynsførende skulle forringe skolens frihed. De påtænkte pædagogisk uddannede tilsynsførende får forskellige smædetitler – ”Posekiggere eller Kæphesteryttere”. Munk søger således at understrege sit synspunkt ved brug af nedgørende fagbetegnelser.

Utvivlsomt populært i visse kredse. Det samme gælder Munks indledende billedbrug, hvor Undervisningsministeriets forberedelse til en ændret tilsynslov sammenlignes med et ligkistesnedkeri.

Samme artikel har fat om det forslag til en ændring af religionsundervisningen, som var fremme først i 1930’erne anført af borgmester, dr. Ernst Kaper, som Munk betegner ”Borgmesterdoktoren”, og professor i Det gamle Testamente Aage Bentzen, vedrørende en religionsundervisning baseret på naturvidenskabens resultater. Såkaldt objektiv undervisning. Kaj Munks hovedbudskab i den diskussion er, at lærernes frihed knægtes. De kan ikke længere tale frit fra leveren, og det fordi stoffets frihed til selv at tale til barnet dermed fjernes.

Munk finder, at man ved at kræve en objektiv undervisning er ude i det ’hysteriske’ og tager livet af ”den virkelige Frihed for at hævde en indbildt Frihed.”

Jeg noterer, at Munk ikke begrunder, hvorfor der skulle være tale om hysteri, eller at lærernes frihed skulle blive fjernet.

Det er Munks grundsynspunkt, at den enkelte lærer i en kristen skole må have mulighed for at formidle sin personlige, kristne, overbevisning. ”Grebethed og Tro”, for ellers er det forbi med friheden i skolen, forældrene vil gøre oprør, og friskolerne vil få en ”Søgning som aldrig før”. Munks ængstelse eller modargument er hensynet til børnene, der vil opleve en dræbende, kedsommelig undervisning, hvis kravet om objektivitet slår igennem, ja, de vil føle ”Lede ved Religionstimerne.”

Igen: Munk fremfører som argument, at objektivitet i undervisning er lig med kedsommelighed. Påstanden dokumenteres ikke. At forældrene vil tage deres børn ud af skolen og i stedet sætte dem i en friskole forbliver også et postulat.

Analysen viser en journalistik præget af en manglende kvalificeret argumentation og en udpræget brug af påstande, der kædes sammen med brug af konnotative ord af værste skuffe. Mit bedste gæt er, at mange i tiden har haft lyst til at blande sig i debatten, men ikke har villet udsætte sig selv for Kaj Munks grovheder. Men Johs. Asmund gjorde det!

Eksempel 7

Politikens kronik den 16. januar 1933: ”Dogmefri Kristendom” af pastor Chr. Norlev og den 24. januar 1933 ”Pastor Kaj Munk angriber Pastor Norlevs Kronik”. Sognepræst Chr. Norlevs hovedsynspunkt er, at ”Nutidens Krav om at være fri for Dogmerne i virkeligheden er et Krav om at faa den oprindelige Kristendom frem.” Videre et synspunkt om, at børn og unge – på grund af, at skolens hovedfag, religion, ikke længere har den plads det tidligere havde – har nogen forudsætning for at forstå kirkens tale.

Kronikken foranlediger en længere artikelserie, som Kaj Munk, naturligvis, føler sig kaldet til at blande sig i. Jeg vælger at tage et enkelt af Munks argumentationskneb op, nemlig at gå efter manden frem for ’bolden’.

Kaj Munk søger Chr. Norlev nedgjort ved at fortælle, at han jo ikke har en kandidatgrad i teologi, men er uddannet snedker, jfr. *Teologisk Årbog*. Kaj Munk vil have læseren til at forstå, at Chr. Norlev ikke har den nødvendige dybviden for at føre sig frem. Kaj Munk er ikke saglig. Han forholder sig (i sit første svar) ikke til hovedspørgsmålet om dogmerne, men finder det i orden at angribe manden (Chr. Norlev) for den stillingtagen, han har til dogmerne. Sat på spidsen har Kaj Munk det synspunkt, at kun teologer fatter evangeliet, og at lægmænd bare har at tro, ”hvad Teologerne siger”.

Munk ser sig selv som autoriteten i forhold til pastor Chr. Norlev ved at præcisere, hvilken uddannelse Chr. Norlev har – sat i en modsætning til Kaj Munks kandidatgrad i teologi. Analysen viser en journalistik, hvor det er i orden at gå efter manden frem for efter ’bolden’. Personangreb hører fortsat til blandt Kaj Munks retoriske virkemidler.

Eksempel 8

I *Nationaltidende* den 5. december 1936, artiklen ”Den Sønderjyske Biskop”, der er en nekrolog over biskop Valdemar Ammundsen, ser vi en skildring af en mand, som Munk værdsætter højt.

Grundigt og positivt skildrer Munk Ammundsens liv og gøren krydret med humor. Fx: Det hedder, at ”Ammundsen blev Danmarks gode Søn dernede”. Argument: ”Han havde jo den for danske Biskopper saa ikke altfor hyppigt forekommende Rekvizit: Hoved”. Ammund-

sen bliver rost og samtidig får de øvrige biskopper et 'hak'. På én og samme tid frækt og morsomt. Nekrologen giver ikke anledning til kommentarer. Hverken ros eller det modsatte.

Eksempel 9

"Ro om Affæren", artikel af Kaj Munk i *Jyllands-Posten*, den 20. august 1937. Året er bl.a. præget af den såkaldte Laiersag⁴, som Munk engagerer sig i.

Munks stil er som tidligere: Meget direkte og grænsende til det flabede. Respekt for øvrigheden, her repræsenteret ved den socialdemokratiske kirkeminister, Johannes Hansen, der betegnes "en jævn dansk Mand, Kirkeminister Hansen, den tidligere Lærer fra Brande", har han ikke. Beslutningen om, at der skal ske en irettesættelse ved Laiers overordnede i hans egen kirke, bliver til, at Danmark er blevet en "marxistisk Diktaturstat, hvor Fagforeningsreglen: "Herut med ham, hvis han ikke lyster Parolen! er højeste Lov. Nu maa vi nøjes med at fastslaa, at ved denne Afgørelse vilde Hr. Hansen have vist, at han hverken har Hjerne eller Hjerte nok til at være Kirkeminister..."

Der er langt fra en diktaturstat og til en irettesættelse, men ikke hos Munk, der alene ser sagen fra pastor Laiers side. Poul Oldenburg, biskop over Aalborg Stift, bringer et indlæg i *Jyllands-Posten* den 24. august 1937, "*Hjallerup-Sagen*", der grundigt gennemgår sagen – inddrager adskillige oplysninger, som Munk ikke har med, bl.a. at 22 ud af 23 menighedsrådsmedlemmer står bag klagerne over pastor Laiers.

Afslutningsvis skriver Poul Oldenburg om Kaj Munk, at han er en "skribent, der

synes stærkere i Benyttelse af Skældsord end i Bevisførelse." I min formulering: Kaj Munk fører sig frem uden en egentlig argumentation.

Dyrlæge Henry Nielsen har den 31. august et indlæg i *Jyllands-Posten*, "*Et Brev til Kaj Munk og hans Svar*", der tager afstand fra Kaj Munks måde at skrive på i pastor Laiers-sagen. Munk får en meget kraftig kritik med ord som indbildsk, manglende sømmelighed etc.

Ja, Munk er med til at drive den danske kirke "ind i Folkets komplette Ligegyldighed." I Munks svar samme dag slutter han af med at fortælle, at nogen krummer må der være i ham – trods kritikken – for "Nu har jeg lige været under behandling af en Læge; og saa nu af en Dyrlæge – og er ikke død endda." Så kritikken synes ikke at plage Kaj Munk. Argumenter eller ej!

Eksempel 10

I *Nationaltidende* den 1. marts 1940, artiklen "*Det haster*", fortæller Kaj Munk, hvad de nordiske udenrigsministre burde have udsendt af meddelelse fra deres fællesmøde i København, nemlig og for at undgå enhver for splittelse og på den ubetingede neutralitets grund, træffe skridt til en fælles diktator, hvis opgave skulle være at træde i forhandling med Tyskland og England. Mål: at sikre skibenes frihed på havene og overfor Sovjet udnytte enhver mulighed for at afslutte den russisk-nordiske konflikt. Diktatorens beslutninger skulle være bindende for hvert af de fire lande, og han skulle straks træde tilbage, "naar hans Mission er endt".

For Munk er det klart, at det demokratiske system ikke fungerer. Der skal en stærk mand til; en tanke Munk jo en tid

var besat af. Så for Munk gælder det, at demokratiet må vige, når situationen er, som den er. At en diktator skulle være svaret på situationen uddybes ikke. Så mangelfuld eller ringe argumentation.

Artiklen skulle selvfølgelig give anledning til kommentarer. Således i Ekstra-bladet samme dag (1. marts 1940), hvor ”Dr. Rank” har en artikel – ”*Kværnen fra Vedersø*”. Overskriften giver næsten indholdet. Rank omtaler Munk som en ”evigt roterende Kvæm”, som maler og maler uden ophør, Skidt og Kanel imellem hinanden ... En Pokkers Karl!”

Dr. Ranks holdninger til Munks forslag genfindes i såvel ”*Vejen Frem*” den 5. marts 1940 som i *Venstres Folkeblad*, ”Kaj Munk vrøvler”, Ringsted, den 6. marts 1940. Kaj Munk møder ikke opbakning til sine anskuelser om indførelse af diktaturet.

Afrundende kommentarer og konklusion

Vi har mødt en Kaj Munk, der benytter sig af personangreb, ’manden frem for bolden’, generaliseringer, ironi, sarkasme og humor, flertalsargumenter, styrkemarkører og – når det passer sig – gør brug af sin autoritet som cand.theol. og sognepræst.

Vi har mødt en Kaj Munk, der skriver levende og argumenterer på bedste vis, men hyppigere optræder han som en ’gadedreng’, når han indgår i offentlige disputer. Der er undtagelser, men de hører netop til undtagelserne. Munk følger ofte op på de angreb, han udsættes for, men der er flere eksempler på, at han ikke vælger at fortsætte en disput, når han er trængt.

Vi har mødt en debattør, der anvender et rigt billedsprog og en argumentation, pågående og udfordrende, der ikke altid er saglig og ind i mellem grænsende til det demagogiske. Et hovedkendetegn er en udpræget brug af konnotative ord – ofte ganske morsomme – der sikkert har glædet en del læsere, mens andre har taget sig til hovedet og tænkt: Hvordan kan han dog skrive, som han gør? Det samme gør undertegnede.

Analysen viser, hvem det er, der henvender sig til Kaj Munk i avisernes spalter. Det er, ikke uventet, personer med et uddannelsesniveau ud over, hvad flertallet har. Alt overvejende akademikere.

Side om side med mange kritiske indlæg vendt mod Kaj Munks journalistik, registrerer jeg mange, mange artikler, der fortæller om hans folkelige succes som foredragsholder og dramatiker. Så på den ene side udskældt og søgt nedgjort og på den anden side værdsat, som få andre i samtiden. Men det er en anden historie end den, jeg her fokuserer på, hvor Munks måde at argumentere på, er søgt undersøgt.

Analysen tegner alt i alt et billede af en selvbevidst og dreven debattør, der bruger alle hænder retoriske midler – læs argumentationskneb - i sin argumentation. Så: nøje sammenhæng mellem antagelse og konklusion.

Litteratur

Andersen, Gorm Bagger & Jesper Boding: *Professions-bacheloropgaven i læreruddannelsen*, Dafolo, 2010.

Hegelund, S.: *Akademisk argumentation – skriv overbevisende opgaver på de videregående uddannelser*, Samfundslitteratur, 2000. – Et hæfte, der kortfattet gennemgår Toulmins argumentationsmodel.

Nielsen, Torben Steiner: *Fold dig ud*, Columbus 1966 og www.textanalyse.dk samt www.studienet.dk.

Politiken: *Retskrivnings- og Betydningsordbog*, 1996.

Politiken den 16/1 1933, 24/1 1933.

Jyllands-Posten den 6/12 1931, 15/12 1931, 24/9 1932, 27/9 1932, 18/11 1932, 3/9 1933, 24/9 1933, 5/11 1933, 15/11 1933, 25/11 1933, 23/11 1933, 20/8 1937, 24/8 1937, 31/8 1937.

Nationaltidende den 5/10 1936; 1/3 1940.

Ekstrabladet den 1/3 1940.

1 Provst Hans Koch (1867-1949) var i sin samtid en aktiv debattør og besatte flere tillidshverv, bl.a. som formand for Danmarks Kristelige Studenterforbund og – nok så interessant knyttet til ovennævnte artikel – formand for Foreningen af antimilitaristiske præster

2 Jeg har i Munkiana nr. 63 2018 skrevet artiklen "Fredsvenerne", som behandler polemikken mellem Hans Koch og Kaj Munk. Den interesserede læser kan her finde en egentlig gennemgang af temaet "Krig og fred" ligesom samme artikel gør rede for Kaj Munks syn på det femte bud (Du må ikke slå ihjel) og i sammenhæng hermed den kristnes pligt til at handle, når uretten råder.

3 Otto Larsen-sagen er grundigt omtalt i min og Jon Høghs forskningsartikel i Munkiana, nr. 63, 2018. Her kort: Otto Larsen skrev i 1932 bogen "Skatten i Lerkar", hvor han erklærede, at han hverken troede på en personlig Gud, jomfrufødsel eller Jesus som Guds søn. Lolland-Falsters biskop rejste sagen på et bispe-møde, og herfra udgik et samlet hyrdebrev til oplæsning i landets kirker. Budskabet var, at "en Forkyndelse, der har tabt Forbindelse med Jesu Evangelium ikke har nogen Aandelig ret indenfor vor Kirke."

4 Laier sagen: Sognepræst Anton Laier blev afskediget i 1937 efter 11 års virke som sognepræst i Hjalperup. Afskedigelsen var en følge af, at pastor Laier fra såvel prædikestol som i sit arbejde som skulptør angreb og karikerede danske myndigheds personer. – Ud over at være sognepræst var Anton Laier skulptør og udstillede bl.a. på Den Fri Udstilling. Hans materialer var ler og cement. Munk blandede sig i striden, der havde stor offentlig bevågenhed og forsvarede Anton Laier. Laiers skulpturer er i dag gemt væk, men kunne i en længere årrække ses fra vejen.

Kaj Munk havde betydning

Af Knud Erik Andersen

”Dramatiker, samfundsdebattør, meningsdanner, lyriker, modstandsikon m.m. Alt sammen meget godt. Men havde Kaj Munk nu også nogen reel betydning?” spurgte en bekendt, da vi drøftede Kaj Munks betydning et par uger før jul, og jeg anbefalede ham at blive medlem af Kaj Munk Selskabet, evt. tage med til Vedersø til mindesammenkomsten den 4. januar.

”Jeg skal gerne blive medlem, men så skal jeg have vished for, at Kaj Munk virkelig havde betydning i forhold til en række spørgsmål – ellers ikke. Der har jo været så megen snak om ham for og imod.”

– Lad mig få dine spørgsmål, så skal jeg prøve at svare.

”Ja, det skal du få. De kommer via mail, så har du tid til at tænke over dine svar, og jeg kan grundigt overveje om dine svar er gode nok og får mig til at blive medlem”.

Der gik kun et par timer. Så var flg. spørgsmål i min mailboks:

1. Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Kaj Munks dramatik stillede skarpt på de tyske jødeforfølgelser og fik nogen betydning?
2. Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Kaj Munks journalistik betød noget i forhold til modstandskampen?

3. Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Kaj Munks indsats var med til at skabe et trods eller en modstand mod besættelsesmagten?

4. Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at der under krigen var mennesker uden for Danmark, der virkelig værdsatte Kaj Munk og fandt, at hans indsats betød noget? I sammenhæng hermed: Mener du, at Kaj Munks indsats var med til at sikre, at Danmark fik sin plads mellem de allierede?

5. Kan du nævne blot én dansk dramatiker, der har værdsat Kaj Munk, ja, fundet hans indsats afgørende for alle vi danske?

6. Kan du dokumentere eller sandsynliggøre, at Danmark har ”blåstemplet” Kaj Munk?

Det var lidt af en opgave at få serveret, men der skulle svares. Min kritiske og tænksomme bekendt, der under vores samtale også undrede sig over, hvorfor jeg dog tog til Vedersø den 4. januar, skulle have et fyldestgørende svar. Jeg vil gerne have ham som medlem af vores forening.

Jeg bemærker indledningsvis, at min bekendt igen og igen i sine spørgsmål bruger ordene ’dokumentation’ og ’sandsynliggøre’. Det noterer jeg, fordi det åbenbart er en problematik, der optager flere. Jeg har således også, knyttet til besøg på læreruddannelser, gymnasier, højskoler, efterskoler m.v. mødt kommentarer, der rækker ud efter dokumentation og sandsynliggørelser. Som jeg ofte har hørt sagt i en gymnasiesammenhæng:” Munks

historie er jo ikke blevet ringere med tiden. - Kom med nogle facts, der godtgør, at Munk er et ikon, der er værd at mindes. - Dokumenter eller sandsynliggør, at Munk havde betydning. - Måske kan du samtidig fortælle, hvad det var, der gjorde Munk kendt i den brede befolkning. Ja, vi ved, at du vil nævne dramatikken, men det var jo kun et mindretal, dengang som i dag, der kom i teatret.” Så vidt min bekendts kommentarer suppleret med kommentarer fra dygtige elever på Aalborg Handelsgymnasium. Lad mig tage fat:

Kan betydningen af Kaj Munks indsats dokumenteres eller sandsynliggøres?

Hvis ja må jeg finde ud af, om der er ”Kaj Munk-spor”, dvs. aftryk i breve, fotos, dagbøger eller artikler, der viser, at Kaj Munks indsats får enkeltpersoner eller grupper af personer til at ”flytte” sig? Hvad der sker i hovedet hos den enkelte, kan jeg i sagens natur ikke finde ud af. Der skal være aftryk, der dokumenterer eller sandsynliggør en betydning.

At dokumentere og sandsynliggøre er ikke identiske begreber. Ved dokumentation forstår man bevis, mens man ved sandsynliggørelse forstår troværdighed. Begge begreber indgår i juridisk sprogbrug. Spørgsmålet er, om jeg kan dokumentere eller sandsynliggøre. Om jeg overhovedet kan noget som helst!

Min forhåndsantagelse er, at der kan findes eksempler, der nøje knytter Kaj Munks betydning an til hændelser, der har rod i den mange-facetterede Munk, den ”hele” Munk.

Men først et kort svar til gymnasieeleven,

der ville vide, hvad det var, der gjorde Munk kendt i den brede befolkning.

Det er dagspressen, der gør Kaj Munk kendt i brede kredse

Det er min vurdering, at det er den samlede eksponering af Munk, der gør ham så kendt i samtiden, som tilfældet var. Men ind i den samlede eksponering tager dagspressen førstepladsen og gør Munk kendt i hvert et hjørne af landet.

De forskellige sider af Munks virke har nemlig ikke samme betydning eller effekt i samtiden. Nemlig fordi betydning og antal radiolyttere, teatergængere eller lyriklæsere ikke nødvendigvis hænger sammen.

Kaj Munks lyrik bliver ikke læst af det samme antal personer, som det antal personer, der læser hans artikler i *Jyllands-Posten*, *Nationaltidende*, *Kristeligt Dagblad*, *Politiken*, *Ekstrabladet m.fl.*

Munks prædikener i Vedersø Kirke bliver ikke hørt af det samme antal personer, som det antal personer, der hører hans foredrag rundt om i landet.

Kaj Munks foredrag, der tiltrækker mange mennesker, når alligevel ikke antalsmæssigt det samme antal personer, som dag efter dag, uge efter uge, læser hans artikler.

Med journalistikken er det anderledes. Aviserne kommer hver dag i store oplag og når ud til rigtig mange mennesker og i alle dele af landet. Kaj Munk ’boltrer’ sig så at sige i dagspressen¹, Hans artikler bliver læst og debatteret af tusinder. Derfor: Det er næppe forkert at pege

på journalistikken som den væsentligste faktor, når det gælder samtidens *kendskab* til Kaj Munk. Samtidsdebattøren og kulturpersonen, der står bag mere end 650 avisartikler, øvede givet indflydelse på dansk samfundsdebat i 1930'erne. Det var den skarpe og ofte udfordrende pen, der gjorde Munk kendt i brede kredse.

Hvad så med dramatikken? kan jeg (næsten) høre min gymnasieven sige. Ja, den er der også, vægtig og afgørende² og indgår med vægt i det journalistiske stof, som fylder aviserne. Dramatikken og journalistikken har i mange henseender samme tema. Tænk blot på Munks fascination af den stærke mand og diktaturet ført i 1930'erne, hans modstand mod abort i midten af 1930'erne etc.³

Selv fyldte teatersale kan ikke antalsmæssigt konkurrere med det antal læsere, der læser Munks artikler i dagbladene. Endelig: Avislæserne udgør et bredere segment end det segment, der fylder teatersalene.

Svar på spørgsmål 1: Han sidder ved smeltediglen havde betydning.

Der kan ikke herske tvivl om, at Kaj Munks dramatiske produktion, måske ikke mindst *"Han sidder ved smeltediglen"*, der fik premiere i 1938 – først i Oslo og siden i København – er med til at 'spidde' nazismens tænkning.

Med sit stykke får Kaj Munk givet et stærkt opråb ind i samtiden om at tage afstand fra den tyske jødeforfølgelse. Dermed en betydning. At K.K. Steincke i 1939 efter tysk opfordring så sig nødsaget til at forlange, at stykket blev taget af plakaten i Sønderborg, understreger stykkets betydning.

Ét særligt brev, afsendt den 29. april 1938, skal fremhæves, nemlig den jødiske rabbiner i Oslo, Julius Samuels' brev til chefen for *Det norske Teatret* efter at han har set *Han sidder ved smeltediglen*. Her siger han, at Kaj Munks stykke repræsenterer humanismens idé – "en uforglemmelig oplevelse" – som teaterchefen bliver bedt om at fortælle videre til Kaj Munk.

Selv fik Julius Samuel ikke mulighed for at takke Kaj Munk. Han blev sammen med 18 andre jøder ført til Auschwitz, hvor han døde – syg, men nægtet lægehjælp i 1942.

Svar på spørgsmål 2: Journalistikkens betydning i forhold til modstandskampen.

Jeg har trods intens søgen efter dokumentation i arkiver, dokumenter, breve med videre ikke fundet de beviser, der kan bære betegnelsen 'dokumentation', når det gælder journalistiske artikler og deres betydning i forhold til modstandskampen. Ej heller kan jeg 'sandsynliggøre'. Alligevel vover jeg den påstand, at Munks kritiske journalistpen i forhold til besættelsesmagten satte sig spor og var med til at udvikle et trods i befolkningen, en modstandsvilje. Men det får blive en påstand, for hvad der sker i sindet hos den enkelte lader sig jo ikke efterprøve, når der ikke foreligger belæg.

Svar på spørgsmål 3: Kaj Munk havde som mål at vække danskerne til modstand. Flere lod sig inspirere af hans synspunkter. Dermed betydning.

Der er *ikke* evidens for, hvad og hvor meget Kaj Munk betød for modstandskampen, men artikler og taler siden mid-

ten af 1940⁴ viser, at Kaj Munk havde som mål at vække danskerne til modstand. I litteraturen finder vi eksempler på personer, der tager Munks synspunkter og holdninger til sig og går ind i modstandskampen, enkelte med en direkte henvisning til Kaj Munk.

Jeg nævner frihedskæmperen Christian Ulrik Hansen, om hvem hans ven dr.theol. Elith Olesen, har skrevet bogen *"Jeg har levet mit liv i lyset. Christian Ulrik Hansen 1921-1944. Bondesøn. Student. Soldat. Frihedskæmper"*, der udkom i 2001 på Poul Kristensens Forlag. Bogen afspejler holdninger meget lig Kaj Munks: Ikke at kæmpe er at påtage sig skyld; friheden har en pris, som de besatte danskere må kæmpe, hvis de vil have friheden tilbage, vold kræver svar, men uden had. Gudstro og kamp skal tages alvorligt. Christian Ulrik Hansen udtrykker det med ordene at "se Guds åsyn gennem krudtslam."

I sin anmeldelse af bogen i *Kristeligt Dagblad* den 12. juli 2001, skriver Claus Grymer, at "Christian Ulrik Hansen kan med sin kompromisløshed minde om Kaj Munk, som han da også var en stor beundrer af." Jeg kan kun være enig. Det fremgår af bogen, at Elith Olesen og Christian Ulrik Hansen i 1941 var med til at "arrangere et møde, hvor Kaj Munk læste op af sit skuespil *"Niels Ebbesen"*, som ville være blevet forbudt, hvis han havde udgivet det. Dette møde var en vældig oplevelse for mig, men i endnu højere grad for Christian."

Elith Olesen fortæller, at Christian Ulrik Hansen så sent som kort før jul 1943 besøgte Kaj Munk, formentlig i et illegalt ærinde, og havde en lang samtale med

ham. "Det besøg kom til at betyde meget for ham. "Gud i vold", sagde Munk til afsked, da Christian forlod præstegården. De ord står i slutningen af alle hans breve fra fængslet."

Bedre kendt er det formentligt, at forfatteren Martin A. Hansen i lighed med flere andre i *Heretica*-kredsen⁵ var optaget af Kaj Munk. Martin A. Hansens fascination af Munk kommer fx frem i hans dagbøger⁶, hvor han skriver: "Fik i dag Kaj Munks N.E. og læste den en-to-tre. Godt, befriende." Videre følgende passage: "Nu ligger vejen foran os. Stenet og blodig bliver den, men nu fik vi mod til at gå. Du har fældet vor fjende. Langt mere end det: du har givet os troen tilbage. Så før os da! Før os, nu og igennem århundreder. Hver gang Danmark synker, så kom og løft os igen."⁷

Martin A. Hansen gik ind i modstandskampen og var en aktiv skribent i tidsskriftet *"Folk og frihed"*, hvilket var en medvirkende årsag til, at han i 1944 måtte gå under jorden. Martin A. Hansens mest kendte bidrag til tidsskriftet er *"Dialog om Drab og Ansvar"*, hvori han lader selveste Sokrates forsvare stikkerlikvideringerne. Alt under den forudsætning, at en egentlig retshandling skulle følge, når krigen var slut.

Også i dette spørgsmål var Martin A. Hansen og Kaj Munk på linje.

Endnu et svar på spørgsmål 3: Ligtoget sandsynliggør, at Kaj Munk var en person med en betydning langt ud over det sædvanlige

Kaj Munks betydning finder jeg bekræftet i det foto, der viser det enorme ligtog, der fulgte hans kiste, da den blev ført ud

af Silkeborg. Fotoet sandsynliggør en betydning langt ud over det sædvanlige.

Den folkelige tilslutning til ligtoget er en måde at vise modstand på. En nationalhelt er død og så trodser menigmand det forbud, der er nedlagt mod at følge kisten. Mange flager på halv stang. Fra Silkeborg kører rustvognen mod Vedersø. Langs ruten står der skarer af mennesker. I Herning er der flere tusinde mennesker i hovedgaden. Lige som mange er stimlet sammen i Ringkøbing. I Vedersø er flere hundrede samlet; alle har de ventet i flere timer.

Så: Kaj Munks ligtog sandsynliggør også, at han har sat sig spor. At ligtoget på samme tid er en demonstration mod besættelsesmagten, kan der ikke herske tvivl om. Derfor også de mange mennesker. Det er den 'hele' Munk, der æres samtidig med, at der demonstreres mod besættelsesmagten.

Svar på spørgsmål 4: Ved Babylons Floder og Med Ordets Sværd havde betydning.

Munks betydning er måske klarest formuleret hos professor Thorleiv Austad, der fortæller, at Norge tager Munk til sig, ja, han bliver "folkekjær". Det gør han ikke mindst ved de to prædikensamlinger "Ved Babylons Floder" og "Med Ordets Sværd"⁸. I en vanskelig tid er mange nordmænd interesseret i at erfare, hvad kirken har at sige. Så Munks ord falder i god jord, og det gør indtryk, når han fortæller, at præsterne svigter, hvis de ikke gør oprør mod uretten.

Jeg er overbevist om, at Austad skriver, som han gør, fordi han oplever, hvilke spor Kaj Munks ligefremme måde at

skrive på, sætter sig i den norske befolkning. Det er ikke journalisten Kaj Munk, men præsten, forfatteren, dramatikeren og modstandsmanden Kaj Munk, der 'fænger' i Norge, og det så stærkt, at han bliver "folkekjær". Det var Munks vedvarende og stærke opmuntring til det norske folk under besættelsen – i kampen for sandhed, ret og retfærdighed udført uden accept af kompromisser – der har givet Munk et sjældent smukt eftermæle i Norge.⁹ "For Norge var Munk i de år, hvor kritikken af ham for alvor tog fat i Danmark, fortsat en 'lysende' stjerne, hvis indsats ikke var glempt. Det gjaldt ikke mindst hans indsats i forhold til jøderne og hans støtte til Norge, da det gjaldt."¹⁰

Endnu et svar på spørgsmål 4: Breve sandsynliggør Kaj Munks betydning.

På Kaj Munk Forskningscentret finder jeg en række breve fra norske kulturpersonligheder, der fortæller, hvilken enorm betydning hans skuespil har.

Det gælder *Ordet*, *Kærlighed*, *Sejren* og *Han sidder ved smeltediglen*. Skuespilene bliver opført aften efter aften. *Ordet* har mere end 100 opførelser i Oslo og gør indtryk. Underrets betydning, Jesu betydning, bliver et tema i den offentlige debat. Munks betydning og dramatiske succes i Norge hænger nøje sammen med, at han giver svar på de spørgsmål som "brenn i hvert menneskjesinn" for nu at citere den norske skuespiller Sigurd Magnusson¹¹. Det samme kunne utvivlsomt siges på dansk grund.

Endnu et svar på spørgsmål 4: ”Frit Danmark” sandsynliggør Kaj Munks betydning.

”Frit Danmark” med undertitlen ”Med Storbritannien for Danmarks frihed” den 14. januar 1944 er interessant. Vi taler om hele forsiden. Her citeres der dels uddrag af udenrigsminister Anthony Edens tale ved en sammenkomst i London, hvor Eden hylder den danske hjemmefront og placerer Danmark som hørende til blandt de allierede, hvad vi jo formelt ikke var. Dels er der en grundig omtale af Kaj Munks begravelse i Veder sø, mindeord af professor H. Winsnes og mindeord i Det Danske Raad. Det står klart, at Munks betydning var enorm. I mindeordene fra Det Danske Raad hedder det: ”... efter den 9. april stillede han hele sit rige talent, sit varme hjerte og sin store personlighed til rådighed i kampen for Danmark, for at rejse folket og styrke det i dets modstand. Måske har ingen digter i Danmarkshistorien ydet en større indsats end han ... gennem hele sin indsats gjorde han en meget stor indsats i Danmark i disse år.”

Per Sig Møller skriver i ”Kaj Munk” fra 2014: Mordet på Kaj Munk medvirkede kraftigt til, at den amerikanske og britiske regering kom til at opfatte Danmark som en allieret.¹²

Svar på spørgsmål 5: Kjeld Abell sandsynliggør Kaj Munks betydning

Så tidligt som den 6. maj 1945 har dramatikeren Kjeld Abell en kronik i *Politiken*, hvor tyskerne får talt og påskrevet. Deres ugeringer er utallige, og så hedder det om Kaj Munk: ”Kaj Munk slængte de i en grøft, men de kunne ikke lade

ham forsvinde i en tavs grav. Han rejste sig og red i spidsen for de dødes bataljon mod det mål, de havde ofret livet, for at vi andre kunne leve i en fremtid uden at skulle slå øjnene skamfuldt ned, hver gang vi ser os i et spejl.”

– Jeg undlader ikke at nævne, at Per Stig Møller i sin omtale af Kaj Munks eftermæle i ”Kaj Munk Avisen”¹³, citerer netop disse ord.

Stærkere end Kjeld Abell udtrykker Kaj Munks betydning for os danskere kan det næppe siges.

Svar på spørgsmål 6: Mindetalerne viser en ”blåstempling” af Kaj Munk og sandsynliggør hans betydning.

Kaj Munks betydning og Nordens ”blåstempling” af ham finder jeg bekræftet i de mange mindetaler om ham i sommeren 1945 og 1946.

Det gælder talerne på Oslo Universitet og Københavns Universitet, og det gælder mindegudstjenesten i Domkirken, Vor Frue Kirke i København, hvor samtlige toneangivende kredse i Danmark er repræsenteret, fra kongehus, regering, folketing, universitet og kulturliv. Samtlige nordiske kirke er repræsenteret ved deres biskopper. Oslo-biskoppen, Berggrav, holder prædiken om en Kaj Munk, som sprænger alle grænser, også de snævre.

Munks betydning og samlingen om hans person kommer til udtryk stærkt og varmt. Litteraturprofessor Francis Bulls varme og gribende tale kommer rundt om den ’hele’ Munk. Bull undlader ikke at nævne Munks splittede sind, som i alvorens stund samlede sig om det danske folks skæbne og hans diktatorbeundring – den stærke mand. Og så bliver det un-

derstreget, at Munk er klar til at støtte Norge, da der er allermost brug for det. Som eksempel anføres, at Oslo universitets rektor, professor Didrik Arup Seip, da han sidder som fange på Grini, som en hilsen fra Danmark, modtager et brev fra Kaj Munk. Brevet bliver læst højt for fangerne ”den julekvelden”¹⁴ - og det gør indtryk.

Videre nævner jeg markeringen af 70-året for Kaj Munks død, hvor det officielle Danmark repræsenteret ved både dronning Margrethe og kirkeminister Manus Sareen var til stede i Københavns Domkirke.

Afsluttende kommentarer

Jeg er sikker på, at mine svar – så korte de er – kunne uddybes og suppleres med yderligere eksempler. Her og nu glæder jeg mig blot over, at min bekendte har meldt sig ind i Kaj Munk Selskabet. Og så vil jeg i øvrigt bruge nogle af mine svar, når det næste gang er relevant i en uddannelsessammenhæng.

Anvendt litteratur

Andersen, Knud Erik: *Hvilke hovedtemaer præger Kaj Munks journalistik, og hvordan*

var han som journalist? Munkiana, nr. 63, 2018.

Andersen, Knud Erik: *Kaj Munk og Norge – Norge og Kaj Munk*. Munkiana, nr. 56, 2015.
Andersen, Knud Erik: *nb.no/nbsok*. Munkiana, 2017, nr. 60.

Andersen, Anders Thyrring og Jørgen Jørgensen: *Martin A. Hansens dagbøger*. Gyldendal 1999.

Austad, Thorleiv: *Kaj Munk sett I lyset av den norske kirkekamp*. I *Kaj Munk: Dansk rebel og international inspirator*. Akademisk Forlag 1995.

Brovst, Bjarne Nielsen: *Martin A. Hansen. Bondeson og digter*. Centrum 1996.

Grymer, Claus: *Kristeligt Dagblad* den 12. juli 2001.

Heretica 1948-1953.

Møller, Per Stig: *Kaj Munk*, Gyldendal, 2014.

Møller, Per Stig: *Kaj Munks eftermæle*. *Kaj Munk Avisen*, Munkiana nr. 64 (særnummer), 2019.

Olesen, Elith: *Jeg har levet mit liv i lyset*. Christian Ulrik Hansen 1921-1944. *Bondeson. Student. Frihedskæmper*. Poul Kristensens Forlag 2001.

1. Andersen 2018: 38 ff.

2. Andersen 2018, 63: 38 ff.

3. Dosenrode 2015: 23

4. Fx Kaj Munks taler i Næstved og Gerlev den 15. og 18. august 1940.

5. Heretica (kættersk): Dansk litterært tidsskrift 1948-53. Ug. Af Wivels Forlag.

6. Martin A. Hansen fik ”Niels Ebbesen” den 18. april 1942. – I den første af Martin A. Hansens dagbøger 1931-46, Gyldendal 1999, ved Anders Thyrring Andersen og Jørgen Jørgensen, skriver Martin A. Hansen side 238 som anført.

7. Efter Bjarne Nielsen Brovst i Martin A. Hansen, *Bondeson og digter*, Centrum 1996, side 133 og side 79.

8. Austad 1995: 174.

9. Andersen 2017, nr. 60: 33.

10. Andersen 2017, nr. 60: 43.

11. Brev af 19. september 1933.

12. Møller 2014: 646-647.

13. Møller 2019: 11.

14. Andersen 2015, 56: 52

Hvordan fremtræder Kaj Munk i dagbladene?

Af Knud Erik Andersen

Journalistikken viser et meget forskelligartet billede af Kaj Munk. En mand med en enorm spændvidde og et stærkt intellekt. En særling, der i sig rummer mange modsætninger og en enorm vitalitet. En personlighed, der førte sig frem på så mange og forskelligartede måder - i enkelte tilfælde grænsende til det utilregnelige - at det gør det nærliggende at spørge: Hvad var Kaj Munk for et menneske, og hvad ville han?

Var Kaj Munk en charlatan og spasmer uden respekt for andre? Var han præget af en grundlæggende modsætning mellem natur og væremåde? Var han en kastebold for tilfældige luner? Var der spørgsmål, der eksistentielt betød alt for ham?

Spørgsmålene er mange.

Mit indtryk

I min optik tegner journalistikken et billede af en mand, hvis flid var enorm, og hvis samfundsmæssige engagement var stort. Artikel efter artikel, op mod 650 stk. dokumenterer Kaj Munks flid og enorme samfundsmæssige engagement. Det samme gør hans meget omfattende foredragsvirksomhed, hvor hans skuespil Niels Ebbesen var i centrum i kampen for, at Danmark skulle genrejses.

Niels Ebbesen er uden sammenligning den person og det tema, der er knyttet

dertil, Kaj Munk brugte mest i sit virke som foredragsholder fra 1940 til 1942, i sin kamp for et frit Danmark.¹ Mere end 20 oplæsninger og foredrag har jeg optalt – og i alle dele af Danmark. Langt de fleste oplæsninger og foredrag i Jylland. Dagbladenes referater giver et indtryk af, hvor langt Munk kom rundt i landet og af hans popularitet, energi og flid.

Kæmpebifald og kongehyldest.

Hvor populær Kaj Munk var dokumenteres af de mange foredrag, han blev bedt om at holde rundt om i landet. Hans foredrag, knyttet til Bogugen i 1941, der blev overværet af det danske kongepar, repræsentanter for regeringen og – ikke at forglemme – adskillige tyskere, der ikke kunne undgå at føle sig stærkt chikanerede², har gjort særligt indtryk på mig.

– Om det var uforsvarligt i situationen at sige, hvad Kaj Munk gjorde, var der mange – helt ind i Samarbejdsregeringen – der mente. Han gik nemlig ikke af vejen for med patos at lade hver eneste replik, ja, hver lille episode, i skuespillet Niels Ebbesen, være en skarp brod mod Tyskland. Så skarp en brod, at den tyske gesandt og Rigsbefuldmægtigede i København, Renthe-Fink, blev voldsomt oprørt – intet mindre end en decideret ophidselseskampagne, fandt han, at der var tale om. Bedre blev det ikke af, at Kaj Munk fik et mægtigt bifald, da Niels Ebbesen efter en skarp ordveksling stødte dolken i Grev Gerts hjerte. Sikke en udfordring!³

En modsætningernes mand

Kaj Munk var en modsætningernes mand, hvis parallel både dengang og i

dag synes vanskelig at finde. H.H. Siegmufeldt har i bogen ”*Kaj Munk – en Mand og hans Daad*” et eksempel⁴, der viser, hvor forskelligartet Munk var:

”I 1936 modtog han to Henvendelser. Den ene var fra Københavns Biskop, der bad ham skrive en Kantate ved Domkirkens Reformationsfest, den anden fra Direktør Lassen, der ønskede en Sketch til Helsingør-Revyen. Han svarede nu Nej til dem begge:

Til Direktøren skrev han:

Ja, den Idé vilde gi’
mig et Par Stykker paa Kassen –
og Dem et Par Stykker i.
Og Leben und Leben Lassen
er vel nok et Bibelsted.
Men Lassen Leben zu Lassen
- det kommer ikke mig ved.

Og til Biskoppen noget om, at naar ”Den signede Dag” og ”Vor Gud han er saa fast en Borg” og andre af Reformationens Kernesalmer var sunget, vilde man være oppe i saa højt et Plan, at hans Ord ikke kunde naa derop.”

Jeg kan kun være enig med H.H. Siegmufeldt.

Eksemplet understreger, hvad Siegmufeldt har øje for, Kaj Munks særlige position i samtiden. To så vidt forskellige personer henvender sig til Kaj Munk med et ønske om et ”godt Resultat”. Hvilken anden person i datidens Danmark og for den sags skyld også nutidens Danmark kunne forvente henvendelser fra henholdsvis en revy-direktør og en biskop om hjælp i en given sag?

Eksemplet dokumenterer videre spænd-

vidden i Kaj Munks begavelse, hvad hans meget forskelligartede journalistik også gør: Fra Martin Luther til svømmepigen Jenny Kammersgaard, fra altergang til søsyge og dansk skolelovgivning. Fra kritiske betragtninger om Samarbejdsregeringen og dens politik, til lovprisninger af kongen og dronningen.

Et vitalt menneske

Der er vel argumenterede artikler, men så sandelig også artikler, der får én til at krumme tæer. Der er modsætninger og ligheder. Der er karske, ubehagelige kommentarer og omsorgsfulde og varme bemærkninger. Først og sidst er der et levende og medrivende engagement og en viljestyrke uden sidestykke; såvel engagementet som viljestyrken kommer til udtryk i hans bredt favnende journalistik og i den foredragsvirksomhed, han udøvede. Ja, Munk var et vitalt menneske i dette ords positive betydning – og journalistikken dokumenterer det.

En charlatan og spasmager?

Kaj Munk var tidligt et kendt navn. Eksponeringen af ham var enorm. Jeg er ikke i tvivl om, at det var journalistikken, der gjorde ham kendt i brede kredse – uden dermed at forklejnne dramatikens betydning. Avisen blev holdt af de mange. Kun de færreste kom trods alt i teatret.

Hvem var Kaj Munk, når det kom til stykket? Hvorfor den meget forskelligartede optræden? Var han ikke blot en charlatan og en spasmager? Var han ikke blot ude på, at se sit eget navn i aviserne dag efter dag? Var det en forfængelighed og selvoptagethed, der drev ham til den profilering, der blev hans?

Var Kaj Munk ikke blot en begavet narcissist, en krukke, tilmed med maniske træk? Det var for mange i tiden svært at blive klar over. At tænke sig en sognepræst, der tillod sig alt det, han gjorde. Selv platheder, der gik under bæltstedet.

Hans Brix, der var professor ved Københavns Universitet og teateranmelder m.m. slutter en teateranmeldelse i *Berlingske Tidende* den 6. maj 1935, sådan: ”Den Kaj Munk dog! En Herrens Tjener, en Fandens Ka’l!” Hans Brix’ kommentar rammer plet. Om end positiv over for Munk, så alligevel spørgsmålet: Hvem var den mand dog? Var han det ene eller det andet? Var han overhovedet noget? Hverken politisk eller kirkeligt var Kaj Munk til at sætte i bås. Det fik endda være, men var han en mand, der fortjente at blive taget alvorligt? Det ene øjeblik en gavstriks og spøgefugl, og i næste øjeblik en alvorsmand med øje for landets ve og vel.

Hvad skal man svare på professor Hans Brix’ spørgsmål?

Et andet billede

Der tegner sig et andet billede af Munk end spøgefuglens; nemlig det, der binder an til hans dramatik og hans virke som sognepræst. Og det billede, der binder an til hans udfordrende foredrag og mange journalistiske artikler, der vovede de ord, der aktuelt var brug for. Ord, der i sidste instans kostede ham livet. Ord, der i Samarbejdsregeringen gjorde ham til et ”uroeligt hoved” og i tysk regi til en ”hetzer”.⁵ I dette ”andet billede” er spasmeren og drillemanden væk.

Livssyn og skiftende ståsteder

Munk repræsenterede ikke de samme holdninger gennem hele livet. Han var ikke fastlåst og slet ikke nogen vindbøjtel. Om end han var et menneske med en stærk integritet, så var han også et menneske i bevægelse. Man kan sige det sådan: Munk repræsenterer den sandhed, at et menneskes livssyn på alle områder sjældent står fast fra den tidlige ungdom til oppe i alderen.

Erfaringer og nye erkendelser, formentlig også tidsånden, førte hos Munk til skift i forhold til tidligere holdninger. Der er fx et afgørende skift i holdning fra 1932-34 til 1937-38 i spørgsmålet om jøderne. Fra at være næsten blind i forhold til jøderne og deres situation i Tyskland til en afgørende stemme i kampen for jøderne og imod nazismen i 1937-38 og til sin død i 1944.⁶

Blandt Munks mange journalistiske artikler fremhæves artiklen ”Det kristen-fjendske Tyskland”, som *Jyllands-Posten* bragte den 29. november 1936.

Artiklen viser en Kaj Munk, der i sin ”blindhed”, dog var opmærksom på, at Hitler og hans folk svigtede afgørende i spørgsmålet om jøderne, men nok kunne roses for andet, fx arbejdet med at genrejse Tyskland efter 1. Verdenskrig.

Jeg nævner også artiklen ”Brændende Europa”, hvori Munk stærkt tager afstand fra behandlingen af jøderne. Det er også her, Munk skriver om Hitler, at ”Magten har taget Magten fra ham” og dermed lægger afstand til diktatoren.

Endelig må nævnes Kaj Munks ”Åbent brev til Mussolini” den 17. november 1938, der var en opfordring til at forholde sig til jødernes forfærdelige situation og

skuespillet ”Hans sidder ved Smeltediglen”, der fik premiere i 1938. Her i dramaets form ses Kaj Munks svar på jødefølgelserne i Tyskland. På samme tid et opgør med nazistisk tænkning og en markering af et kristent menneskesyn.

Ligesom en afgørende ændring i Kaj Munks syn på jøderne kan dokumenteres, så kan den samme udvikling også dokumenteres - endda inden for samme årrække - når det gælder Munks syn på ”de stærke mænd” og demokratiet, hvad bl.a. Jon Høgh med sine artikler og bøger har dokumenteret.⁷

Det national-kulturelle

For Munk var det national-kulturelle en bærende kraft, hvad ikke mindst hans avisartikler og mange foredrag dokumenterer. En nations enhed var for Munk bundet til begrebet danskhed (ikke at forveksle med nationalisme) og ikke – hvad man måske ville have forventet – samtale, demokrati eller parlamentarisme.

Danskhed handler hos Munk ikke om en bestemt politisk eller kristen forståelse af tilværelsen; snarere er der tale om et begreb, der rimer på og har rod i slægt, adfærd og sprog.

Der er ikke tale om et statisk begreb, slet ikke, men et begreb, der ændrer sig i takt med tid og sted og væsentlige begivenheder. En nation var for Munk et skæbnefællesskab hinsides individet. Demokrati, parlamentarisme og samtale var allerhøjest sekundært. Vi er ikke blot mennesker, vi, der hører til her, vi er danskere.

Det politiske - demokratiet

Hal Koch, som var Munks samtidige, var sig bevidst, at det gjaldt om at politisere ungdommen for folkestyret. Det var ikke den nationale kultur, der skulle bære Danmark igennem Besættelsen, men det politiske, dvs. demokratiet.

Hal Koch og Kaj Munk var i 1940 enige om, at danskhed var et centralt begreb, der skulle kæmpes for. Hal Koch havde, hvad Munk ikke havde, blik for, at den kamp, der skulle kæmpes, primært måtte have sit fokus på det politiske, på demokratiet, i en tid, hvor diktatorerne førte an.⁸

Kritikken forstummede og opbakningen til Kaj Munk kom

Den brede opbakning til Munks person lod vente på sig. Men den kom, og kritikken forstummede i 1944, da det stod klart, at Munk havde sat livet ind for den sag, der stod stærkest i hans sind – Danmarks frihed. For mange stod Munk i tiden efter for alt det, de gerne selv ville have været, men ikke evnede at være. Måske blev Munk derfor et nationalt symbol.

Vanskelig at slippe

Mit billede af Kaj Munk har en karakter, som det er vanskeligt at slippe. Igen og igen imponeres man. Igen og igen må jeg læse hans tekster. Og på samme tid irriterer Munk mig grusomt, når han tillader sig flabetheder og uforskammetheder, der ikke hører nogen steder hjemme.

Jeg er på det rene med, at Kaj Munk både tog fejl og gjorde det rigtige. Derfor: Mit billede af Kaj Munk er ikke billedet af en

helt, slet ikke, men af et helt menneske med en enorm styrke og mange svagheder. Samtidig er han eksponent for en vitalitet og et værdisæt, der ikke er til at slippe. Et billede der igen og igen må iagttages.

Litteratur

Andersen, Knud Erik: Munkiana, nr. 57, 2015: Minister Gunnar Larsens dagbog og Kaj Munk.

Andersen, Knud Erik: Munkiana, nr. 58, 2016: Ikke (helt) som de andre.

Christensen, Lars: Mellem diktatur og demokrati. Anmeldelse af Jon Høghs bog: Kaj Munks Inferno, Munkiana, nr. 60, 2017.

Høgh, Jon: Kaj Munks Inferno, Bollerup Boghandels Forlag, 2016.

Siegmundfeldt, H.H.: Kaj Munk – En mand og hans Daad, Frede og C.L. Lauritzen, 1945.

Aviser: Berlingske Tidende, Kristeligt Dagblad, Politiken, Svendborg Avis og Svendborg Amtstidende.

Motiv fra prædikestolen: vi ser en menighed stå på række og en engel på en prædikestol oppe i skyerne. Billedet anskueliggør Paulus' ord i Gal. 1,8: Men om vi så selv eller en engel fra Himmelen forkyndte jer evangeliet i strid med det, vi har forkyndt jer – forbandet være han.

1. Et andet tema, der fyldte i Munks foredragsvirksomhed i 1940 er situationen i Finland, således ved Finlands-Aften i Aalborghallen, Afstemningsfest i Ringkøbing, Finlandsaften i Vemb, Finlands møde i Thorsted, Finlandsaften i Holstebro. – Stærkt og omdiskuteret står Munks tale på Ollerup Gymnastikhøjskole om Demokrati og Diktatur, jvf. ledende artikel i Svendborg Avis den 30. juli 1940. Sml. Svendborg Amtstidende og Berlingske Tidende den 29. juli 1940.

2. Se Politiken den 3/11 1941 og Berlingske Tidende den 3/11 1941.

3. Jfr. i øvrigt min artikel i Munkiana, nr. 57, 2015: Minister Gunnar Larsens dagbog og Kaj Munk.

4. Siegmundfeldt 1945: 11-12.

5. Jfr. min artikel "Minister Gunnar Larsens dagbog og Kaj Munk" i Munkiana, nr. 57, 2015 side 33.

6. Knud Erik Andersen: "Ikke (helt) som de andre", side 24 ff., Munkiana, nr. 58, 2016.

7. Jon Høgh: Kaj Munks INFERNO, Bollerup Boghandels Forlag, 2016. Sml.: Lars Christensen: Mellem diktatur og demokrati. Anmeldelse af Jon Høgh: Kaj Munks INFERNO, Munkiana, nr. 60, 2017. Se også Jon Høghs forskningsartikel i dette nummer af Munkiana: Kaj Munks opgør med diktaturet og demokratiet.

8. Jes Fabricius Møller udtalte, knyttet til sit disputatsforsvar på Københavns Universitet, at det i 1940 var svært at skelne Kaj Munk og Hal Koch fra hinanden, og han havde noteret sig, at det i i høj grad er eftertidens efterrationalisering, der har sendt dem i hver sin politiske grøft. Hal Koch var klar over, at nazisterne også slog på det nationalkulturelle, derfor var der brug for en klarere front ved at slå på det demokratiske over for den totalitære stat, som Nazityskland var. Se Kristeligt Dagblads omtale af disputatsforvaret den 5. april 2019.

Kaj Munk som journalist – holdning og stil

Af Knud Erik Andersen og Anker Gemzøe

Livet igennem var Kaj Munk næsten lige så optaget af journalistik som af digtning. Ifølge erindringsværket *Foraaret saa sagte kommer* (1942) begyndte han omtrent lige så tidligt med indlæg til aviser som med sine litterære forsøg, og der er også en prøve på det i opsamlingsværket *Med Sol og megen Glæde* (også 1942).

Journalistikken og litteraturen trak vekselvis i ham. Især når han følte Danmark truet, var det rollen som meningsdanner og profet, der stod som det vigtigste for ham. Bekymringen fulgte ham det meste af livet, men den var særligt påtrængende under og efter Første Verdenskrig og op til og efter udbruddet af den Anden. Under de bitre konflikter omkring Sønderjyllands Genforening med Danmark i 1920, havde han det ifølge sine erindringer således:

Det dagedes klarere og klarere for mig, at skulde der være Haab om en Fremtid for det tusindaarige danske Folk, maatte der en Sindsforandring til i det. Det, Danmark havde Brug for, var en Profet. Det faldt over mig som noget meget tungt, at hvad jeg havde Evner til at være, var blot Digter” (283).

Og i ”Gerlevtalen” fra sommeren 1940 anklagede han ”Kunsten og mig selv, især mig selv, for at have givet Skønheden for meget og Sandheden for lidt, for at have ladet Æstetikken sidde over Profeten” (Munk 1949: 180).

De stilgreb, som Kaj Munk anvender i sin

journalistik, er vel at mærke de samme, som han bruger i alt, hvad han har skrevet. Et meget sammensat sprog i mange tonerarter og spring fra et højt til et lavt stilleje er karakteristisk for ham. Stilen er manden. Den modsvarer nøje de selvmodsigende tilbøjeligheder i Kaj Munks ustabile personlighed. Marc Auchet har karakteriseret hans stil således: ”Hans stil er rastløs, sprælsk, altid meget levende, ofte nærmest talesprogsagtig, der er ideer i trængsel, nogle gange i direkte konflikt” (Auchet 1997: 39). Hertil svarer også et ønske om til hver en tid og uanset genre at skille sig ud, at provokere og at underholde.

Ligesom de samme stiltræk kan findes over alt i Kaj Munks skrifter, er der flydende overgang mellem journalistiske genrer, prædikener og litteratur. I lighed med andre af tidens forfattere offentliggjorde Kaj Munk alt muligt i aviser og tidsskrifter: digte, noveller og anden kortprosa, rejsekildringer, naturskildringer og ikke mindst jagtbreve (som siden blev selvstændigt udgivet), portrætter, boganmeldelser, teologiske og kirkelige indlæg samt hårdkogt politisk polemik.

Og når Kaj Munk polemiserede og moraliserede entydigt i sine prædikener, var han ikke mindre grov i sine virkemidler, end når han ytrede sig som meningsdanner i aviserne. Når han ikke kunne holde pegefingern tilbage i sine litterære værker, forholder det sig på samme måde.

Alligevel er det vigtigt at fastholde en principiel forskel mellem *funktionen* af de samme stilistiske greb, når Munk tager dem journalistisk i brug som ”Profet”, og når han optræder som ”blot Digter”. Hvor han fx anvender paradokser og ordspil som polemiker, tjener de generelt

til at forklejne og latterliggøre en given modstander, at indsnævre og lukke. Men i Kaj Munks frit fabulerende journalistiske prosa – og endnu langt mere de bedste litterære værker – kan ordspillet have en anderledes funktion.

Herom siger Ulla Albeck i *Dansk Stilistik*: ”Hvor det (ordspillet) ikke udarter til tomt Klangvid, men virkelig lader Tanken slaa en uventet Koldbøtte, kan det være af ganske vittig Effekt”.¹

Retorikken har siden antikken rettet opmærksomheden mod holdningen i ytringer, deres henvendelsesfunktion, deres formål. *Stilistikken* ser nærmere på de figurer og greb, hvorigennem denne funktion kommer til udtryk. I det følgende vil vi først påpege nogle generelle træk i Kaj Munks journalistik på grænsefeltet mellem holdning og stil. Derefter zoomer vi ind på nogle af hans mest karakteristiske retoriske og stilistiske greb gennem en eksempelanalyse af artiklen ”*Barnet er Livet og Fremtiden*” fra 1936.

Kaj Munks journalistiske profil

Kaj Munk var ikke elev af Danmarks Journalisthøjskole, og således ikke trænet i ’nyhedstrekanten’. Så det er ikke hos Kaj Munk, man finder den vigtigste nyhed i første sætning eller i første afsnit. Det er heller ikke den objektive, strengt saglige journalist – dokumentaristen – der giver sin vurdering eller kommentar til dette eller hint. Det er den engagerede, ofte fornøjelige journalist, der udfordrende, til tider flabet, fortæller, hvad han finder rigtigt og forkert. Ikke så underligt, at Christen Friberg i en anmeldelse kalder ham for ”Skorpionen fra Vedersø”.²

Polemikken

Munk synes at elske polemikken. Han bliver ved og ved. Hans svaghed er i vores optik afgjort en manglende vilje til saglig argumentation, hvad han i øvrigt selv indrømmer. ”Hvorfor begynde paa noget saa sagligt og kedeligt som at dokumentere?”³

Skældsord flyver fra ham og til alle sider. I Studenterforeningen siger han i 1935: ”Jeg ligger inde med et komplet Lager af sunde Skældsord mod Politikere, Kritikere, Dramatikere, Presse og Gejstlighed”.⁴

Ganske fornøjeligt kan man måske synes og på samme tid udtryk for, at der i en længere årrække næsten ikke var nogen offentlig debat, hvor han ikke gav sit besyv med. Igen og igen følte han sig kaldet til at forsvare eller angribe synspunkter og holdninger knyttet til vidt forskellige emner: Pacifisme, svangerskabslovgivning, dødsstraf, den nye bibeloversættelse, vejforholdene i Vestjylland, grundlovsdebatten osv.

Polemikken synes i det hele taget at være en del af ham, og i sammenhæng hermed slår det uforskammede for ofte igennem. Kendt er eksemplet med hans ord om lektor K.G. Brøndsted: ”Naar Folk har naaet en vis Alder, maa Ungdommen opgive at overbevise dem og blot vente paa, at de dør”.⁵

Dette citat og flere af samme skuffe gav Munks kritikere noget at bygge på.

Lidenskaben

Den medrivende og energiske stil skabte stor opmærksomhed omkring hans synspunkter. Ikke mindst i de sager, der optog ham mere end andre, spores et lidenskabeligt engagement, som også var et ka-

rakteristisk træk hos ham. Lidenskabeligheden gjorde, at Munks artikler kunne bide og rive. Eller som han skriver:

”Sandheden er ikke rolig og værdig og ophøjet. Den bider, river og slaar.”⁶

Dette træk er fremtrædende i de celebre personsager, hvor han ytrede sig markant, fx i Skat Rørdam-sagen, Laier-sagen og Otto Larsen-sagen. Personsager, som Munk fandt anledning til at blande sig i. Ikke fordi han var enig med sagens hovedpersoner, men fordi han fandt det vigtigt at den enkeltes forståelse af sandheden kom frem. For Munk et spørgsmål om en grundlæggende respekt for den enkelte og ytringsfriheden.

Dialogformen

Et særkende for Munk er dialogformen. Et eksempel fra 1932: ”Er der nogen af Dem, der læser ”Tidehvervet”? Naa ikke! Det glæder mig. Det skal De heller ikke gøre. Oh, De ved ikke engang, hvad Tidehvervet er for noget. Det skal jeg forklare dem. Det er Barthianernes Blad. Aha, De ved heller ikke, hvad Barthianere er for noget. Det var værre; det er meget vanskeligt at forklare. Jo, ser De...”⁷

Underholdende – ja!

Billeder og allusioner

Billedtale var ikke Munk fremmed.⁸ To eksempler:

Der eksisterer næppe det Ord i dansk Tunge, som Rørdam ikke kan finde et rim til. D.v.s. finde – jeg tror, de kommer til ham af sig selv. I alle slags Gangarter. Nogle indfinder sig i Deputation, andre kommer uartig væltende med en Finger i Næsen.

Naar vi engang har nedsvælget Bærmen af det Nedværdigelsens Bæger, han med

Torden og Taarer har truet os med, og som nu saa kraftigt holdes os for Munden, da vil man ud af hans efterladte Værk hente Syner og Toner til Livet i det unge Storrige Norden.

I en omtale, ”*Der brænder en Ild*”, af Thit Jensens historiske roman *Valdemar Atterdag* hedder det:

Der er aldrig skrevet Mage til Bog paa Jorden. Der er ikke Livsappetit i den, men Livsforslugenhed indtil Glubskhed. Den er som Gedden, der sluger Fisk, som er større end den selv.

Thit Jensen er et Krater. Vore andre Romanforfattere er oftest smaa Lejrbaal af folk, der er ude at ligge i Telt, og det regner.⁹

I sin nekrolog over fætterten Nis Petersen skriver Kaj Munk: ”Nu har Dødens Bor og Dirk og Fil sprængt Nis Petersens Hjerte”.¹⁰

Dette stærke billede, som er et ledemotiv i nekrologen, er samtidig et citat fra Nis Petersens måske berømteste digt: ”*De små børns smil*” fra hans debutsamling *Nattens Pibere* (1926). Sådanne underforståede citater, litterære allusioner, er endnu et karakteristisk træk i Kaj Munks stil, også i journalistikken.

Det overstrømmende - hyperbolet

Til billedet af Munk som sprogkunstner hører, at han kunne være overstrømmende, grænsende til det overgearede i sin ros, når det faldt ham ind. Således også i omtalen af Nis Petersen, hvis hovedværk, romanen *Sandalmagernes Gade* (1931), han ophøjer som ”et Værk, som ingen Fremtid kommer udenom, saa længe Danmark lever og har dansk Aand i sig.”¹¹

Uden forbehold af nogen art hylder Kaj Munk skuespilleren Poul Reumert knyttet til hans 60-års fødselsdag.¹² Munks beundring og respekt for den kendte skuespiller er udtalt. Forbeholdene er væk. Det gælder Poul Reumerts sprog, som ”monumentalt Dansk, og De har alle Bogstavernes Detailler med i Ordets Plastik. [...] Og saa til Slut: til Mester af Kløgt og Vilje og tøjlet Lidenskab, af ensrettet Fantasi, af Fest og Glans og Overskud af Kraft!” Nok kunne Munk være en skorpion i sin brug af sproget, men når det gjaldt Poul Reumert, var hyldesten uden forbehold: ”Bravo, Mester, vi vil gerne bøje Hovedet for Dem og hviske: Tak, Landsmand.” Som det er fremgået, er overdrirelsen som figur, hyperbolet, vel at mærke lige nærliggende for ham i ros og i polemik.

Retorik og stil i en artikel af Kaj Munk

Retorisk set er Kaj Munks journalistik næsten altid holdningspræget: den udtrykker meninger og søger at overtale, er gennemsyret af et ønske om at påvirke

læseren. I den overtalelsesfunktion, som de fleste tekster har noget af, kan man ifølge retorikken hovedsageligt betjene sig af en appel til logos – altså intellektet, til etos – påberåbelse af den talendes troværdighed og appel til sansen for moral, eller endnu mere følelsesbetonet til patos – lidenskab, følelserne.¹³

Journalisten Kaj Munk appellerer udpræget til følelserne. Det viser sig også i de stilgreb, han især søger mod.

I Ulla Albecks klassiske *Dansk Stilistik*, der i sin oprindelige udgave fra 1939 rummer et af de første bidrag til en karakteristik af Kaj Munks stil, nævnes han udtrykkeligt i forbindelse med disse stilfigurer: karakteriserende navne, besjæling, ordspil, gentagelser, antitese (modsætninger, kontrast) og vision (”den Teknik at fremmane Billeder, Syner, Drømme eller lignende”¹⁴).

Vi vil i en eksemplarisk analyse søge at vise, hvorledes stilgreb som disse og flere til samvirker retorisk i Kaj Munks journalistik. Eksemplet er artiklen ”Barnet er Livet og Fremtiden”. Den blev trykt i Jyllands-Posten 31. maj 1936 og genoptrykt i *Himmel og Jord. Kronikker m.m. 1938*.

Artiklen er disponeret i tre dele, som nogenlunde følger retorikkens traditionelle *disposition*. Først ”en sagsfremlæggelse eller fortælling”.¹⁵ I denne første del begynder også næste trin, argumentationen, med en positiv fremlæggelse af den rette holdning (*bevisførelsen*).

I næste afsnit følger så en art referat og *gendrivelse* af modpartens synspunkter. Sidste del skærper så denne *gendrivelse* til det yderste ved at udpege modpartens synspunkter som symptomatiske for samfundstilstanden og udmale de yderste konsekvenser af dem.

Artiklens indledende fortælling er en lille dramatisk situation, dialog med markante replikker: ”En Kontordame i København havde i Paasken Besøg af sin Søster fra Landet. Dér røg altsaa en Krystalvase. ”Og hvad skal jeg gøre ved Skaarene, Mie? Kan man lægge dem i Skraldespanden?” I de københavnske Skraldespande kan man lægge alt, lige fra Glasskaar til Barnelig.”¹⁶

Her bruger Munk karakteristiske stilistiske greb som dramatisering, sidestilling af det umage (glasskår – barnelig) og karakteriserende navn. At den kyniske københavnske kontordame hedder Mie, en moderne forkortelse af Gudsmoder-navnet Maria, rummer en indirekte satire. Artiklen igennem er der udstrakt brug af dramatiserende træk som spørgsmål og svar samt personificerende henvendelse.

Artiklen tager sit udgangspunkt i udbredelsen af barnemord. Barnelig associeres med København, men det tilføjes, at de også kan findes ”i Drænrør paa Markerne”. I hvilken retning skulle staten gå ”for at raade Bod paa al denne Skændsel og Jammer”, er spørgsmålet, og svaret er: ”I een eneste: Til af skabe Ærbødighed for Svangerskabet, til for enhver Pris og paa alle Maader at hilse Barnet velkomment og værne om det, saa saare det overhovedet lader sig ane, saa sandt som Barnet er Fremtiden, er Menne-skeheden, er selve Livet” (201). Det er titelbegrebet, der her slås an, og standpunktet funderes i en *vitalistisk* tankegang, som den er gennemgående over alt hos Kaj Munk.

I ægteskaber bør det igen være sådan, ”at et Hjemms Sundhed maales paa Børneflokkens Tal”. Hvad ”uægte Børn” angår, tages der afstand fra både forførere og

forførte – ”men – men – men – o, forunderlige Liv i al din dybe Ulogik, vi vover at følge dig! – i samme Øjeblik den unge Pige viser sig frugtsommelig, er der ikke længere Tale om Brøde eller Ynkverdighed; thi hun er helliget af det Liv, hun skal føde” (ibid.).

Denne passage kombinerer til overflod fire stilistiske figurer. *Gentagelse* i form af *epizeuxis*: identisk gentagelse af samme ord. *Besjæling* af det abstrakte ord ”Liv” i sammenhæng med *apostrofe* – personificerende henvendelse til det besjælede begreb. Og endelig *paradoks*: Livet bør følges i sin ”forunderlige Ulogik”.

Den retorisk effektfulde gentagelse, *epizeuxis*, anvendes også i den efterfølgende besværgelse, at ”en kristen Stat har Pligt, Pligt, Pligt til at gøre alt, hvad den evner, for at en Kvinde i det Øjeblik, hun første Gang fornemmer dette hemmelige Tegn inde paa sit Væsens dunkle Tavle, skal opleve sit Livs rigeste Stund” (202).

Over for moderskab bør ingen form for forargelse tolereres, hedder det i denne indledende standpunktmarkering. Den hjælp til enlige mødre, Munk her anbefaler, blev rent faktisk varetaget af *Mødrehjælpen*. Den blev stiftet som en privat hjælpeorganisation i 1926, men blev inddraget i de sociale reformer i 1930’erne. Her fik den ganske stor betydning, bl.a. gennem initiativer til en uddannelse af *socialrådgivere*.

Artiklens første del munder ud i en absolut enten-eller-erklæring: ”Et Barn bliver til, for at det skal fødes, en Kvinde undfanger, for at hun skal blive Moder. Alt andet er Forbrydelse og Svineri” (ibid.). Fremlæggelse og ’positiv’ argumentation sætter rammen for en *gendrivelse* gen-

nem kontrast. I denne antitese mellem moderskab og forbrydelse reduceres alle spørgsmål omkring seksualitet, undfangelse, fødsel og børns vilkår til et enkelt alternativ under afvisning af alle andre muligheder og nuancer.

I midterdelen kommer der kød på denne gendrivelse, idet den konkrete anledning til artiklen introduceres:

Hr. Steincke, en Mand halvfuld af sund Tænke-maade, har nedsat en Kommission til at overveje hele dette Spørgsmaal, og den har i disse Dage ladet høre fra sig. Man kan ikke just sige, at det er de her optrukne Stier, disse Herrer og – o, Ufat-telighed! – Damer er slaaet ind paa.

Denne Komité til Udryddelse af Menne-skeliv fremsætter Forslag, bag hvilke der ligger et Syn paa Elskoven, som – ført ud i Konsekvensen – stiller den paa Fod med Sager som Bajerskøl og Snaps, for hvilke Ingredienser man jo ogsaa kan ud-pumpes, om man er kommet for Skade en Aften og har nydt til Overmaal (202).

At Steincke er ”halvfuld af sund Tænke-maade” er et for Munk typisk *ordspil*, en studentikos *brander*, der krediterer mi-nisteren for hans meget forsigtige hold-ning; Steincke vendte sig konsekvent imod at anerkende *sociale* indikationer for abort. At kommissionen også overve-jede sådanne muligheder i lyset af mange fødsler i fattige, børnerige arbejderfami-lier, kvalificerer den i Munks fremstilling som en ”Komité til Udryddelse af Menne-skeliv”. Kvinders deltagelse i dette arbej-de udløser et højlydt *udbrud*: ”o Ufatte-lighed! – Damer”. Det er ubestemmeligt, om det er kvinders deltagelse i en sådan kommission eller de overvejelser og anbe-falinger, de deler med andre i den, der er ufattelig(e).

Den livsholdning, at elskov er livets mål på linje med andre tidsfordriv, ses som et tidstypisk udtryk for en homoseksuel ni-vellering af kønnene, der har sit udgangs-punkt i Verdenskrigen: ”De unge Mænd i Skyttegravene havde ikke andre end sig selv. Men den Vane kan Pigerne jo sagtens tjene dem i. Naar de faar klippet Haaret af og sultet Brysterne af sig og en Cigaret vippet ind i Mundvigen, ’saa mangler de jo ikke saa meget’, som der stod i visen, for at være Dreng selv” (ibid.).

Efterkrigstidens kvindemode forklares som en indrømmelse til mandlig homo-seksualitet.¹⁷ Holdningen til elskov er endnu en konsekvens. Og til denne hold-ning svarer opfindelsen og udbredelsen af prævention. Denne æra i menneskehe-dens historie navngives med ironisk be-gejstring ”Gummitiden”: ”Lykkelige Tid! Frigjorte Menneskeslægt! Forbi er Stenalder, forbi er Jernalder! Gummiti-den er inde: Ned ad Bakke farer vi paa det fjedrende Gummi, og vil nogen føle paa Pandeben eller Rygrad, saa siger det Svup” (203).

Artiklens sidste del forbliver i et ironisk og grotesk toneleje. Heri udfoldes det bil-ledlige i et skrækindjagende fremtidssyn af den ’fagre nye verden’, som kommis-sionens arbejde forjætter. Dansen går, ikke om en guldkalv, men om noget, der ligner en narresut.

De næste skridt er ”Drabspavilloner i alle Stationsbyer”; seksualundervisning i skolerne; og da ethvert svangerskab ”medfører Mulighed for en Forringelse af Moderens personlige familie- og sam-fundsmæssige Stilling”, er den logiske, ultimative konsekvens ”Forbud mod Fødsler”. Jordens skæbne er allerede foregrebet af månen, der har god grund til at grine fjollet: ”Den har ogsaa engang

haft Mennesker, der gennemgik alle Grader af Civilisation. Og nu hænger den der og dingler, idiotisk, uddød, ingenting til" (204).

Artiklen, der begyndte med et lille hverdagsdrama, munder ud i en kosmisk vision af menneskehedens undergang. Alle de oplysningsmæssige, helbredsmæssige og sociale problemer, som den omtalte kommission har søgt at forholde sig til, reduceres til et mål om at udrydde menneskelivet. Homoseksuelle tendenser, formindsket polarisering af kønsroller, udviklingen i kvinders tøj- og kropsidealere (som den viste sig i 1920'erne), seksualundervisning i skolerne, adgang til prævention og enhver mulighed for abort, uanset begrundelse, er alle udtryk for "Gummitiden", symptomer på den sygdom til døden, hvis prognose er menneskeslægtens undergang.

Der er ironisk satire og overstrømmende profetiske dimensioner i denne *åbenbaring*, dette apokalyptiske *syn* af de sidste tider. Retorikkens virkemidler samstemmes i en *overtalelse* og *gendrivelse* med en stærk appel, ikke til *intellektet*, men – i overensstemmelse med livets "dybe Ulogik" – til *følelserne*. Denne rettethed kommer til udfoldelse gennem en righoldig brug af dertil egnede stilistiske figurer og greb.

Kaj Munks journalistik omfatter som nævnt en hel del andre genrer og tonaliteter. Men holdning, retorik og stil i "Barnet er Livet og Fremtiden" er meget karakteristisk for Kaj Munks profetiske *meningsjournalistik*, således også for hans gentagne forsøg på at overtale den danske offentlighed til at indse demokratiets nedrigthed og diktaturets mange

fortrin. I disse forbindelser smeltede traditionalisme og vitalisme sammen i en hård blanding.

Stil og holdning

– bredde og snæverhed

I sprog og stil har den farverige Kaj Munk 'paletten fuld'. Gennem dramatiske situationer, slående dialoger og opfindsomme navne fanger han på fornøjelig vis sine læsere, der *må* videre i teksten. Anråbelse af besjælede begreber og personificerede værdier, krydret med affyring af flabede brandere, bidrager til underholdningen. Slående billeder, manende gentagelser og knaldende antiteser slår pointerne fast. Begeistrede eller satiriske overdrivelser anskueliggør positive og negative konsekvenser. Og det hele munder ud i uafrystelige profetiske syner. Skribentrollerne skifter mellem den gode fortæller, den lidenskabelige beundrer, den engagerede naturelsker, den ironiske ordvrider, den aggressive polemiker og den bidende skorpion.

Engagement, stilistisk opfindsomhed og flair for det underholdende kendetegner Kaj Munk i alt, hvad han har skrevet.

I hans bedste værker gør det retoriske og stilistiske højtryk, der stiller os over for udfordrende livsvalg, fremstillingen tankevækkende og øjenåbnende. Når retorik og stil i meningsjournalistikken står i en moraliserende hensigts tjeneste, bliver den først og fremmest polariserende og snæversynet reduktiv.

Litteratur

- Munk, Kaj 1942: *Med Ordets Sværd. Danske Prædikener 1941-42*. København: Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck).
- Munk, Kaj 1948: *En Digtets Vej og andre Artikler*. Kaj Munk Mindeudgave. København: Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck).
- Munk, Kaj 1949: *Dagen er inde og andre Artikler*. Kaj Munk Mindeudgave. København: Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck).
- Munk, Kaj 12. december 1939: Nationaltidende.
- Munk, Kaj 7. april 1935: Nationaltidende.
- Munk, Kaj 24. september 1932: Jyllands-Posten.
- Munk, Kaj 30. oktober 1932: Jyllands-Posten.
- Munk, Kaj 17. november 1940: Nationaltidende.
- Munk, Kaj 14. marts 1943: *Nis Petersen in memorandum*. Jyllands-Posten.
- Munk, Kaj 25. marts 1943: *Til lykke, Poul Reumert*. Berlingske Aftenavis.
- Albeck, Ulla (1939)1963: *Dansk Stilistik*. København: Gyldendal.
- Andersen, Knud Erik 2018: ”Hvilke hovedtemaer præger Kaj Munks journalistik, og hvordan var han som journalist?” *Munkiana nr. 63*.
- Andersen, Knud Erik 2019: ”Hvordan argumenterer Kaj Munk?” *Munkiana nr. 65*.
- Andersen, Knud Erik 2019: ”Hvordan fremtræder Kaj Munk i dagbladene?” *Munkiana nr. 66*.
- Auchet, Marc 1997: *De lollandske stjerner. Kaj Munks forfatterskab set på baggrund af hans liv*. København: C. A. Reitzel.
- Gemzøe, Anker og Pahuus, Mogens 2019: *Kaj Munks digtning og livssyn*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Fafner, Jørgen 2005: *Retorik. Klassisk og moderne*. København: Akademisk Forlag.
- Fribert, Christen 3. september 1932: Ekstra Bladet.
- Jørgensen, Charlotte og Villadsen, Lisa (red.) 2009: *Retorik. Teori og praksis*. København: Samfundslitteratur.

1 Albeck 1939/1963: 153.

2 Ekstra Bladet 3. september 1932.

3 Nationaltidende 12. december 1939.

4 Nationaltidende 7. april 1935.

5 Jyllands-Posten 24. september 1932.

6 Munk 1942: 52.

7 Jyllands-Posten 30. oktober 1932.

8 Det ses bl.a. i Forord til Valdemar Rørdam: Danmark i tusind År. Udvalgte Digte. Nyt Nordisk Forlag, 1940:

”Den, som vil, kan væbne sit Væsens Frihed, selv med ufri Haand.”

9 Kaj Munk 17. november 1940: Nationaltidende. Munk 1949: 214 og 216.

10 Kaj Munk 14. marts 1943: *Nis Petersen in memorandum*”, Jyllands-Posten. Munk 1949: 312.

11 Kaj Munk 14. marts 1943: *Nis Petersen in memoriam*, Jyllands-Posten. Munk 1949: 311.

12 Kaj Munk 25. marts 1943: *Til lykke, Poul Reumert*. Berlingske Aftenavis.

13 Jf. Fafner 2005: 41-58.

14 Albeck 1963: 196.

15 Fafner 2005: 27.

16 Munk 1948: 200.

17 En tilsvarende forklaring findes i Jakob Paludans romaner fra 1920'erne, ikke mindst Søgelys (1923) og Markerne modnes (1927).

Flirtede Kaj Munk med nazistisk tankegods i sin journalistik?

Af Knud Erik Andersen

Undersøgelse

Nærværende undersøgelse knytter an til et spørgsmål, jeg ofte møder som foredragsholder om Kaj Munk. Spørgsmålet lyder:

”Mener du, at journalistikken giver grundlag for at omtale Kaj Munk som nazist?”
– Eller (en variant af samme spørgsmål)
– ”Mener du ikke, at Kaj Munk - uden selv at være nazist - flirtede med nazistisk tankegods i såvel sin journalistik som i sin dramaturgi?”

Såvel det ene som andet spørgsmål forudsætter, at begrebet nazist afdækkes – defineres.

Metode

Præsentation af, hvordan gængse ordbøger og leksika definerer begrebet ’nazist’ efterfulgt af en undersøgelse af Kaj Munks journalistik og dramatik for udsagn, der viser overensstemmelse mellem begrebsdefinition og udsagn.

Ordbøger og leksika

”Politikens ”Retskrivnings- og Betydningsordbog”¹, fortæller, at en nazist er en ”tilhænger af nationalsocialismen”, som er en ”politisk bevægelse i Tyskland i 1930’erne og 40’erne, som byggede på nationalsocialisme og ideer om, at den

ariske race stod over andre, og at samfundet skulle ledes af én fører”.

I NDSAP’s partiprogram indgik bl.a.: Anti-parlamentarisme; pangermanisme², racisme, racehygiejne, antisemitisme, anti-kommunisme, diktatur og modstand mod økonomisk og politisk liberalisme.

Den tyske udgave af *Wikipedia 2019* skriver om ”Nationalsozialismus”, at der er tale om ”en radikal antisemitisk, racistisk, nationalistisk, folkelig, socialdarwinistisk, antikommunistisk, antiliberal og antidemokratisk ideologi”³.

Nazisme og kompromittering

Svend Andersen, der var professor i etik og religionsfilosofi på Aarhus Universitet, har givet sit bud på, hvad nazisme står for:

”Nazismen er den tankegang, ideologi, livsopfattelse – eller hvad man nu vil kalde den – der ligger bag og retfærdiggør de mest grusomme handlinger, menneskeheden endnu har kendt. Fuldstændigt uskyldige mennesker – voksne såvel som børn – blev kynisk og brutalt henrettet, bare fordi de var jøder eller ”lebensunwertes Leben”. Enhver, der har stået foran en krematorieovn i en tidligere koncentrationslejr må bekræfte den vurdering. Det er godt, at vi stadigvæk bliver mindet om nazismens umenneskelighed. Nazismen repræsenterer en nedrighed, som sprænger alle begreber om ondskab.”⁴

Svend Andersen udfordrer – i hvert fald undertegnede og sikkert mange andre Munk-interessererede – med følgende:

”Derfor er det i virkeligheden umuligt at

forholde sig til nazismen uden at tage moralsk stilling til den. Og derfor er det heller ikke muligt at tale om andre menneskers forhold til nazismen uden at tage moralsk stilling til de pågældende.

Og et menneskes forhold til nazismen indebærer et ubetinget enten - eller: Enten tager man afstand, eller man gør sig til sympatisør. Selv den tilsyneladende mest uskyldige forståelse – som beundringen af Hitler for at få togene til at køre til tiden – kompromitterer den forstående.”⁵

Svend Andersens udsagn knytter an til en debat om filosofien og teologen K.E. Løgstrup og hans forhold – ikke forhold til nazismen. For Svend Andersen står det klart, at det ikke kan påvises, at ”Løgstrup viste forståelse for eller fascination af nazismen.”⁶

Hvad så med Kaj Munk?

Spørgsmålet er, om Kaj Munk var præget af nationalsocialismens ideer i en grad, der gør det rigtigt at mene, at han en tid flirtede med nazistisk tankegods - om han viste forståelse for eller fascination af nazismen - eller om han rettelig må betegnes som nazist. Det må undersøges!

Hvordan var det nu?

- *Flirtede* Kaj Munk ikke med nationalsocialismen først i 1930'erne og udtrykte han -ligeledes i samme årrække – ikke sin forståelse og accept af den politik Hitler stod bag? Jo, det gjorde han, men sætter det ham i bås som nazist?
- Var det ikke Kaj Munk, der vendte sig mod parlamentarismen og demokratiet og fandt, at det var en snakkeklub, der ikke evnede at

handle, dvs. tage de nødvendige beslutninger? Jo, det var det.⁷ Men gjorde det Munk til nazist?

- Var der ikke noget med, at Kaj Munk gendigtede Shakespeares Hamlet og gjorde Fortinbras til en jysk nazi-fører, der i slutscenen overtager magten i Danmark efter at demokratiet havde vist sin uuelighed? Jo, det gjorde han, og det er også sandt, at mange teatergængere og aviser fandt, at Kaj Munk nu – vi er i marts 1935 -endelig havde afsløret sig som ”fuldblods Nazist”. Men en gendigtning af et skuespil ført op til nutiden giver vel ikke svar på spørgsmålet om nazisme? Skuespil er i en kategori for sig. Privatperson og skuespilforfatter skal vel ikke nødvendigvis slås i hartkorn?
- Førertanken var ikke Kaj Munk fremmed, tværtimod. Såvel Mussolini i Italien som Hitler i Tyskland havde langt op i 1930'erne Kaj Munks sympati og beundring. Det kan dokumenteres, men gjorde det ham til nazist?

En sommer gik på hæld

Lad os bruge lidt mere tid på kritikken af Kaj Munk. Der er nemlig ikke nogen grund til at forsøge at skjule, at Munk i en årrække var forankret i en tænkning, vi i dag har svært ved at fatte. Og det i en grad, der har plettet hans ry også selv om, han senere blev nationalhelt og hyldet af lav og høj.

Ikke mindst i sommeren 1945 og i de første år efter var Kaj Munk i høj kurs.

Men sommeren 1945 gik på hæld, og på samme vis gik det med Kaj Munks ry. Mange⁹, ikke mindst såkaldt kultur-radikale og marxister, havde brug for, at nationalhelten fik, hvad han fortjente – sandt eller ikke. Og den fik ikke for lidt.

Journalistikken er nok vores bedste kilde, når det handler om at finde udtalelser, der har plettet Munk. Kønne er ordene ikke. Tværtimod. Dramatikken og prosaen kan også bidrage med Munk-udsagn, der får én til at krumme tæer. Lad os se på nogle eksempler; der kan findes mange flere:

- 1934: *"men først og sidst er det nationens snyltedy, de fædrelandsløse, internationalismens kapitalpak, frem mod jøderne, frem mod bankerne, frem!"*¹⁰
- 1934: *"Hvad har det ikke kostet Hitler at overvinde sig selv og bringe det blodige offer. Han gjorde det for Tysklands skyld. Han handlede stærkt og klogt, han handlede kristeligt og stort. Sammenbidt, rede gik han ind under det frygtelige ord ansvar; der er en ukendt glose i parlamentariske lande."*¹¹
- 1936: *"Ingen dansk kan ære Hitlers dåd mere end jeg."*¹²
- 1938: *"umuligt andet end at prise det Hitlerske styre for klogskab over klogskab."*¹³
- 1939: *"nær ved at være en Gud, som det er muligt, når han dog blot er et menneske."*¹⁴
- 1939: *"den tysker, der blev vor tidsalders verdensnavn, medens han*

*kæmpede under sit eget kors – sin egen korsfarertanke om Blut und Boden i fredens vældige navn."*¹⁵

- 1940: *"Det Tyskland, vi ser i dag, er hans værk, og han har gjort det ved ånd, ved det levende ord."*¹⁶
- 1940: *"Demokratiet ligger på lit de parade. Det gør mig ikke ondt, for jeg har ikke haft børn med demokratiet. Jeg sørger derimod grænseløst over den måde, det er sket på."*¹⁷

Om ovenstående udtalelser gør Munk til nazist er i min optik tvivlsomt. Det er da heller ikke ordet nazist Munks stærkeste kritikere hæfter på ham. Derimod hedder det hos historikeren Henning Tjørnehøj, at det kritisable hos Kaj Munk var hans foragt for demokratiet.¹⁸ Som Tjørnehøj skriver:

"Rejsebrevene" blev i 1934 udsendt som bog. Den blev årets bestseller. I dens afsluttende kapitel skriver Munk: I begyndelsen var ordet, men så kom parlamentarismen med vrøvlet som bærende princip. Året efter karakteriserede han demokratiet som tjenligt til bisættelse på møddingen. Ja, det kom så vidt, at han omtalte demokratiet som en forbryderisk statsform."

Nazistisk tankegods. Munks nazistiske periode

I såvel Tv-udsendelsen *"Store danskere"* som i *"Mere Munk"*, bruger Per Stig Møller vendingen Munks "nazistiske periode", hvilket enkelte har fundet er en uheldig formulering, fordi den kan opfattes sådan, at Per Stig Møller åbenbart skulle mene, at Kaj Munk en tid var nazist.

Blandt Per Stig Møllers kritikere nævner jeg forfatter og fhv. sognepræst Svend Aage Nielsen, der i artiklen ”*Korrektio-ner til udsagn af og om Kaj Munk*”¹⁹ har stillet sig kritisk over for Per Stig Møllers sprogbrug: ”Selvom Per Stig Møller har udtalt sig forkert i TV-udsendelsen om ”*Store danskere*” ved i den tale at tale om Munks ”nazistiske periode”, så skriver han i den genudgivne ”*Mere Munk*” det stadigt om Munks ”nazistiske periode”, fordi han tolker, hvad Kaj Munk sætter til debat i sin version af Hamlet uden at respektere, at alle dramaer har deres egen kategori”.

Men gør Per Stig Møller nu også det? I en mail til Per Stig Møller primo oktober 2019 har jeg bedt ham om at forholde sig til ovenstående problemstilling. Svaret er éntydigt: at Kaj Munk ikke var nazist og at vendingen Munks ”nazistiske periode” heller ikke dækker herover. Hvad så? Den dækker over, at Munks ”tankegods” en tid var præget af nazismen – og det er jo noget helt andet – hvad ”fremgår både af ”*Os bærer den himmelske glæde*” og afslutningen af Hamlet.”²⁰ ”Ja, det er tankegodset”, præciserer Per Stig Møller.

Så vidt denne lille disput. Men Svend Aage Nielsen skal have, hvad han fortjener: Vendingen Munks ”nazistiske periode” er flertydig. Godt at det spørgsmål nu har fundet sin afklaring.

Kaj Munk var ikke nazist, men...

Mine indledende definitioner af nazismen og hvad en nazist skulle være for en ”størrelse” giver ikke grundlag for at betegne Kaj Munk som en sådan. Og det

fordi - igen et citat fra Per Stig Møller - : ”Det er antisemitismen og ariervrøvellet, som...().... står imellem ham og nazismen, og som han tog afstand fra.”²¹ .

Supplerende anfører jeg:

Der er ikke belæg for at postulere, at Munk var antisemit (snarere tværtimod) eller racist. Kommunist og socialdarwinist var han heller ikke. Så et nej til at Kaj Munk var nazist, men nok et ja til, at han en tid på ubehagelig vis flirtede med nazistisk tankegods og det i såvel sin journalistik som i sin dramatiske produktion.

Jeg kan kun være enig med Svend Andersen, der skriver, at hvis K.E. Løgstrup viste ”forståelse for eller fascination af nazismen, ville hans moralske integritet være anfægtet”. Det betyder i en Kaj Munk sammenhæng, at jeg må konkludere, at hans moralske integritet vitterlig var anfægtet en årrække. Kompromitteret er måske det rette ord.

- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk i artiklen ”*Guds grønne enge og det tyske jødehad*”²² fra 1933 – uanset sin sympati med den ’stærke mand’ – forbandt Hitler med jødeforfølgelserne og taler om ”den hitlerske bøllefacon.” Altså en afstandtagen.
- Positivt kan man fremhæve, at ”*kry-stalnatten*” udløste en stærk reaktion fra Kaj Munks side, nemlig ”Det åbne Brev til Mussolini”, Jyllands Posten den 17. september 1936, som mange hånede ham for. Her gjorde han det klart, uanset sin tidligere begejstring for Hitler, at Hitler ikke kan friholdes for skyld i jødeforfølgelserne.

- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk i 1938 skrev ”*Han sidder ved smeltediglen*” og dermed afgørende tog afstand fra antisemitismen, ja, hele det nationalsocialistiske tankegods og i stedet markerede et kristent menneskesyn.
- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk reagerede, da Hitler besatte Rest-Tjekkiet og i endnu en artikel i *Jyllands-Posten* gav udtryk for, at Hitlers behandling af jøderne var ”dyb og hæslig”.²³
- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk i *Gerlevtalen* den 18. august 1940 gjorde det klart, at den Hitler han agtede, ham ”der førte Tyskland frem af Moradset” ikke længere eksisterer. Hvorfor ikke? Fordi ”det onde havde taget magten fra ham”.
- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk efter regeringens fratræden den 29. august 1943, blev én af de samlende figurer i den danske modstandsbevægelse.²⁴
- Positivt kan man fremhæve, at skuespillene *Niels Ebbesen* og *Før Cannae* var stærke og meget direkte angreb på Hitler og nazismen. I de to skuespil tager Kaj Munk klart afstand fra diktatortanken. I stedet for hylder han demokratiet.
- Glemte er det ikke, at en gruppe nazister myrdede Kaj Munk og smed hans lig i en grøft den 4. januar 1944. Måske ikke glemt fordi Kaj Munk for mange dengang stod for alt det, de gerne ville have været, men ikke magtede.

Efterskrift:

Mange var ”blinde” som Kaj Munk

Kritikken af Munk i forhold til nazismen og Hitler, deler han med mange. Andre tog også fejl af Hitler og den tyske heroisme, der en kort årrække vandt fodfæste.

I alle samfunds- og erhvervsgrupper, var der tyskvenlige personer. De var samarbejdsvillige, uden at man kan sige, at nazismen eller den store imponerethed af Nazityskland på noget tidspunkt for alvor vandt fodfæste i Danmark. Således kunne nazipartiet i 1935 ikke samle stemmer nok til noget mandat, mens det i 1939 fik ca. 31.000 stemmer, der udløste tre mandater.

Samme år fik Bondepartiet²⁵, der havde holdninger knyttet til nationalsocialismen, fire mandater.

Som Per Stig Møller skriver i ”*Munk*” - og jeg er meget, meget enig: ”Det tog mange, herunder Kaj Munk, for lang tid, før de gennemskuede falskheden og hulheden i Hitler og hans nationalsocialisme. Men blindheden var udbredt.”²⁶

Konklusion.

Der er tale om en samstilling mellem to ordbøgers definition af, hvordan begrebet nazist defineres og Kaj Munks måde at skrive på i dagspressen suppleret med eksempler fra dramatikken.

Videre indeholder artiklen et citat af professor Svend Andersen, der viser, hvad nazismen stod for og en præcisering af, at et menneskes forhold til nazismen in-

debærer et enten – eller. Det gjaldt K.E. Løgstrup og som anført også Kaj Munk.

Artiklen fremdrager en række eksempler på udsagn, der viser Munks begejstring for Hitler, førertanken (heroismen) og på samme tid hans manglende begejstring for demokratiet, som han fandt, ikke var i stand til at handle. En 'snakkeklub' taler han om.

Artiklen giver videre eksempler på udsagn om jøderne og brug af nazistisk tankegods i bl.a. skuespillet Hamlet. Men ét er at arbejde som kunstner med de friheder, det indebærer og så at blive gjort identisk med de figurer, der beskrives. Et forhold der illustreres knyttet til skuespillet Hamlet. Ind i denne sammenhæng bliver vendingen Munks "nazistiske periode", der er hentet hos Per Stig Møller i "*Mere Munk*," drøftet. En korrespondance med Per Stig Møller gør det klart, at vendingen ikke udtrykker en forståelse af, at Munk en tid var nazist, men nok præget af nazistisk tankegods.

Litteratur

- Andersen, Knud Erik: Kaj Munk havde betydning, Munkiana, nr. 66, 2019
 Andersen, Svend: Kristeligt Dagblad 21. december 2019
 Møller, Per Stig: Mere Munk, Gyldendal 2003
 Møller, Per Stig: Munk, Gyldendal, 2000
 Munk, Kaj: Vedersø-Jerusalem Retur, Nyt Nordisk Forlag, 1934
 Munk, Kaj: Olleruptalen og Gerlevtalen, begge 1934
 Nielsen, Svend Aage: Korrektioner til udsagn af og om Kaj Munk, Munkiana, nr. 56, 2015
 Politikens Retskrivnings- og Betydningsordbog, 1996
 Tjørnehøj, Henning: Information 5. maj 2003. Kronik
 Tjørnehøj, Henning: Kaj Munk og den danske fascisme. Kristeligt Dagblad 2011. Kronik
 Wikipedia (tysk udgave), Oktober 2019

Dagblade

Information, Jyllands-Posten, Kristeligt Dagblad, Politiken, Svendborg Avis

Tidsskrifter og dramatik

Munkiana

Fru Koltchak, Hamlet, Han sidder ved smeltediglen. Niels Ebbesen, Før Cannae

Forfatteren fortæller, at der ikke er nogen grund til forsøg på at skjule, at Munk en periode udtrykte sig på en måde, der ikke var ham til ære. Tværtimod.

Endelig giver forfatteren eksempler – hentet i såvel journalistikken som i dramatikken - på, hvordan Kaj Munk på længere sigt tog afstand fra såvel Hitler som nazismen. En indsats, der ind i mellem synes glemmt, når Kaj Munk omtales som nazist.

Afsluttende: Undersøgelsen viser, at der er en nøje overensstemmelse mellem undersøgelsesresultat og antagelse. Journalistikken giver ikke grundlag for at betegne Kaj Munk som nazist, men nok som en person, der en tid var præget af nazistisk tankegods og med sine udsagn først i 1930'erne kompromitterede sig selv. Hans moralske integritet var i høj grad anfægtet.

- 1 3. udgave, 1996.
- 2 Pangermanisme-tanken kan føres tilbage til Napoleonstiden og handler om at samle alle nationer eller folk som hører til den germanske stamme.
- 3 Wikipedia, oktober 2019. Tak til Paul Gerhard Schoenborn, der har gjort mig opmærksom på den tyske udgave af Wikipedia og i privat mail af 15. oktober 2019 tager afstand fra, at Kaj Munk på noget tidspunkt var nazist, men nok en tid var optaget af "totalitäre Ideen und politische Verhaltensweisen attraktiv fand". Men - præciserer Paul Gerhard Schoenborn – "immer wenn es zum Schwar kam, Jesus Christus total nachfolgte".
- 4 Svend Andersen: 21. december 2019.
- 5 Svend Andersen: ibid.
- 6 Svend Andersen: ibid.
- 7 I såvel Danmark som i store dele af Europa var der før nazismens sammenbrud en debat om demokrati versus diktatur. Det var legitimt at kritisere demokratiet for at være en ordening, der ikke evnede at løse samfundets problemer.
- 8 Kristeligt Dagblad, maj 1935: "I Aftes afslørede Kaj Munk sig som fuldblods Nazist.....() ...og Bearbejdelsen mundede ud i ren Nazi-Propaganda, idet den norske Kong Fortinbras i Kaj Munks Funkis-Hamlet gøres til en jysk Nazi-Fører, der skal redde det raadne Danmark". – Shakespeares "rådne Danmark" er henlagt til en fjern fortid, hvor landet bliver overtaget af den stærke og beslutsomme norske Fortinbras. Det er den historie Kaj Munk vil bringe ind i en nutid og får da øje på nazisterne, hvilket næppe kan undre. Hvad var mere nærliggende i midten af 1930'erne for en forfatter, der ville aktualisere "Hamlet"?
- 9 Kaj Munk Avisen, Munkiana, nr. 64. Læs Per Stig Møllers artikel. Her nævnes Martin Andersen Nexø, Otto Gelsted og Svend Erichsen. Om Hal Koch hedder det: "Hal Koch fremdrog Olleruptalen som bevis for, at Munk ved krigens begyndelse havde accepteret besættelsen og hyldet Hitler".
- 10 "Fru Koltchak", 1934. Aldrig trykt eller opført skuespil. Fra replik 464. Ordet jøder forekommer kun denne ene gang i stykket.
- 11 "Vedersø-Jerusalem Retur"; Nyt Nordisk Forlag, 1934. Sidste artikel "Danmark".
- 12 Jyllands Posten 26. september 1936.
- 13 Jyllands Posten 13. marts 1938.
- 14 Jyllands Posten 29. januar 1939.
- 15 Jyllands Posten 5. november 1939.
- 16 Svendborg Avis 30. juli 1940: Uddrag af Olleruptalen..
- 17 Svendborg Avis ibid.
- 18 Kristeligt Dagblad 2011: "Kaj Munk og den danske fascisme. - I samme kronik fortæller Henning Tjørnehøj, at han ofte får, "når jeg foredrager om Kaj Munk og hans positive indstilling til dele af nazismen, stillet spørgsmålet, hvor for han så blev myrdet af nazisterne? Det gjorde han, fordi han i lighed med mange nazister også var meget national." – Læs videre Henning Tjørnehøjs kronik i Information den 5. maj 2003, hvor han benytter 58 året for befrielsen til, hvad avisen betegner som "en hudfletning af Per Stig Møllers forsøg på at rehabilite Kaj Munk." 24. juni.
- 19 Munkiana 2015: nr. 56.
- 20 Mail til undertegnede den 6. oktober 2019.
- 21 Mail til undertegnede den 6. oktober 2019.
- 22 Jyllands Posten 25. april 1933.
- 23 Jyllands Posten 26. marts 1939.
- 24 Knud Erik Andersen 2019: "Kaj Munk havde betydning", Munkiana, nr. 66.
- 25 Bondepartiet, dansk politisk parti 1934-1945, dannet af udbrydere fra Venstres folketingsgruppe. Partiets højdepunkt var valget i 1939, hvor det fik fire mandater samt ét mandat i Landstinget og i 1943 kun to mandater. Partiet repræsenterede Landbrugets Sammenslutning (LS), som under besættelsen etablerede et samarbejde med tyskerne og det danske naziparti, DNSAP. Partileder: Valdemar Thomsen, der efter krigen blev anklaget for landsforræderisk virksomhed, men blev frikendt.
- 26 Per Stig Møller 2000: Munk, side 184, Gyldendal.

1933 - 1934

Det tyske jødehad og rejsebrevene

Af Knud Erik Andersen

Som den opmærksomme læser af *Munkiana* har bemærket, undersøger jeg p.t. Kaj Munks journalistik. Artikel efter artikel tygger jeg igennem for at danne mig et indtryk af den pen, der var Kaj Munks. Det er en opgave, som udfordrer og indimellem sætter mit tålmod på prøve!

Hvor kunne Munk dog skrive, hvor kunne han være uforskammet, og hvor kunne han være naiv, grænsende til blind, over for udviklingen i Tyskland.

Her og nu gælder det Munks journalistik i året 1933 – 34, hvor tre spørgsmål dominerer den pastorale pen. De er:

- Skolen og religionsundervisningen¹
- Det tyske jødehad
- Rejsebrevene.

Det ligger lige for at undersøge, hvordan Kaj Munks holdning til jøderne og Hitler var så tidligt i 1930'erne, fordi både jøderne og Hitler indgår i den hetz, som Munks kritikere har udsat ham for.

Kritikken af Munk tog for alvor til efter 1945. De kulturradikale kunne ikke udstå Munk i 1950'erne, og marxisterne fordømte ham i 1970'erne: Kristen, national, glad for kongemagten og sognepræst, værre kunne det næsten ikke blive. Blandt nutidens kritikere af Kaj Munk nævner jeg Henning Tjørnehøj, der i kronikken *"Ingen Dansk kan ære Hitlers Daad mere end jeg"*², tog endnu et livtag med Kaj Munk – og Per Stig Møllers vurdering af Kaj Munk i *"Munk"*³.

Per Stig Møller og Henning Tjørnehøj står langt fra hinanden.

Det tyske jødehad

Udgangspunktet for min gennemgang er en artikel med titlen *"Guds grønne Enge og det tyske Jødehad"*, som ingeniør Poul Wilde får optaget i Jyllands-Posten den 23. april 1933, og hvori han retter "en bøn til pastor Kaj Munk". En anmodning om et svar, en stillingtagen fra Munks side.

Artiklen er interessant, når den bliver læst sammen med Kaj Munks svar, der følger den 25. april, for dermed kan vi danne os indtryk af, hvor Munk stod i jødespørgsmålet først 1930'erne. Det er længe før *"Han sidder ved Smeltingen"* blev skrevet, endsige opført. Som bekendt det skuespil, hvori Munk gav sit svar på jødeforfølgelserne i Tyskland.

Poul Wilde opridses situationen i Tyskland, hvor jøderne behandles ilde. De "drives ud af alle statsstillinger, ruineres, tvinges ud i landflygtighed og selvmord". Wilde spørger: "Hvor er kirken henne i dette spørgsmål? ... Og hvad gør man, når den man elsker, bliver forfulgt og mishandlet, stikker man så hovedet i busken og lader, som om man ikke ser det, eller forsøger man at hjælpe efter fattig evne?... Måske kunne pastor Munk komme med et svar, han har nemlig en udmærket evne til at skrive sådan, at man gider læse det." Munks svar kom som nævnt to dage senere i en artikel med samme titel som Wildes:

Jødespørgsmålet er ikke så nemt

Munk indleder med at skrive, at jødespørgsmålet ikke er så nemt, ”meget sværere” end en debat knyttet til det norske teater om, hvorvidt Jesus kan portrætteres som en gammel neger, men han kommer så til kernespørgsmålet, om kristnes pligt i en situation, hvor et medmenneske forfølges.

Kaj Munks svar er til en start ret så formelt og rummer en præcisering af forskellen på den katolske og den protestantiske kirke. I den protestantiske kirke kan en enkeltperson ikke stå frem og sige, at kirken mener sådan og sådan om fx jødespørgsmålet. Hvad kirken kan, er at appellere til samvittigheden og forkynde evangeliet. ”Den protestantiske opfattelse af kirkebegrebet medfører altså, at kirken ikke har noget at skulle have sagt i menneskelivets verdslige forseelelser.”

Modsat forholder det sig med den katolske kirke. Her kan man få et svar fra Rom om grundlæggende og væsentlige spørgsmål. Men, fremgår det: Den katolske kirke forholder sig p.t. tavs om jødeproblematikken.

En noget spids Munk-kommentar.

Munk balancerer på en knivsæg

Munk balancerer på en knivsæg og får sagt, at han ikke vil sige noget ondt om jøderne, men ”der er nogle af dem, jeg afskyr; bare jeg ser dem; der er andre, jeg beundrer overmåde højt. Men hvorfor vil Hitler da hele denne befolkningsgruppe til livs?” spørger Munk og kommer selv med svaret: ”Der er et gammelt jødehad i befolkningen, som hænger sammen med to forklaringer: en praktisk og en teoretisk.”

Den praktiske forklaring knytter sig til, at jøderne overalt sidder på magten, det gælder på teatrene, i direktionen i stormagasinerne, i bladredaktionerne osv.

Der er ikke tale om folk, som man møder i dagligdagen, men de er medskyldige i arbejdsløsheden. ”Mine børn står arbejdsløse på gaden, hvorfor? Fordi der i køen af ansøgere til den plads, der var ledig i morges, stod en jøde, og direktøren foretrakker dog vel sin egen søstersøn?” ”Der er ganske rigtigt tale om dygtige folk, men de har taget sig betalt. Så mens landet er ”udpint af armod og rådvildhed”, så har de selv sikret sig og er blevet ”rige og mægtige”. Tiden er inde til at sætte tingene på plads. ”Nuvel, så er vi et barbarfolk, og så bruger vi barbarfolks djærve metode til at få tingene på plads.”

Den teoretiske forklaring knytter an til en skelnen mellem, hvad Munk kalder den internationale og den nationalistiske metode. Menneskeheden kan, siger Munk, nok være enige om det store fællesmål: at gå fremad i kultur. Spørgsmålet er, hvordan? Sagen er nemlig den, at menneskene ikke kan blive enige herom. Og det skyldes, at to modsatrettede ideer er gældende, der er den internationale metode og den nationalistiske metode.

Tilhængerne af den internationale metode siger: ”Vi må løfte i flok, vi må ville hinanden. Vi må betragte jorden som vort fælles fædreland og alle mennesker som landsmænd, kunsten som menneskeheden religion og handelen som det travle, muntre tidsfordriv mellem søskende.”

Det er en metode, siger Munk, som jøderne er tilhængere af. De er nemlig skolet til den via deres historie. For de er

”scenevante” og er selv et ”verdensomspændende broderskab”; der via ”årtusinders uafbrudte overfald, forfølgelser og omtumlethed er trænet op til en enestående egnethed i kampen for tilværelsen.” Hertil svarer nationalismen: ”Ja, den fidus kunne I lide at få os til at hoppe på, så I jøder i al evighed kunne bevare magten. I, der kan den kunst at sno sig som ål og slange, men ikke duer til åben og kraftfuld kamp.” Hvad det gælder om, er en tilværelse, hvor ”hver står ene og er henvist til sig selv i skarp og bitter konkurrence med de andre, ja, måske i krig, nødes til at anspænde alle evner og yde sit ypperste.”

Som Munk skriver: ”Der er et svælg ”imellem international jødedom og det folk med ”Deutschland, Deutschland, über alles”. Og så alligevel – ”frænde er frænde værst – måske er det dog den nationalistiske lampe, der nederst i hjertedybene sender heden op gennem begge folk.”

Munks argumentation er nok beskrivende, men ikke just positiv over for jøderne, hvis magtplacering i samfundet han ser som en grundlæggende forklaring på det had, han mener eksisterer i det tyske folk til jøderne. At jøden er mere international end national vinder ikke, når det kommer til, hvad der virkelig betyder noget, nemlig kærligheden til fædrelandet. Det er dér ”hjertedybet” viser sig, finder Munk.

Den hitlerske bøllefacon og det fælles ansvar

Sidst i artiklen skriver Munk, at han aldrig kommer til at forstå ”den hitlerske

bøllefacon til at gøre op med jøderne på.” Altså en afstandtagen fra Hitlers optræden. Men så: Hvis jøderne vitterligt er ”den pest for Tyskland”, som Hitler har sagt, ja, så burde han ”dog se at skaffe sig dem fra halsen; der må blive råd til at give dem de penge, de har tjent, for at blive dem kvit, og så ud af landet med dem, ah! endelig at kunne ånde frit! ... Men at røve dem alle eksistensmuligheder og forbyde dem at rejse, det er en optræden, der nok kunne kalde på behjertede kristnes tydelige protest.” Men hvorfor ”netop kristnes?” Hvorfor ikke også alle andres?

Jeg noterer, at Munk på denne side tager afstand fra Hitlers bøllefacon og på den anden side godtager, at jøderne sendes ud af landet med de penge, de selv har tjent. Nået dertil kan der igen åndes frit.

Ak ja, må man anno 2021 skrive. Der tegner sig et billede af Munk, der synes at vakle mellem sin støtte til jøderne og sin accept og beundring af Tysklands gøren og laden. For, som Munk skriver: ”Hovedrengøring i et hus går ikke altid af, uden at der knaldes københavnsk porcelæn. Det er beklageligt, det kan være en skændsel. Og som en skændsel synes

det os danske, hvad der sker med jøderne i vort naboland.”

Altså: På denne ene side en skændsel og på den anden side sammenlignes behandlingen af jøderne i Tyskland med en hovedrengøring, hvor der nemt går noget til.

Både ”blind” og dobbelttydig

Munk synes i 1933 at være ’blind’ over for jøderne og deres situation i Tyskland og i sine formuleringer i bedste fald dobbelttydig. Munk er kritisk opmærksom på Hitlers måde at arbejde på over for jøderne og betegner den med ordene ”bøllefacon” og ”skændsel”, hvad han finder, at kristne må reagere på. Men Munk accepterer det hele, for en hovedrengøring i Tyskland er åbenbart nødvendig. Hvilken sammenligning!

Rejsebrevene

I 1934 fik Kaj Munk orlov fra sit præstembede for at rejse til Palæstina, hvilket bl.a. resulterede i et antal rejsebrev, som primært *Jyllands-Posten* løbende bragte. To af brevene kom i henholdsvis *Berlingske Aftenavis* og *Dagens Nyheder*. Samme år blev brevene udgivet i bogform, ”*Vedersø-Jerusalem Retur*” på Nyt Nordisk Forlag i en lidt ændret udgave. Et afsnit om Karl Barth i det første rejsebrev blev pillet ud ligesom den mulige konflikt mellem kristendom og nazisme. Til gengæld blev der tilføjet det meget omdiskuterede slutkapitel. Mere herom senere. Ellers helt identiske.

Forlaget har næppe været i tvivl om, at en bog af Kaj Munk ville få læsere, dvs.

give et godt salg. For på det tidspunkt var salget af ”*En Idealist*”, ”*I Brændingen*”, ”*Cant*”, ”*Ordet*” og ”*De Udvalgte*” gået strygende. Alene ”*Ordet*” var solgt i 14 oplag.

Rejsebrevene skildrer Lise og Kaj Munks rejse fra Vedersø til Jerusalem og retur. I brevene er læseren med i stort og småt. Fra kufferten bliver pakket til hjemkomsten, hvor parrets toårige datter tager imod sine forældre. Sprogtonen er let og teksten ganske underholdende.

Forfatterens teologiske baggrund fornægter sig selvfølgelig ikke. Igen og igen er der associationer, der knytter an til en bibelsk begivenhed. Og så er der selvfølgelig kommentarer, der knytter an til den udvikling, der er i 1930’ernes Europa.

Lad os finde ud af, hvad Munk skrev om henholdsvis Hitler og jøderne i en række centrale rejsebrev.

Hvad er det for en førerskikkelse, Kaj Munk er så optaget af i 1934?

- Det er ham, der har ”snakket humør i alle tyske hjerter” og som ”Gud være lovet vistnok er en fornuftig mand og velsignet i det nordiske.” Citatet er fra rejsebrevet ”*Alle mand i gang med at dige!*”⁴. En beskrivelse, der passer med omtalen af Hitler i ”*Sønderjyllands prinsesse*”⁵, hvor vi erfarer, at i Flensborg vrirler det med nazi-uniformer, Heil-Hitler råb og ”musik og vajende faner.” Den tid er forbi, hvor der bliver talt dansk i forretningerne. Flensborg er tysk, og tyskerne er for Hitler.

- Det er ham, den meget veltalende leder, der vil det hele folk. I rejsebrevet *"Teatret i det tredje Rige"*⁶, fortæller Munk, at "hans gerning ikke tager sigte på en enkelt stand eller på enkelte klasser, men på *Tyskland*, dvs. hele det tyske folk." Munk kan kun glæde sig over et tysk teater, der er for alle, og virkeliggjort på en måde, som, hedder det, "danske nerver slet ikke kan tage." Munk må dog indrømme, at det "Hitler'ske styre trods al god vilje" synes mere "kommanderende end inspirerende."
- Det er ham, der over alt bliver mødt med et brus af begejstring, og som bliver mødt med råbet "Heil Hitler". Den tyske begejstring er levende skildret i rejsebrevet *"Gennem Hitlers Tyskland"*⁷, hvor Tysklands mirakel beskrives: Marken har værdi, og der er "Enhed og Orden i Riget" og "Store Nødhjælpsarbejder er sat i gang". Men, erkender Munk: Tyskland er andet end et mirakel. Det er også "Koncentrationslejre. Og Folk i Landflygtighed. Og Afskedigelser og Arrestationer. Nuvel, sligt maa til. Det er dog alt sammen bedre end Snigmord og Gadekampe som fast Institution og det evigt golde, besmudsede Kævleri. Ja, det er bedre, men ikke godt."
- Det er ham, Tyskland i den aktuelle situation har brug for. Ham, der har fået Tyskland "op af Sølet". Trods en vis usikkerhed hos Munk er han sikker på, at den mand Tyskland har brug for er i Tyskland: "Bestrid det ikke. Han er i Tyskland, bestrid det ikke...betænk, hvad der er naaet, og hvordan det er naaet." Der er tale om

en beundring for den handlingsaktive Hitler.

- Det er ham, der har gjort "en Ende på Rigsdagsmændenes Diktatur", hedder det i rejsebrevet *"Interview med Sfinksen."*⁸ Altså: De folkevalgte rigsdagsmænd bliver til diktatorer hos Munk. Det er den omvendte verden.

Det er her, under opholdet i Egypten, at Munk har en fiktiv samtale med en sfinks om demokrati kontra diktatur og lader sin sympati for kongemagten og den stærke mand komme til orde. For nu ikke at Munk skal misforstås: Han ønskede ikke, at et land skulle ledes mod folkets vilje, men "ved og for Folket samlet omkring en Autoritet, alle genfinder sig i." Trods hans kritik af demokratiet var det en afgørende forudsætning, "at Folket stemte Føreren til Magten."⁹

Sfinksen får sagt "Heil Hitler" og fortalt, at "havde mit gamle Rige ikke været dynastisk indrettet, var det aldrig blevet Folkeslagenes Rettesnor i Styresæt."

- Det er ham, der brøler som en urokse ud over tusinder af nazi-uniformer. Det gør han i en film-ugerevy, som Munk ser i Lyon. Den oplevelse deler han med os i rejsebrevet *"Tre Verdensdele og Vedersø"*¹⁰. Her hedder det, at "han oplever, at Publikum fnyser af Foragt over Hitler, der pludselig springer frem på Lærredet, "pluskæbet og brutal at skue" og brølende som en "Urokse ud over tusinder af nazi-Uniformer, stramt marcherende, et to, et to, et to, standhaftig Tinsoldat...." – Kaj

Munk har blik for det komiske og gruvækkende ved Hitlers optræden, men alligevel spørger han sig selv, om den gengivelse han netop har set er ”forgrovet, forvrænget?” Eller er den et resultat af, at ”alle de Om-siddendes Hjerteslag fik mit Hjerter til at slå fransk?”

Det er ham, eneren, der ofrer sig, når det er nødvendigt. Det er det billede, Kaj Munk tegner af Hitler i sidste kapitel i ”*Vedersø-Jerusalem Retur*”¹¹, hvor vi får fortællingen om, hvor svært det var for Hitler at sætte sig i en flyvemaskine ”og skynde sig hen at skyde sin bedste Ven og stærkeste Støtte, den brune Hærs Organisator, Homosexualisten Röhm¹².” ”Hvad har det ikke kostet Hitler at overvinde sig selv og bringe det blodige Offer?”, skriver Munk. ”Han gjorde det for Tysklands Skyld. Han handlede stærkt og klogt, han handlede kristeligt og stort. Sammenbidt, rede gik han ind under det frygtelige Ord

Ansvar, der er en ukendt Glose i parlamentariske Lande.” - Det er stærke ord, i dag næsten uforståelige.

Kaj Munk skriver sidste kapitel, som han kalder ”*Danmark*”, mens han sidder og læser korrektur på sine rejsebrevne og vælger at tage sit udgangspunkt i den ”andersenske Idyl”, hvor ”Paradistilstanden raader, og vi næppe ved hvad Livet er.”

Og for at vi ikke skal glemme det, erindrer Munk os om, at ”det tyske Folk ved sin seneste Afstemning med et uhyre Flertal har givet sig Hitler i vold... Leve eneren, der ofrer sig helt for de mange, han der ved, hvad han vil, og tør, hvad han ved, leve Manden i huset!”

Heroismen hører tiden til

Munk har selvfølgelig haft sin tvivl om Hitler, men han slipper ikke sin beundring for manden med urokkebrølet.

Hvorfor ikke? Fordi - mit bedste gæt - han var fascineret af den vilje- og handlekraft, der var Hitlers. Med ”Hitler er Parlamentarismen og Vrøvlet som bærende Princip endelig på vej ud”, finder Munk. ”Tiden er heroisk, og derfor er Heroismen Tidens Realisme.”¹³

”*Vedersø – Jerusalem Retur*” havde været en anden og langt mere betydelig bog uden det sidst tilføjede kapitel. Her får bogen en ubehagelig totalitær drejning, som udgiverne af *Mindeudgaven om Kaj Munk* vælger ikke at tage med, om end flere af de andre kapitler er der.¹⁴ Hvorfor skulle denne del af Munk-billedet ikke med i *Mindeudgaven*, fristes man til at spørge? Det er dog det billede eftertidens kri-

tikere noterer sig. Og det er det kapi-
tel, der får boganmelderne til at ned-
gøre denne del af bogen.¹⁵

Paul la Cours anmeldelse i *"Tilskue-
ren"*, gengivet som avisartikel den
21. december 1934, kan stå som et
skoleeksempel på en nedgørelse af
en bog og dens forfatter: "Han tæn-
ker med Tungen... Ordene og In-
stinkterne besætter ham og voldfører
ham... leder Tanken hen paa en Tun-
getaler i Ekstase."

Hvad er det for en karakteristik af jøderne, Munk lader komme til orde i rejsebrevene?

• De er griske

Jøderne dukker op i rejsebrevet
*"Teatret i det tredje Rige"*¹⁶, hvor et
dramastykke omtales. Her dukker to
jøder op, der for at redde, hvad reddes
kan, mens nationen er ved at gå til,
sikrer sig selv. Sådant er de. De "snu-
ser sig til Byens snarlige Fald og...
faar i Hast overført deres Papirer til
Lybæk". Som to lidt griske skikkelser
er de to jødiske forretningsmænd be-
skrevet. Det er den klassiske fordom
om jøderne, Munk lader komme til
orde. Han siger det ikke selv, men...

• De er uhæderlige

Billedet af jøden fortsætter i rejse-
brevet *"Interview med Sfinksen"*¹⁷,
som han spørger, om han "ogsaa
har kendt Moses personlig?" Svaret
lyder: "Den infame Forræder! Ty-
pen paa sit Folk. Fødes som Jøde og
gør sig til Ægypter for at lære sig alt
vort og bruge det mod os til Fordel
for sig selv og sine egne. Heil Hit-
ler". Ordene er ikke Kaj Munks, men

de bliver lagt i munden på sfinksen,
der får sagt, hvad mange mente om
jøderne i samtiden. De er uhæderlige
og simple forrædere.

• De er – trods alt - Jahves eget folk

Rejsebrevene *"Og nærved Staden
græd han over den"*¹⁸, *"Et Belle-
hem uden Stjerner"*¹⁹ og *"Til Naza-
ret og Genesaret Sø"*²⁰ er, mere end
andre rejsebrevne sprængfyldte med
bibelske associationer. Her er Jesus-
barnet, Maria og Josef, Herodes, pro-
feterne osv., osv. Vi er på besøg hos
Jahves eget folk, hvis historie sogne-
præsten i Vedersø selvfølgelig ken-
der.

Specifikke kommentarer om jøderne
som mennesker er der ikke. Det er
ikke, hvad Munk her vil fortælle om.
Vi skal høre om alle de indtryk, Munk
får. Det gælder turistindustriens om-
fang, de anmassende gadesælgere,
restauranterne, hvis navne knytter an
til fortællinger fra Det gamle Testa-
mente, fx *"Elias Kilde – Kafé og Res-
taurant."*

Spændingerne mellem arabere og
jøder er der også i 1934, hvad Munk
har øje for og giver eksempler på.
Altså dengang som i dag. Snart er det
sabbat, "saa ingen jødisk Chauffør vil
køre os. Vel, saa tager vi en Araber."

Munk fortæller om nye jødiske kolo-
nier, de såkaldte zionister, mennesker
fra "Polen og Rusland, glatbarberede
Hitlerædere fra Tyskland; i klumpvis
bor de over hele Palæstina." Natio-
nen er ved at blive bygget. Den jø-
diske bosættelsespolitik er, som Per
Stig Møller skriver i "Munk", "na-

tionsbyggende”, hvad Munk aktivt støttede. ”For ham var Det hellige Land Det gamle Testamentes og derfor Jødernes land, og det er Gud, der benytter Nazismens Ondskab til at tilvejebringe Jødernes Hjemkomst”.²¹

”Skal det lykkes, skal det virkelig lykkes,” spørger Munk, ”at Jøder ved Englands Beskyttelse, egen Dygtighed, Stammefrænders Dollars og nazistiske Bøllestreger”... så ”Ofret en skønne Morgen igen kan frembæres af Ypperstepræsten på Zions hellige Bjerg for Jahves eget Folk ude og hjemme?”

Konklusion

Min samlede vurdering af Hitler-billedet hos Munk i 1934 er i bedste fald et splittet billede. Et billede af en jysk sognepræst, der – som mange i tiden – ikke evner at se den virkelighed, der er lige foran ham, og som han dog har tæt på. Han er besat af Hitlers tilsyneladende handlekraft og viljestykke.

Ord som naiv og forblændet og med en manglende vilje til at forholde sig kritisk er nærliggende at trække frem om Munk. Stærkt optaget som han er af den heroiske tidsånd.

Rejsebrevene i sin helhed giver mig det indtryk, at Munk trods al kritik af jøderne og de fordomme, han lader komme til udtryk i de første breve, i sig har en grundlæggende kærlighed til det jødiske folk – Jahves eget folk. Men den er i passager blandet op med tidens mange fordomme mod jøderne. Det er ind i mel-

lem ubehagelig læsning og ligger langt fra den Munk, der skriver ”*Han sidder ved Smeltediglen*”, som fire år senere gik sin sejrsgang. Første gang opført i Oslo. I Danmark turde man ikke.

Tankevækkende at den mand, der kunne skrive om jøderne og Hitler, som han gjorde i 1933-34, skulle blive en stærk Hitlerkritiker og ven af det jødiske folk. Han, hvis liv sluttede med en kugle af fyret af tyske nazister i januar 1944.

Mange var ”blinde” som Kaj Munk

Kritikken af Munk i forhold til jøderne og Hitler, deler han med mange. Andre tog også fejl af Hitler og den tyske heroisme, der en kort årrække vandt fodfæste.

Det store flertal, der blev indfanget af den nazistiske ’ånd’, var jævne folk, ”almueopdragne og autoritetstro”, der i forbindelse med retsopgøret blev ramt af en ”lovgivning med tilbagevirkende kraft.” Moralsk skyldige, formentlig, men også uvidende og udsat for en strømning, der langsomt kom snigende. Herfra undtager jeg naturligvis frikorpsfolk og landsforrædere, der har vidst, hvad de gjorde og blev dømt herfor. Men som Hans Edvard Nørregård-Nielsen skriver i ”*Mands Minde*”, de kom alle ned i ”den samme digle, og det var ikke den store mester, som sad ved den.”²²

I alle samfunds- og erhvervsgrupper, var der tyskvenlige personer. De var samarbejdsvenlige, uden at man kan sige, at nazismen eller den store imponeret af Nazityskland på noget tidspunkt for alvor vandt fodfæste i Danmark. Således kunne nazipartiet i 1935 ikke samle

stemmer nok til noget mandat, mens det i 1939 fik tre mandater = ca. 31.000 stemmer. Samme år fik Bondepartiet²³, der i sig havde holdninger og værdier knyttet til nationalsocialismen, fire mandater.

Som Per Stig Møller skriver i *"Munk"*: "Det tog mange, herunder Kaj Munk, for lang tid, før de gennemskuede falskheden og hulheden i Hitler og hans nationalsocialisme. Men blindheden var udbredt."²⁴

Efterskrift

Jon Høgh og jeg har i bogen *"Der skal komme en stor fredens dag engang"* behandlet *"Vedersø-Jerusalem Retur"* og noteret, at bogen hører til blandt de

mest omdiskuterede Munk-bøger. Det er nemlig den bog, der trækkes frem, igen og igen, når Munks kritikere har ordet. For det er jo – ganske rigtigt – meget stærke meninger Munk kommer med. Ikke blot giver Kaj Munk demokratiet og parlamentarismen et spark, men han lovpriser også Hitler og diktaturet.

Vi har søgt at give en forklaring på, hvorfor Munk kunne skrive, som han gjorde. Vi kommer ikke med en facitliste, men forsøger os alligevel og opfordrer andre til at tænke med. Læs side 44 – 46. For hvordan kunne en veluddannet sognepræst og digter dog skrive, som han gjorde? Han havde jo ikke bind for øjnene – eller havde han? Er der træk i Munks personlighed, der forklarer hans synspunkter?

Litteratur

- Andersen, Knud Erik og Jon Høgh: *"Der skal komme en stor fredens dag engang."* Bollerup Boghandels Forlag, 2014.
- Andersen, Richard: *Danmark i 30'erne en historisk mosaik.*
- Blixen, Karen: *Breve fra et land i krig*, Heretica, 1948
- Munk, Kaj: *"Guds grønne Enge og det tyske Jødehad"*, *"Sognepræst Kaj Munks svar."* Jyllands-Posten den 25. april 1933.
- Munk, Kaj: *"Vedersø – Jerusalem retur"*, Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1934.
- Møller, Per Stig: *Munk*. Gyldendal, 2000.
- Nørregård-Nielsen, Hans Edvard: *Mands Minde*, Gyldendal, 1999.
- Tjørnehøj, Henning: *"Ingen Dansk kan ære Hitlers Daad mere end jeg"*, Information den 5. maj 2003.
- Wilde, Poul: *"Guds grønne Enge og det tyske Jødehad"*, Jyllands-Posten den 23. april 1933.

Aviser og tidsskrifter:

Berlingske Tidende, Berlingske Tidende Aften, Dagens Nyheder, Heretica, Information, Jyllands-Posten, Tilskueren.

1. Omtalt i min artikel i Munkiana, nr. 61: Kaj Munk og skolen.
2. Information den 5. maj 2003.
3. Per Stig Møller: Munk, Gyldendal 2000.
4. Jyllands-Posten den 11. februar 1934.
5. Jyllands-Posten den 18. februar 1934.
6. Berlingske Tidende Aften den 24. februar 1934.
7. Jyllands-Posten den 25. februar 1934.
8. Jyllands-Posten den 22. april 1934.
9. Per Stig Møller: Munk, side 172, Gyldendal 2000.
10. Jyllands-Posten den 3. juni 1934.
11. Kaj Munk: Vederso-Jerusalem Retur, s. 143-151. Nyt Nordisk Forlag 1934.
12. Ernst Julius Günther Röhm (1887-1934) var tysk officer under 1. Verdenskrig. Efter krigen blev han medlem af NSDAP, fra 1931 var han øverste chef for SA. Röhm blev myrdet under "De lange knives nat", formentlig fordi hans magt var blevet for stor. Röhm var kendt for at være homoseksuel. Den officielle Hitler-forklaring var naturligvis en anden: nemlig at Röhm havde forrådt sit land og modtaget 12 millioner mark som betaling for at myrde Hitler og overgive Tyskland til Frankrig..
13. Per Stig Møller: Munk, side 177, Gyldendal, 2000.
14. Per Stig Møller: Munk, side 175, Gyldendal 2000.
15. Henning Kehler i Berlingske Aftenavis, Svend Borberg i Politiken m.fl. Det er Hitler-hyldesten og ikke mindst mordet på Röhm og Munks accept heraf, der fylder. Röhm's homoseksualitet kan aldrig være en undskyldning for mordet på Hitler, skriver således Svend Borberg den 28. september 1934.
16. Berlingske Tidende den 24. februar 1934.
17. En sfinks var et fabeldyr i egyptisk og græsk mytologi. I Egypten blev sfinkser med en løvekrop og et menneskehoved opstillet som vogtere af templer og pyramider, fx sfinksen i Giza. På dansk har vi et tidsskrift, der handler om antikken og hedder Sfinks.
18. Jyllands-Posten den 6. maj 1934.
19. Jyllands-Posten den 13. maj 1934.
20. Jyllands-Posten den 20. maj 1934.
21. Per Stig Møller: Munk, side 173, Gyldendal, 2000.
22. Nørregård-Nielsen, Hans Edward: Mands Minde, Gyldendal, 1999, side 50-51.
23. Bondepartiet, dansk politisk parti 1934-1945, dannet af udbrydere fra Venstres folketingsgruppe. Partiets højdepunkt var valget i 1939, hvor det fik fire mandater samt ét mandat i Landstinget og i 1943 kun to mandater. Partiet repræsenterede Landbrugets Sammenslutning (LS), som under besættelsen etablerede et samarbejde med tyskerne og det danske naziparti, DNSAP. Partileder: Valdemar Thomsen, der efter krigen blev anklaget for landsforræderisk virksomhed, men blev frikendt.
24. Per Stig Møller: Munk, side 184, Gyldendal 2000.

